

TARTALOM

Búcsú munkatársunktól és barátunktól, Futala Tibortól (<i>Cholnoky Győző</i>)	203
---	-----

TANULMÁNYOK

IDENTITÁS ÉS ANYANYELV

Naglo, Kristian: Nyelv és kollektív identitások Európában	204
Bernjak, Elizabeta: A kisebbségi nyelvek jövője az EU-ban: nyelvcsere vagy nyelvi revitalizáció	221
Kolláth Anna: A magyar nyelv jelene és jövője Szlovéniában	229
Schönbaum Attila: Franciaország: mégsem egynyelvű ország?	237

MŰHELY

T. Szabó Levente: Milyen nyelven beszél az irodalom tudománya? A tudományos professzionalizáló nyelvi ideálja és az irodalomtudomány nyelvének kimunkálása a XIX. század közepén.	244
---	-----

FÓRUM

Szarka László: A kettős állampolgárság jogintézménye mint a kisebbségi és a migrációs léthelyzetek kezelésének eszköze	255
--	-----

KRITIKA

Bindorffer Györgyi: „Horthy eladott bennünket Hitlernek”. Gondolatok Norbert Spannenberger: <i>Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler</i> című könyve kapcsán	266
--	-----

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Demesmay, Claire: Létezik-e európai identitás? (<i>Kakasy Judit</i>)	270
Rothacker, Albrecht: A „vad-kelet”: Kelet-Közép-Európa a rendszerváltás tükrében (<i>Komáromi Sándor</i>)	272
Lehne, Stefan: Az Európai Unió és az USA mint partnerek a nyugat-balkáni konfliktusok kezelésében (<i>Komáromi Sándor</i>)	275
Sekulic, Dusko: Polgári és etnikai identitás: Horvátország esete (<i>Bosznay Csaba</i>)	276
Fleming, Michael: Nemzeti kisebbségek a posztkommunista Lengyelországban (<i>Zoltán András</i>)	278
Radžek, Ryšard: A fehéroroszok Lengyelország felől nézve (<i>Zoltán András</i>)	281
Bernstein, Reiner: A közel-keleti béke göröngyös útja és a félresikeredett „úti-terv”. (Az izraeli–arab konfliktus újabb fejleményei) (<i>Komáromi Sándor</i>)	283
Kipre, Pierre: Háború és béke Afrikában (<i>Kakasy Judit</i>)	285

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK

Kerča, Igor: A ruszinok Krúdy Gyula műveiben (<i>Zoltán András</i>)	288
---	-----

KISEBBSÉGEK NYELVHASZNÁLATA	
Smetonienë, Irena: Nyelvpolitika Litvániában (<i>Zoltán András</i>)	290
Polesuk, Vadim: Az orosz nyelv és Észtország nyelvpolitikája 1991 után (<i>Zoltán András</i>)	291
Sotirović, Vladislav B.: A nyelv és az írás szerepe a XIX. századi horvát és szerb nemzeti újjászületésben (<i>Zoltán András</i>)	294
KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA	
Greverus, Ina Maria: Antropológiai utazás: értékek és rejtett jelek fellelése (<i>Bosznay Csaba</i>)	296
A Mura menti horvátok múltjáról és jelenéről (<i>Rácz Erika</i>)	297
KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI NÉPEK ÉS ORSZÁGOK KAPCSOLATAI	
Szlovákia 2002–2003: közép-európai tigris születik? (<i>Kakasy Judit</i>)	302
Hausleitner, Mariana: A történelemhamisítás cinizmusa: a '90-es évek Antonescu-kultusza Romániában (<i>Komáromi Sándor</i>)	304
Krzoska, Markus: Német „kelet-kutatás” és lengyel „nyugat-kutatás” – egymás párhuzamában (<i>Komáromi Sándor</i>)	307
KISEBBSÉGI POLITIKA	
Mair, Peter: A politikai pártok és demokrácia: Milyen típusú jövő? (<i>Bosznay Csaba</i>)	309
Bieber, Florian: Kisebbségi politika a Nyugat-Balkánon – nemzetközi keretekben (<i>Komáromi Sándor</i>)	310
Baberowski, Jörg: Csador alatt az ellenség! – A sztálini terror és az azeri moszlimok (<i>Komáromi Sándor</i>)	313
NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE	
Kroner, Michael: A magyar–román–szász viszony kiéleződése 1848/49-ben Erdélyben (<i>Komáromi Sándor</i>)	315
Sencer, Emre: Balkáni nacionalizmusok az Ottomán Parlamentben, 1909-ben (<i>Bosznay Csaba</i>)	317

TABLE OF CONTENTS

Farewell to a colleague and friend, Tibor Futala (<i>Cholnoky Győző</i>)	203
--	-----

STUDIES

IDENTITY AND NATIVE LANGUAGE

Naglo, Kristian: Language and Collective Identities in Europe	204
Bernjak, Elizabeta: The Future of Minority Languages in the EU: Language Change or Linguistic Revival	221
Anna Kolláth: The Present and Future of Hungarian Language in Slovenia	229
Attila Schönbaum: France: Not a monolingual country?	237

WORKSHOP

Levente T. Szabó: Which language literary criticism talks? The literary-theory of scientific professionalisation, and making the language of the literary criticism in the middle of the 19 th century	244
---	-----

FORUM

László Szarka: Legal Status of Dual Citizenship as the Means of Handling Minority and Migration Situations	255
--	-----

CRITIQUE

Györgyi Bindorffer: “Horthy has sold us to Hitler”. Reflections on the book of Norbert Spannberger’s: <i>Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler</i>	266
--	-----

REVIEW

NATIONAL IDENTITY, NATIONAL AND ETHNIC PROCESSES

Demesmay, Claire: Does European identity exist? (<i>Judit Kakasy</i>)	270
Rothacker, Albrecht: The “wild-east”: East-Middle Europe in the mirror of the political transformation. (<i>Sándor Komáromi</i>)	272
Lehne, Stefan: The EU and the USA, as partners in managing the West-Balkan conflicts (<i>Sándor Komáromi</i>)	275
Sekulic, Dusko: Civic and Ethnic Identity: The Case of Croatia (<i>Csaba Bosznay</i>)	276
Fleming, Michael: National minorities in the post-communist Poland. (<i>András Zoltán</i>)	278
Radžek, Ryšard: The Byelorussians from the sight of Poland (<i>András Zoltán</i>)	281
Bernstein, Reiner: The rocky way of the middle-east peace process, and the failure of the “roadmap” (The new developments in the Israeli-Arab conflict) (<i>Sándor Komáromi</i>)	283
Kipre, Pierre: War and peace in Africa (<i>Judit Kakasy</i>)	285

NATIONAL AND ETHNIC MINORITY LITERATURES	
Kerča, Igor': The russins in the writings of Gyula Krúdy (<i>András Zoltán</i>)	288
LANGUAGE USE OF MINORITIES	
Smetonienė, Irena: Language politics in Lithuania (<i>András Zoltán</i>)	290
Polesuk, Vadim: The russian language and the language politics in Estonia after 1991 (<i>András Zoltán</i>)	291
Sotirović, Vladislav B.: The role of the language and the writing in the Croatian and Serbian national rebirth at the 19 th century (<i>András Zoltán</i>)	294
CULTURE OF MINORITIES	
Greverus, Ina Maria: Anthropological voyage of serendipity and deep clues (<i>Csaba Bosznay</i>)	296
On the past and the present of the Croatians by the Mura (<i>Erika Rácz</i>)	297
RELATIONS OF EAST AND CENTRAL EUROPEAN PEOPLES AND COUNTRIES	
Slovakia 2002–2003: the born of a middle-European tiger? (<i>Judit Kakasy</i>)	302
Hausleitner, Mariana: The cynicism of history-falsification: the Antonescu-cult in Romania in the '90es (<i>Sándor Komáromi</i>)	304
Krzoska, Markus: German east-studies, and Polish west-studies – in each others paralellism (<i>Sándor Komáromi</i>)	307
MINORITY POLICY	
Mair, Peter: Political Parties and Democracy: What sort of future? (<i>Csaba Bosznay</i>)	309
Bieber, Florian: Minority politics at the West-Balkan – between international borders (<i>Sándor Komáromi</i>)	310
Baberowski, Jörg: The enemy under the chador! – The terror of Stalin and the muslims of Azerbaijan (<i>Sándor Komáromi</i>)	313
HISTORY OF NATIONAL AND ETHNIC MINORITIES	
Kroner, Michael: The deterioration of the Hungarian–Romanian–Saxon relations in 1848–'49 in Transylvania (<i>Sándor Komáromi</i>)	315
Sencer, Emre: Balkan nationalisms in the Ottoman Parliament (<i>Csaba Bosznay</i>)	317

Búcsú munkatársunktól és barátunktól, Futala Tibortól

Engedje meg az olvasó, hogy a szerkesztő ezúttal személyes legyen, és a kötet tartalmának bemutatását kissé háttérbe szorítva a bevezetőt a 76. életévében elhunyt Futala Tibor emlékének szentelje. Van rá oka bőven: az eddig 13 évfolyamot megért folyóiratunk, a *Kisebbségkutatás* születésénél éppúgy avatott módon bábáskodott, mint a bennünket szintén már magasból szemlélő Benda Kálmán. Azért tehette ezt Ő is meg, mert rendelkezett (könyvtárosként–szerkesztőként) a klasszikus filosz-erényekkel: a sokrétű figyelemmel, a „friss eszmétársító képességgel”, a források értékelését szolgáló fölányes (elsősorban szláv) nyelvismerettel, de mindenekelőtt a testi bajait is leggyűrő, személyiségét élete végéig ékesítő töretlen szorgalommal és kötelességtudással. A kisebbségi létformák és lelkeség rejtelmeit azonban nemcsak a könyvekből, szövegekből ismerte: lelki érzékenysége zenitjén, egészen fiatalon élte át a kisebbségi sorsba zuhanás gyötrelmeit, s ezek az emlékek élete utolsó óráin is kísértették. Így aztán nem csoda, ha piciny szobája a kisebbségkutatás egyik szellemi műhelye lett, de nemcsak az, annál sokkal több, a közös gondolkodás szellemet pezsdítő színtere, ám ugyanígy a rendszeres baráti együttlétek meleget adó otthona. Ahogy Te mondanád: Dorogoj, Isten áldását kérve, nyugodj békében!

E számunkban *Kristian Naglo* három nyugat-európai ország, illetve régió összehasonlító elemzését végzi el, s kiderül, hogy Dél-Tirollal és Baszkfölddel ellentétben csupán Luxemburgban sikerült megvalósítani az intézményes többnyelvűséget, miközben mindhárom esetben egyértelmű a nyelv és az identitás közötti összefüggés. *Elisabeta Bernjak* a nyelvcsere és a nyelvi revitalizáció alternatíváját vizsgálva fejti ki, hogy Szlovénia és Magyarország számára egyaránt fontos a kisebbségi nyelvek támogatása, viszont nyelvpolitikájukat – az EU-csatlakozásra tekintettel – annak tudatában kell kialakítaniuk, hogy mindkét többségi nyelv az ún. kevésbé elterjedt nyelvek közé tartozik. *Kolláth Anna* írásából (ezúttal is) kiderül, hogy az anyanyelvhez és annak helyi változataihoz való pozitív attitűd kialakításához a magyar kultúra szélesebb körű ismeretére van szükség a szlovéniai magyarok körében, mert az identitás elsősorban a kultúrában gyökerezik. Végül *Szarka László* reflexiója szerint a magyar állampolgárság megítélésében a határon túli magyarok kedvezményeit egyértelművé kell tenni, a kettős állampolgárságot pedig olyan átmeneti megoldásként kezelni, amely a származási ország EU-tagságáig terjedhet, s csak az áttelepüléssel válhat teljessé. A téma fontosságára és időszerűségére tekintettel várjuk a további véleményeket.

Budapest, 2004. augusztus

Naglo, Kristian

Nyelv és kollektív identitások Európában

Language and Collective Identities in Europe

The analysis of three Western-European countries, or rather regions, Luxemburg, South-Tirol and the Basque Country reveals, that a) the institutionalized polyglottism eases the integration of the foreign labour; b) segregation of language groups hinders the fulfillment of integrative tendencies based on a system of agreements; c) in the Basque Country – as opposed to Luxemburg – language (linked with the criterion of origin) serves as demarcator between groups of people.

LUXEMBURG, DÉL-TIROL ÉS BASZKFÖLD
TÖRTÉNETI-FUNKCIONÁLIS MEGKÖZELÍTÉSE

Bevezető

A nyelvi (szociális) funkció magyarázata szükségszerűen a nyelv alkalmazott mivolta és a beszélők nyelvi beállítottsága, illetve a különféle idiómák ellentétéhez vezet. A nyelvnek nyilvánvalóan van egy funkcionális aspektusa, mivel arra használjuk, hogy kommunikáljunk. Tehát egyrészt a különböző egyéni és kollektív kompetenciákra vonatkozik, és közvetítőként működik. Eszközként szolgál az embereknek, melyen keresztül kultúrájukat és környezetüket megértik és megértetik. Ugyanakkor az egyediség igényét is megtestesíti. A nyelvhasználat mint önkifejezés rendszerint elvezet a többség és kisebbség közötti határvonalhoz az önértékelés és az idegentől való meghatározás kategóriáin keresztül. Ebben a kontextusban a nyelv az (etnikai) identitás és kulturális szolidaritás szimbólumaként szolgál és így képes egy bizonyos fajta politikai értéket is kifejezni.

A nyelv különböző funkcióira vonatkozólag három esettanulmány alapján – Luxemburg, Dél-Tirol és a spanyol Baszkföld¹ – mutatjuk be a többnyelvű társadalmakat egy

¹ Baszkföld egyrészt a mai spanyol államhoz tartozó négy területi egységet, másrészt a franciához tartozó három területet jelenti. Egybevéve ez a terület megfelel a baszk *Euskal Herria* (baszk nyelven beszélők földje) kifejezésnek. A Spanyolországon belüli autonóm régióra vonatkozó (modern) spanyol fogalom *País Vasco* (baszkul: Euskadi). Ez egy politikai-adminisztratív egységet jelöl, mely jelen esetben az elemzés tárgya. A francia *Pays Basque* elnevezés – a német fogalomhoz hasonlóan – újra az egész Baszkföldet jelenti, mivel a francia államon belül nem létezik politikai-adminisztratív megfelelője az autonóm spanyol régióknak. A két földrajzi egység a középkortól kezdve különböző politikai és kulturális utat járt be. A történetírásban különbséget tesznek *Iparralde* (az északi rész), a francia államhoz tartozó területek és *Hegoalde* (a déli rész), azaz a spanyol államhoz tartozó területek között. Hegoalde magába foglalja a középkori *Navarrai* királyságot és *Alava*, *Gipuzkoa* és *Bizkaia* területeit. *Iparralde*hez tartozik *Labourde*, *Sourle* és *Basse-Navarre* (vö. Kasper 1997).

összehasonlító történeti-funkcionális szerkezetanalízis keretében. A megvizsgált időtartam a 19. század állam- és nemzetalakulási folyamataitól kezdve napjainkig tart.

A nyelv és identitás összefüggésének központi kérdése mellett a többnyelvűségre² vonatkozó különböző koncepciókról beszélünk – európai kontextusban.

Érvényes az a feltevés, hogy a nyelvvel való bánásmód esetében – nyelvpolitikai, törvényalkotási és nyelvhasználati szempontból – a luxemburgi társadalomban inkluzív elemek vannak túlsúlyban, miközben a nyelvi szabályozást Dél-Tirolban és Baszkföldön exkluzív tendenciák jellemzik, valamint Dél-Tirolban a különböző nyelvcsoportok között is különbséget kell tenni. A inkluzív versus exkluzív dialektika a társadalmon belüli konszenzus fokát írja le több nyelv használata és más nyelvcsoportokkal szembeni tolerancia tekintetében. Így a többnyelvűségnek különféle perspektívái léteznek, melyek a mindenkori nyelvcsoportok identitásképződési folyamataiban fejeződnek ki. Ebben az értelemben válik a nyelvvel való bánásmód az identitás önmegértésének és bizonyos interpretációk valószínűségének tükrévé.

A következőkben Stein Rokkan és Derek W. Urwin (vö. 1983) teóriái alapján egy történeti-funkcionális érvelést vezetünk be, amely a nyelv és identitás kapcsolatát, valamint centrum–periféria struktúrákat elemez. Az elméleti keretek kidolgozása végeredményben arra szolgál, hogy konkrét kérdésfeltevésekkel az esettanulmányokhoz hozzájáruljon.

1. A nyelvi identitás forrásai és a nyelvi önállóság túlélése

Rokkan és Urwin (vö. 1983: 70) egy olyan analitikus modellt dolgozott ki (*four-step-modell*), mely a funkcionális megkülönböztetés három központi szintjét (gazdaság, politikai és nyelvi magatartás) fűzi össze. A függő változót a „periferikus nyelv erőssége” határozza meg: a nyelv hivatalos elismertsége, a beszélők száma, a médiában elfoglalt helyzete és az oktatásügyben betöltött szerepe szerint. A múltbeli kulturális fejlődés – korai/kései írásbeliség, korai/kései szabványosítás (norma) és az oktatásügy kronológiai fejlődése – mindig együtt járt a párhuzamosan futó gazdasági és területi fejlődéssel.

A két dimenzió kombinálásával, nevezetesen a nyelv státusa és a mindenkori területek nyelvrendszerének figyelembevételével az osztályozásnak hat kategóriája adódik, melyek a „periferiális önállóság” elemzésének mellékleteként szolgálnak³ (vö. Rokkan/Urwin 1983: 71–107).

- (1) *sikerés centrumok*: Ebben az esetben egyetlen központi nyelv folyamatos megerősítése zajlik (például: Portugália, Dánia, Svédország, Hollandia, Anglia, Franciaország, Németország és Olaszország).
- (2) *többnyelvű szerkezetek*: Ebben az esetben két vagy több nyelv él egymás mellett ugyanazon a politikailag definiált területen belül relatív békés föderalizmusban (Svájc, Belgium, Spanyolország).

² A többnyelvűség itt a bi- vagy multilingvizmust jelenti, mely az egyén pszichológiai állapotaként értendő, akinek két vagy több nyelvi kódhoz (nyelv, dialektus) mint kommunikációs eszközhöz van hozzáférése. A bi- vagy multilingvális kommunikáció kontextusában különböző etnolingvisztikai csoportok működnek közre (vö. Sachdev/Bourhis 1990: 293).

³ Az érintett kategóriák összefüggésében Rokkan és Urwin elismeri, hogy maradnak olyan köztes esetek, melyek osztályozása bonyolult és bizonytalan.

- (3) *győztes perifériák*: itt létezik egy eredményesen megalapozott és fenntartott nyelvi standard, a többségi területi népesség lojális összekapcsolódásával (Finnország, Norvégia, Svédország, Izland, Dánia és Luxemburg).
- (4) *perifériák gyenge standardokkal, de az autonómia egy bizonyos fokán*: ebben az esetben tehetetlennek bizonyultak a perifériák a nyelvi standard eredményes megalapozásában vagy megőrzésében. Mégis sikerült politikai (és később nyelvi) autonómia bizonyos fokát elérniük (Baskföld, Galícia, Szardínia).
- (5) *marginális⁴ perifériák*: ebben az esetben sem egy effektív nyelvi standardot, sem az autonómia szignifikáns fokát nem tudták elérni (Franciaország occitan (vagy provanszál) és breton nyelvű területei s a latin nyelvterületek⁵).
- (6) *ütközőzóna-megoldások*: a központi nyelvi közösségek „kereszttűzének” esetei. A Nyugatrómai Birodalom utáni Nyugat-Európa területi újrendezésének hosszú folyamataiban létrejöttek eltérő nagyságú területi egységek az államhatárok mellett (Dél-Tirol, Val d’Aosta, Elzász, Lotaringia).

A bemutatott elméleti keretek szerint specifikus kérdéseket lehet feltenni az esettanulmányokhoz:

1. Milyen történelmi összefüggés állapítható meg a nyelv és az identitás kialakulásának folyamata között (a nyelvi kulturális és politikai önállóságra vonatkozóan) Luxemburgban, Dél-Tirolban és Baskföldön?
2. Mi a nyelv jelentősége az önállóság érvényesítésében a mindenkori nyelvcsoportok értékelésénél?

2. Luxemburg, Dél-Tirol és Baskföld nyelv- és társadalomtörténeti összehasonlításban

2.1. Luxemburg

TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

Luxemburg Rokkan és Urwin kategóriái (vö. 1983) szerint győztes perifériának számít. Az ország történelmi helyzetére a 963-as alapítás után nem sokkal már jellemző volt a német és latin nyelvterület állandó kulturális és politikai befolyása. Így már korán létrejött egy többnyelvű helyzet (vö. Gilles/Moulin 2003). A kései 14. század óta jellemző a növekvő kulturális elzárkózás Germániától, mellyel párhuzamosan erősödik a latin-flamand kultúrkörhöz történő kötődés. Ez a helyzet akkor sem változott, amikor Luxemburg 1482-ben a spanyol Habsburgokra szállt, 1684-ben ismét Franciaország kebelezte be, majd 1714 és 1795 között az osztrák Habsburgok uralma alatt állt. A francia forradalom vonzásában Luxemburg mint **Département des Fôrets** ismét Franciaországhoz került. Az első bécsi kongresszuson (1815) ismerték el szuverén államként. Jóllehet független nagyhercegségnek számított, Luxemburg paradox módon mint a *Német Szövetség* tagja porosz

⁴ Rokkan és Urwin rámutatnak, hogy nyilvánvaló problémák adódnak a különböző perifériák osztályba sorolásánál, ahol a marginalizálás csak egy összegző elnevezés a multidimenzionális osztályozási rendszerben.

⁵ Svájc keleti felében, Észak-Olaszországban (Dél-Tirol) és Északkelet-Olaszországban (a fordító megjegyzése).

csapatoknak adott szállást, másfelől a holland király (I. Vilmos) személyes tulajdonába került. I. Vilmos befolyása alatt a francia lett a kizárólagos hivatali nyelv. Amikor a *belga forradalom* (1830) következtében Luxemburnak minden vallon területét át kellett adnia Belgiumnak (a mai belga Province du Luxembourg), jött létre a független Luxemburgi Nagyhercegség (mai hatáiraival) a megmaradó országrészből (Londoni szerződés, 1839). Ez egyre erőteljesebb elnémetesítéshez vezetett, mert I. Vilmos a latin Nyugatot a belga annexiós törekvéseken keresztül veszélyesnek tartotta, és ennek megfelelően politikai átalakulást erőltetett. A nagyhercegség a Német Szövetség tagja maradt, és perszonalunióban egyesült Hollandiával (vö. Berg 1993:15). A politikai autonómia elérése után növekedett a nemzeti öntudat, és egy őszinte luxemburgi identitás ismertetőjelei kezdtek kialakulni, elsősorban *ex negativo*, azaz elutasítva mindent, ami nem luxemburgi. A nemzeti identitás szerkezetében egyidejűleg megfigyelhető a latin és germán kultúrkör hatása is. A rugalmas alkalmazkodás a két fontos szomszédos országhoz – Franciaországhoz és Németországhoz –, folyamatosan átfőmálja a nyelvkérdést: mindkét ország exoglosszális nyelvi standardjai megtalálhatók a közigazgatás és igazságszolgáltatás területén; s a luxemburgi akadémiai elit is rendszerint a két nagy szomszédos ország egyikében kap képzést. A hivatalos kétnyelvűségről (francia és német) hozott egykori döntést az 1848-as alkotmányban megerősítették (vö. Weber 2002). A Luxemburgban beszélt nyelvvaltozat egyidejűleg jelentős szerephez jutott, és már a 19. században, de mindenekelőtt a II. világháború után⁶ nemzeti szimbólummá vált, mivel a németek iránti ellenszenv tudatosan erősítette a (nemzeti) identitást (Rokkan 2000).⁷

Az acélipar növekvő szerepének (1870 körül) társadalomtörténeti jelentősége van a relative későn megindult iparosítás kontextusában. Ez idáig Luxemburg egy városi kultúra nélküli szegény agrárországgként volt jellemezhető. Az ipartelepítés folyamata – mely lényegében az ország déli részére korlátozódott –, többek között a külföldi, túlnyomórészt német és olasz munkaerő növekvő (be)vándorlásához vezetett. Az acélipari beállítottság (az acélkrízis 1970-es kezdetéig) Luxemburgot a második világháború utáni „első órában” európai országgá emelte (Montanunion = Európai Szén- és Acélközösség). Luxemburg később az Európai Gazdasági Közösség alapító tagjaként (1957-es Római Szerződés) gyakorlatilag az 1945 utáni megbékélő és mindenekelőtt gazdaságilag integrálódó Nyugat-Európa magjához tartozott. Az európai szint azóta különleges szerepet játszik a relative kis ország gazdasági és politikai életében; ez teszi lehetővé egy eredeti külpolitika kialakítását. Másfelől az EU-intézmények letelepítése és Brüsszel földrajzi közelsége erősíti a (Nyugat-)Európa centrumához tartozó társadalom önismeretét és más népekről alkotott tudását. Ezentúl a gazdasági prosperitás kétségtelenül hozzájárul a nemzet felértékelődéséhez az európai kontextusban.⁸ Ez kétséget ébreszt a (kibővített) nemze-

⁶ Lényeges eseményként a német megszálló hatalom által készített 1941-es népszámlálás említendő: a luxemburgiak egyhangúlag a luxemburgit vagy „lätzebuergesch”-t adták meg anyanyelvként, holott a célzatos kérdések arra utaltak, hogy már nincsen luxemburgi állam, és csak egy igazi irodalmi nyelv létezik, mégpedig a német. A nemzeti szocialisták szemszögéből kínos eredmény a népszámlálás megghiúsulásához és nyelvi kérdésekben a luxemburgiak nemzeti identitásának felértékelődéséhez vezetett (vö. Berg 1993; Trausch 1995).

⁷ A helyi nyelvvaltozatot 1912-ben kötelező nyelvként vezették be az iskolai oktatásban.

⁸ Luxemburg az előnyös adószabályozásoknak köszönhetően az 1960-as évek második felében bankcentrumként vált ismertté; lényegében ennek köszönhető a mai jólét és a jelenlegi transznacionális munkaerőpiac képzettsége és növekedése.

teken átnyúló együttműködés hatékonyságát illetően és szkepszist a EU-bővítéssel szemben.⁹

A külföldiek magas részaránya a mai napig jellemző a luxemburgi társadalomra. Egy további bevándorlási hullám az 1970-es évek elején érkezett Portugáliából. Ők alkotják 1978 óta a bevándorlók legnagyobb csoportját. Jelenleg a külföldiek az összlakosság (kb. 430 ezer) egyharmadát teszik ki. Ehhez jön még a napi 90 ezer határátlépő Franciaországból, Belgiumból és Németországból, akik Luxemburgban dolgoznak (vö. Schmit 1998). Ez a többnemzetiségű munkaerőpiac (a munkaerő kb. 50%-a külföldi) képezi alapját a jelenlegi luxemburgi társadalom többnyelvűségének.

NYELVI KONTEXTUS

A mai luxemburgi nyelvpolitikát Siguan tipológiáját (vö. 2001) követve az *intézményesített többnyelvűség* jellemzi. Ebbe a kategóriába tartoznak azok az államok, amelyek két vagy több nyelvet nemzeti nyelvként elfogadnak, és nyelvpolitikájuk ezek használatát korlátlanul figyelembe veszi az egész országban. Luxemburg a három hivatalosan is használt nyelv alapján – luxemburgi, francia, német –, ebben a tekintetben a legegységelműbb példa Európában.

A luxemburgi társadalom három nyelve triglosszális (vö. Fergusson 1959) viszonyban van egymással. Ha a luxemburgiak egymás közti kommunikációjáról van szó, rendszerint a mediális diglossziáról beszélhetünk, és különféle szóbeli és írásbeli nyelvhasználatokat különböztetünk meg (vö. Gilles/Moulin 2003). A luxemburgiak egyetlen használati nyelve a luxemburgi (ezt találjuk meg a parlamenti szónoklatokban vagy a nagyherceg nemzeti ünnepeken használt megszólalásaiban). Csak a külföldiekkel való beszédben használják a luxemburgiak a franciát vagy a németet. Gilles szerint (vö. 1999: 9) a luxemburgiak „nemzetközi szóbeliségét” szigorúan egynyelvűként kell jellemezni. A luxemburgi nyelvközösségen belül nem létezik kódváltás. Ez arra vezethető vissza, hogy a német és a francia tisztán funkcionális nyelvek voltak, amelyek olyan messze állnak a luxemburgitól, hogy érzelmi, illetőleg tudattalan nyelvcsere (a luxemburgi német irányában, és a luxemburgi francia irányában) nem fordult elő (vö. Berg 1993: 134).

A munkahelyen rendszerint franciául beszélnek, és említésre méltó, hogy a külföldi lakosság és a határátlépők luxemburgi nyelvi kompetenciája az utóbbi években jelentősen növekedett (vö. Fehlen 2002). Az írott nyelvben a francia (államigazgatás, igazságügy) és a német (sajtó) dominál. Mindenesetre időközben a luxemburgi az irodalmi életben is bizonyos státusra tett szert (vö. Gilles 1999: 8).

Az ország többnyelvű karaktere különösen az oktatás szintjén mutatkozik meg: az előkészítő iskolákban kizárólag a luxemburgi nyelvet beszélik. Ez a későbbiekben is megma-

⁹ Az Eurobarometer európai identitásról rendezett körkérdéséből Luxemburg számára Európa-szerzte a legmagasabb értékek adódtak a „csak európai” (15%) és az „először európai, utána nemzeti” (14%) kategóriákban. Egyidejűleg a magukat csupán nemzeti hovatartozás szerint meghatározók száma (24%) a legkevesebb Európában. A luxemburgiak 77%-a tekinti országuk EU-tagságát előnyösnek (szintén a legmagasabb érték). A bővítést Luxemburgban inkább negatívan ítélték meg: a megkérdezettek harmada ellene volt a bővítésnek. Csak 15% nyitott a bővítésre olyan formában, hogy mindazon államok beléphetnek, amelyek tagok szeretnének lenni (vö. Eurobarometer 2003 és Eurobarométre 2003).

rad a tanár és diák közti beszélt nyelvben. Az iskolakötelezettség kezdetekor az olvasást és írást elsősorban németül tanítják. Egy évvel később vezetik be a franciát. Ennek következtében néhány tantárgyat németül, míg másokat franciául oktatnak. Ehhez jön a luxemburgi heti egy órában, amely gyakran a tananyag elmélyítésére szolgál (vö. Siguan 2001: 77; Gilles 1999). Összességében jön még ehhez a luxemburgi segélynyelvi funkciója. A külföldi származású gyerekek számára, akiknek a „német iskolai nyelv” igen jelentős nehézségeket jelent, a luxemburgi integrációs nyelvként is szolgál (vö. Weber 2002).

A luxemburgi 1984 óta a hivatalokban is használható. Azonban ez a nemzeti nyelvként való elismerés semmilyen gyakorlati következménnyel nem járt (vö. Kramer 1992), sem a további standardizálás, sem az iskolarendszerben való szélesebb használat tekintetében. Sokkal inkább az volt a cél, hogy inkább a nyelv nemzeti szimbolikus jellegét emeljék ki mint gyakorlati jelentőségét a meglévő két hivatalos nyelvvel szemben (vö. Gilles 1999: 10). Ezt az elismerést, szimbolikus értéke mellett egy, a kevés beszélő és relatív alacsony presztízs miatt kihalástól veszélyeztetett nyelv védelmében meghozott intézkedésnek is tekinthetjük. Erre vonatkozóan Weber (vö. 2002: 158) rámutat arra, hogy a luxemburgi nyelv felértékelése máris pozitív eredményekkel járt. Egyrészt az országban és a határos régiókban megnövekedett kereslet érzékelhető a nyelvtanfolyamok, képzési és oktatási anyagok iránt, másrészt luxemburgi oldalról fennáll a készség ennek kielégítésére.

Összefoglalásképpen elmondható, hogy a különböző hivatalos nyelvek Luxemburgban különböző jelentőséggel és funkciókkal bírnak. Míg a luxemburgi mint a nemzeti (ön)azonosság központi szimbóluma a *pozitív pszicholingvisztikai megkülönböztetés* helyreállítására szolgál, értve ezen az (etnikai) csoportok különböző eljárás módjait a nyelvi alapokon történő megkülönböztetésre (vö. Gilles et al. 1977), addig a francia és német exoglosszális standardjai egy speciális és komplex többnyelvű helyzet kialakulásához járulnak hozzá, amit a külföldiek által jellemzett nemzetközi munkaerőpiac is feltételez, és ami a luxemburgi társadalom központi jellemzője. A többnyelvűség különleges módja része a luxemburgi identitás-szerkezetnek. Természetesen Luxemburgban is vannak elhatárolt (nacionalista-nyelvtisztító) irányzatok, és a politikai és társadalmi alkufolyamatok az országon belül gyakran áttekinthetetlen módon és különböző, részben egymást fedő szinteken folynak. Összegezve azonban egy olyan társadalom képe bontakozik ki, amelynek megadatott, hogy a többnyelvűség inkluzív formáját (politikailag) sikeresen valósítsa meg.

2.2. Dél-Tirol

TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

Rokkan és Urwin szerint Dél-Tirol példázza az ütközőzóna megoldást (vö. 1983) két központi nyelvi közösség, nevezetesen az olasz és német, valamint egy marginális nyelvközösség a ladin¹⁰ között, mely semmilyen szignifikáns autonómiaszinttel nem rendelkezik. Dél-Tirol kb. 460 000 lakója közül mintegy kétharmad német, kb. 30 000 ladin és egy szűk egyharmad az olasz nyelvcsoportba tartozik (vö. Rainer 2002).

Tirol a 14. század második felétől a Habsburg Birodalom része volt, és a 19. század bizonyos időszakában Bajorországhoz is tartozott. Amikor Velence és hátországa 1866-

¹⁰ A ladint a nyelvtudomány a rétoromán változataként sorolja be, mely egyike a tíz újlatin nyelvnek (vö. Siller-Runggaldier 1999).

ban Ausztriától az újonnan alakuló olasz államhoz került, az Alpoktól délre osztrák terület maradt egy háromszögnyi terület: Dél-Tirol. Ausztria egyrészt stratégiai szempontból, másrészt a nagyarányú német nyelvű népesség miatt volt érdekelt ennek a területnek a megtartásában. Mindenesetre volt már a Dolomitok völgyeiben egy erős olasz nyelvű kisebbség, valamint egy kicsi ladin népességcsoport. Dél-Tirol olasz nyelvű területei Olaszország számára ezentúl irredentának számítottak, azaz elfoglalt olasz területnek. Dél-Tirolt az első világháború után Itáliának ellenszolgáltatásként ítélték oda, mert a szövetségesek oldalán lépett be a háborúba (1919). Mussolini fasiszta uralma alatt (1922-től) elolaszósító politika vette kezdetét, amely a különböző etnikai csoportosulások problémáját kiélezte. A fasiszta program célja a helyi népesség erőszakos integrációja volt az egységes nemzeti kultúrába. Ezt olyan kényszerintézkedések bevezetésével akarták véghezvinni mint az áttelepítés és a nemzeti nyelv (olasz) erőszakos bevezetése.¹¹ A véghezvitt áttelepítések érintették az olasz és a német népcsoportot: mialatt az olasz nyelvű népességet Olaszország minden részéből odatelepítették, addig a Hitler és Mussolini között megkötött *opció*¹² következtében a német nyelvű lakosságot kitelepítették (vö. Baur et al. 1988).

Dél-Tirol és Észak-Olaszország német megszállása után, amelyet sok dél-tiroli „az olasz igától” való megszabadulásként fogadott, de facto Dél-Tirolt a Birodalomhoz csatolták. Államjogilag azonban a terület Olaszország része maradt. Amikor Olaszország 1945-ben újra átvette a hatalmat, „visszaolaszosítás” vette kezdetét egy megszigorított bevándorlási politika bevezetésével és vegyes nyelvű iskolák alapításával (vö. Steininger 2000).

A dél-tiroli német nyelvű kisebbség jogainak alapja az 1946-os párizsi szerződés, amely Ausztria és Olaszország megállapodást megkötő külügyminiszterei után Gruber-Degasperi egyezményként is ismert. Később az olasz állam az Ausztriával történő tárgyalásokon a területnek megadta az első autonómiastátust (1948), egy nagyobb régió – nevezetesen *Trentino/Alto Adige* – számára, amelyben a német nyelvűek összességében egyértelműen a kisebbségekhez tartoztak. Róma folyamatos húzódozása az egyezmény megvalósításától, mely a nem olasz nyelvcsoporthoz etnikai, nyelvi és gazdasági diszkriminációjában nyilvánult meg, a megvalósítás (politikai) fő terhét az 1945-ben (az ottmaradók által) alapított dél-tiroli (SVP Südtiroler Volkspartei) Gyűjtő pártra ruházta, amely egyidejűleg a ladin népcsoportot is képviselte, mivel az egyezmény róluk nem rendelkezett (vö. Steininger 2000).

¹¹ Az ideológiai és nyelvi alapot az olasz nacionalista, Ettore Tolomei szolgáltatta. A német nyelv teljes száműzése a hétköznapi életből (német óvodák és iskolák megszüntetése, a német tanerő kényszerelhelyezése és helyettesítésük olaszokkal) vezetett azután az úgynevezett katakombaiskolák alapításához (emlékezősképpen az üldözött keresztényekre a régi Rómában), a faszizmussal szembeni dél-tiroli ellenállás megtestesítőjeként. Ezen titkos iskolai hálózat segítségével (padlásokon, pincékben és pajtákban) tudták a német nyelvet tovább oktatni. Az 1929-es lateráni szerződések alapján csupán a vallásoktatis történhetett német nyelven – de csak az iskolán kívül (vö. Steininger 2000: 198).

¹² Az „opció” a dél-tiroli történelem egyik szomorú fejezete, melyet a dél-tiroliak maguk írtak: szétosztották a német nyelvcsoporthoz „elmenőkre” és „ottmaradókra”. A dél-tiroli nemzeti szocialisták, a kezdetben még az áttelepítés ellen szót emelő Völkische Kampfring Südtirols-ba (Dél-tiroli Népi Harckörbe) szerveződve, radikális fordulatot vettek. Az ezt követő propagandaháborúban az „ottmaradókkal” szembeni terrort sem fékeztek meg, mely erős megosztottsághoz vezetett (vö. Steininger 2000: 200). A II. világháború után ennek természetesen kihatása volt az identitás alakulására.

Az autonómiapolitikai *modus vivendi*, a Bozen és Trient között megindult konstruktív politikai kezdeményezés az '50-es évek elejére zátonyra futott a növekvő polarizálódás miatt, melyet az autonómia-státusuk javításán hasztalan próbálkozó dél-tiroliak és az ezáltal létrejövő belső-olasz konfliktusok ellentéte jellemezett. Ez a dupla problémaforrás egy megterhelt helyi politikai hangulathoz vezetett, majd később a probléma kiteljesedéséhez, mely a '60-as évek közepéig tartó terrortámadásokban mutatkozott meg (vö. Langer 1996).

Az Ausztria által – mindenekelőtt a szuverenitás visszaszerzése és a semlegesség ki nyilvánítása (1955-ös államszerződés) után – támogatott német ajkú ellenzék és az olasz oldalról növekvő készség a probléma megoldására¹³ vezetett el az úgynevezett „csomaghoz” (1969), illetőleg 1972-ben a második autonómia-státushoz, amely a dél-tiroli együttélés mai szabályainak alapjait a megegyezés elvében megfogalmazta. A második autonómia-státus keretei mindkét tartománynak, Trientnek és Bozennek messzemenő gazdasági és kulturális hatásköröket adtak át. A második autonómia-státus alapján továbbá végrehajtási rendeleteket bocsátottak ki az etnikai képviselési arányról és a kétnyelvűségről (vö. Zappe 1996: 79).¹⁴

A nyelvcsoportok konfliktusai mellett a második világháború utáni európai egység Dél-Tirolra gyakorolt központi jelentőségére kell még utalnunk. Olaszország Luxemburghoz hasonlóan az EGKS¹⁵ és EWG¹⁶ alapító tagjai közé tartozott. Így Dél-Tirol az egész háború utáni időszak alatt profitált az EU-támogatásokból.¹⁷ Később az európai integráció összefüggésében az intenzív regionális politika erősítette egy specifikus dél-tiroli identitás kialakulását, amely pl. Észak-Tiroltól is elhatárolódott. Dél-Tirol a többnyelvűség és az eltérő kultúrák együttélése tekintetében különbözik minden szomszédjától, ami egyúttal a gazdasági prosperitás alapja is lett.¹⁸ A német ajkú dél-tiroliak számára az identifikáció nemzeti szintjének alig van jelentősége. Az identitás szintjeként különösen a lokális, illetőleg regionális van jelen, míg az európai szintű identitás kiszorította a nemzetit. Ugyanez jellemző a dél-tiroli ladinokra, bár náluk az olasz nemzetállamhoz való lojalitás erősebb mint az európai. Az olasz nyelvcsoportok ezzel szemben elsőként leginkább az olasz nemzetállammal azonosítják magukat, és csak második helyen áll a regionális identitás. Európa itt csak marginális szerepet játszik.¹⁹

¹³ Ebben a tekintetben fontos aspektus volt a konfliktus nemzetköziesítése az ENSZ bevonásával.

¹⁴ Ausztria 1992-ben deklarálta hivatalosan a konfliktus rendezését Olaszországgal Dél-Tirolról az Egyesült Nemzetek előtt.

¹⁵ Európai Szén- és Acélközösség (a ford.)

¹⁶ Európai Gazdasági Közösség (a ford.)

¹⁷ Ez mindenekelőtt a mezőgazdaságot érintette, mely Dél-Tirolban különleges értéket képvisel (vö. Magliana 2000).

¹⁸ A különleges dél-tiroli identitás jellemzéseként gyakran beszélnek „német figyelemről” és „olasz életörömről” (vö. Magliana 2000: 90). A hiányzó társadalmi integráció ellenére észrevehető – Luxemburghoz hasonlóan – olyan tendenciák, melyek egy második kultúrterületet kapcsolnak a mindenkori identitásstruktúrához.

¹⁹ Ezek a kijelentések alátámasztják az ASTAT ifjúsági tanulmány (1994) eredményeit (vö. Magliana 2000: 89).

Jóllehet a többnyelvűség Dél-Tirolban szintén intézményesített, azonban jogilag sokkal korlátozottabb módon mint Luxemburgban. Siguan nyelvpolitikai tipológiája szerint Dél-Tirolt a *nyelvi autonómia* kategóriájába sorolhatjuk (vö. 2001). A *nyelvi autonómia* elnevezés azon országok nyelvpolitikájára jellemző, amelyek jóllehet nemzeti nyelvvel rendelkeznek, de a más nyelvű területek számára politikai autonómiát biztosítanak. Ezeknek a területeknek a nemzetállamokon belül megvan az a lehetőségük, hogy saját nyelvpolitikájukat előrelendítsék, és nyelvük számára egy *co-offiziellen* (társ-hivatalos) státust érvényesítsenek.

Az aktuális helyzet Dél-Tirolban az, hogy a nyelvcsoporthoz való tartozás formai-jogi rögzítése kifejezi a népcsoporthoz tartozást. Ennek a kisebbségvédelmi okokból a német és ladin népcsoport számára bevezetett szabályozásnak a következménye például a szigorúan megosztott iskolák látogatása, a közszolgálati munkahelyek és a szociális támogatott intézkedések etnikai (képviselési) arányok²⁰ szerinti elosztása. Az iskolarendszerben a kivételt Dél-Tirol ladin települései jelentik, ahol paritásos szabályozást vezettek be, melynek kereteiben a német és az olasz nyelvű oktatás egyforma részt kap, és a ladin mint segédnyelv használatos. A német és az olasz hivatalos nyelvek, a ladin pedig különleges védelmet élvez, ugyanakkor Olaszország más részein semmilyen támogatásban nem részesül. Így a ladinok mint szám szerint apró kisebbség jogilag elismertek, de ez a képviselési arányok tekintetében rendszerint nem kap megfelelő figyelmet.

Mindhárom dél-tiroli nyelvcsoport a nyelvi és kulturális önállóságra törekszik. Különösen a német nyelvcsoport ragaszkodik a különálló iskolákhoz (iskolai szeparatizmus), mert attól tartanak, hogy a nyelvi asszimiláció a csoportidentitás elvesztéséhez, míg a egyes iskolák színvonalromláshoz vezetnek. A régióban az olasz nyelvű iskolákban bevezetett *belemerítési oktatási program* –, melyben szaktárgyakat is a második nyelven kell oktatni –, egzisztenciális fenyegetést jelent a német nyelv számára (vö. Atz 1999: 131). Másrészt az igen heterogén olasz nyelvcsoportban²¹ – nem utolsósorban a kötelező kétnyelvűség miatt – a német nyelv tanulásával szembeni ellenállás alakult ki. Ide tartozik a dél-tiroli német dialektus problematikája is, ami a német nyelvű olaszokra is kirekesztően hat.²² Úgy tűnik, a ladin nyelvcsoport számára a jelenlegi nyelvi szituáció hatékony iskolarendszere pozitív eredményeket hoz. Kérdéses azonban, hogy a ladinok nyelvi asszimilációs folyamata, az önállóság relatív erős tudata ellenére feltartóztatható-e, amikor a német és az olasz, de az angol nyelv jelentősége is növekszik európai összefüggésben. Az etno-pluralista dél-tiroli szabályozás a „csomagmegoldás” következtében, mely a nyelvhasználati kötöttséget (nyelvi valláskényszert) pl. a munkahelyek elosztásánál az etnikai

²⁰ Minden közszolgálati állás betöltésének jogi előfeltétele a kétnyelvűség (német és olasz) teszttel történő bizonyítása (patentino = kétnyelvűségi igazolás).

²¹ Ez a heterogenitás az olaszoknak az ország minden részéből Dél-Tirolba történő bevándorlására vezethető vissza. Ezenkívül egy tiszta város-vidék megoszlás figyelhető meg: miközben az olaszok túlnyomórészt a városokba települtek (Bozen például 80%-ban olasz nyelvű), és kiváltképp a szolgáltatóiparban dolgoznak, a mezőgazdaság által meghatározott vidéken a német nyelvűek a dominánsak.

²² Aktuális tendencia a német nyelvű dél-tiroliak között a félelem, hogy hibát ejtenek a német irodalmi nyelv használatában. Ezáltal válik a német nyelvcsoportban a dialektus mindinkább a fő kommunikációs nyelvvé (pl.: a munkahelyi e-mailek írása).

(képviselési) arányokhoz kötötte, az etno-nacionalista gondolkodásminták és az etnikai jelleget újrarahangsúlyozó folyamatok megerősödéséhez vezetett. A kötelező kétnyelvűség és az a tény, hogy a munkahelyen kívül alig vannak nyelvcsoportokon átívelő kapcsolatok, a dél-tiroli társadalmat különböző szubtársadalmakra osztotta. Így a német nyelvű többség vezető szerepre való törekvése egyidejűleg az olasz nyelvcsoport nemzeti öntudatának életre kelését eredményezte. Ennek következtében más identitást alkotó tényezők etnikai-nemzeti alapon történő hasonulása dominál (vö. Baur et al. 1988 271. p. és a következő oldalak). A nyelv itt mindenekelőtt mint az identitás kizárólagos mércéje szerepel.

A dél-tiroli eset ezért különböző perspektívákat kínál. Egyrésztől egy etnikai (kisebbségi) konfliktus törvényi alapokon nyugvó sikeres megoldását, másrésztől mindenekelőtt nyelvi szempontból a nyelvcsoportok kategorizálásának és egymástól történő elhatárolódásának képét mutatja, amely ellentmond az európai egység gondolatának. Fennáll a veszélye egy történelmi esély elmulasztásának: habár minden előfeltétele és struktúrája adva van egy élő többnyelvűség megtartásának, a gyakorlatban ezt éppen a politikai érdekek hátráltatják.

Másrésztől a dél-tiroli példa előtérbe helyezi a lehetőség szerint nem túl összegabalyodó határokat, amelyeket egy idealizált, erősen normatív európai elképzelés szerint fel kell állítani.

2.3. Baszkföld

TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

Rokkan és Urwis kategóriái (vö. 1983) szerint Baszkföldet az autonómia bizonyos szintjét elérő perifériaként jellemezhetjük. Baszkföld jelenlegi etnikai-nemzeti problematikája lényegében a centrum–periféria konfliktustengelyen helyezhető el, amely az autonómia-státusz elnyerése óta (1979) messzemenően belső baszk problémaként mutatkozik²³ (vö. Bernecker/ Pietschmann 2000: 407).

A korai középkorban létrejövő baszk területek a konszolidálódó keresztény monarchiák folyamatosan változó befolyási területeihez tartoztak; északon a Frank Birodalom szilárdult meg, nyugaton az Asztúriai Királyság jelent meg, melyből később az Asztúriai-Leon Birodalom épült ki, és végül Kasztília koronája emelkedett fel. A baszk területek mai formájukat a 13. századig elnyerték. A rómaiak előtti törzsi tagozódás nyilvánvaló befolyással volt a területek kialakulására (vö. Kasper 1997). Az önállóság erős tudatának Baszkföldön, illetve a végül a 19. században fellépő nacionalizmusnak eltérő történelmi gyökerei vannak. Mindenekelőtt a törvényes állapotokat kell felvázolni.

A királytól kapott különjogokat az Ibériai-félszigeten *fueros*-nak nevezték. Ezek a kiváltságok szokásjogként szolgáltak, melyek az adott területnek az állammal szemben teljesített kötelezettségek fejében autonómiát nyújtottak. Ezek a paktumokon keresztül kötelezte el magát a monarchia bizonyos szokások és privilégiumok tiszteletben tartására. A szokásjogok ezen fajtája általánosan jellemző volt az Ancien Régime időszakára, és ezek megfelelői Európa más részein is megtalálhatók voltak. De míg ezeket a jogokat az

²³ A nacionalizmus társadalmi és politikai támogatására vonatkozóan – ellentétben a terrorista szeparatizmussal – a baszk lakosság megosztott.

abszolút monarchiák időszakában máshol egymás után semlegesítették, addig Baszkföldön még évszázadokig meghatározták a jogi és politikai rendet (vö. uo., 51. p.).

Továbbá a városias központ és a vidéki hátsószög közötti antagonizmus döntő jelentőségű volt a Baszkföldön létrejövő nacionalizmust és identitást erősítő folyamatok szempontjából. A 14. századtól kiépülő kereskedelmi burzsoázia, mely a 16. századtól fogva befolyásos osztályt alkotott, saját magát „igazi spanyolnak” tekintette: azok utódainak, akik zsidó vagy muszlim felmenőktől mentesen Spanyolországot az iszlám hódítóktól (711–1492) visszafoglalták (reconquista), és a civilizációt és kereszténységet helyreállították. A baszk nyelv – melynek legkorábbi írásos emlékeit aquitániai római feliratokban találták meg²⁴ –, valamint minden más hagyományos jellemvonása a társadalomnak elmaradott és irreleváns volt.

Város és vidék ellentétes rendszer szerint működött. Kulturálisan a hispanizált írástudó és nemzetközi orientációjú városok erős ellentétben álltak a baszk nyelvű és földrajzilag elszigetelt vidéki területekkel. Ez az ellentét a 19. századra több felkelésében és a baszk nacionalizmus későbbi kiépülésében csúcsozott ki (vö. Heiberg 1982: 362).

Egyes gyarmatok elvesztése a 19. század elején és Spanyolország francia megszállása az Ancien Régime-et mind politikailag, mind gazdaságilag dezintegrálta.²⁵

Ilyen előzmények mellett gyakran tört ki konfliktus a privilégiumok liberális ellenzői és konzervatív támogatói (kisnemesek, kisparasztok, klérus) között, mely háborús konfrontációhoz is vezetett (Karlistenkriege: 1833–1839; 1872–1876) – a baszk polgárháború formájában – a városi központok képviselői (anti-fuero) és a falusias vidék „karlista” védelmezői (pro-fuero) között.²⁶ A karlisták végső veresége (1876) és a fuero ezzel együtt járó eltörlése után Baszkföld látványos politikai-gazdasági és kulturális felemelkedése következett be az iparosításnak köszönhetően. A fenti előzmények után Baszkföld változatos történelme a modern baszk nacionalizmus²⁷ 19. századi kiépülésével központi jelentőségű lett.

(Ez) a baszk nacionalizmus a kezdetektől fogva – ellentétben a katalánnal – kifejezetten exkluzív és defenzív jellegű volt, azaz a vidék iparosítására, illetve az ezáltal a baszk etnikumot fenyegető veszélyre adott válaszként volt értelmezhető. Ezt a nemzeti tiltako-

²⁴ Az első baszk nyelvű nyomtatott könyv (Linguae Vasconum Primitiae von Bernard Etxepare) 1545-ből származik. Ekkortól kezdték el használni a baszkot a néprajzi kultúrában. A spanyol örökösödési háború után (1700–1714) a spanyol lett az egyetlen elismert nyelv az abszolút monarchiában és minden más nyelvet betiltottak. Ennek a baszk nyelv erős hanyatlása lett az eredménye Álavában és Navarrában (vö. Uhlig 2002: 8).

²⁵ Jóllehet a centralizációs törekvéseknek területi, vallási (a zsidók és muszlimok elűzése) és nyelvi (az első kasztíliai, illetőleg spanyol Grammatika Antonio de Nebrijától 1492-ből) jelleget öltöttek, a különböző spanyol nyelvcsoportok soha nem lettek egybeolvasztva egy nemzeti közösséggé (vö. Waldmann 1985: 18).

²⁶ A karlista háborúk tulajdonképpen a spanyol trónért folytatott – Carlos, az elhunyt király (VII. Ferdinánd) bátyja és a király kiskorú lánya, Izabella közötti – utódlási konfliktusairól szólnak. Egyidejűleg a karlizmus megtestesítette a lázadást a gazdasági, politikai és vallási szempontból liberális madridi rezsim politikájával szemben (vö. Heiberg 1982: 385).

²⁷ A karlizmustól független összbaszk nacionalizmus Sabino de Arana y Goiri (1865–1903) műve, aki egy bilbaói hajóépítő családból származott, és fiatal korában néhány évet Barcelonában töltött, ahol a katalanizmus virágkora inspiráló hatással volt rá. Itt kell megemlíteni a PNV-t is (Partido Nacionalista Vasco), amelynek 1895-ben Arana y Goiri alapítótagja volt. A mérsékelt nacionalista párt a mai napig meghatározza a baszk pártéletet.

zást a tradicionális beállítottságú középréteg és az agrárnépesség folytatta,²⁸ melyek meghatározó jellemvonásai az erős katolicizmus és a morális konzervativizmus voltak (vö. Bernecker 1997). Ez a nemzeti-baszk reneszánsz az – ezentúl *Euskera*-nak nevezett – baszk nyelv újjáélesztésére és egységesítésére tett kísérlethez, baszk szimbólumok megalkotásához (pl. saját himnusz és zászló), valamint egy új szó létrehozásához vezetett a baszk territórium megjelölésére (*Euskadi*). Tehát a kulturális-nacionalista törekvések középpontjában a nyelv állt. Mindenesetre más ötletek és követelések is megjelentek, melyek kevésbé világosan körvonalazódtak és manipulálhatóvá váltak: így kapott a nyelv mellett a baszk eredet is központi szerepet. A baszk etnikumhoz való tartozás ebben az érvelésben dedikált ismertető jegy, melynek kizárólagos jellege van, azaz akkor baszk valaki, ha annak született. A katalánokkal ellentétben a baszk népcsoport tagjává válni nem lehet, baszknak születni kell (vö. Waldmann 1989).

Amíg a 19. századi karlista háborúk és a 20. század eleji spanyol polgárháború Baszkföld szempontjából még lényegében az autonómiáért²⁹ és a tradicionális kiváltságokért folytatott küzdelmet jelentette, addig a második világháború utáni Franco-uralom és az ő elnyomó (nyelv) politikája alatt a baszk nyelv és a kulturális túlélésért folytatott harc került inkább a nacionalista érvelés középpontjába.³⁰ Franco elnyomó (nyelv) politikája, a háttérben létrejövő részben radikális, etnikai regionalizmus,³¹ valamint az erős ipar és gazdaság miatt bekövetkező migráció a '70-es évek elejétől fogva a baszk társadalom politikai, kulturális, vallási és gazdasági rétegződéséhez vezetett, mely a mai napig tart.

Az autonómia 1979-es életbelépése óta a nacionalista erők politikai túlsúllyal bírnak. Az elmúlt években a PNV radikalizálódása állapítható meg, kifejezve a madridi központi kormánytól való növekvő távolságot. Az erőszakra kész szeparatizmus – melyet az ETA és az időközben betiltott *Herri Batasuna* párt testesített meg – azonban veszített támogatottságából. Megállapítható, hogy a baszk nyelv társadalmi presztízse az oktatásügy jelentős támogatásával javult. Ez újra jelentős enkulturációhoz vezetett, amelyben a baszk identitás növekvő jelentőséget kapott³² (vö. Kasper 1997: 208). Baszkföldön az

²⁸ Ez a beszélők nyelvi kompetenciája alapján is egyértelmű, hiszen a baszkot legszélesebb körben ebben a társadalmi rétegben használják.

²⁹ A II. Köztársaság alatt 1936 októberében lépett érvénybe a baszkföldi autonómia-törvény, melyet a „felkelők” győzelme után Franco alatt újra megszüntettek.

³⁰ Amint a Franco-rezsim az 1960-as évek közepétől a gazdasági nyitás és politikai tiltakozás hatására az elnyomó intézkedéseket enyhítette, Baszkföldön az ún. *ikastolak*-okat (iskolák baszk oktatási nyelvvel), valamint a felnőtteknek szóló nyelvtanfolyamokat indítottak.

³¹ Itt mindenekelőtt az ETA-t (*Euskadi ta Askatasuna* – Baszkföld és Szabadság) kell megemlíteni, mely az '50-es években alakult, és 1968-ban a mai napig tartó halálos merénylet-sorozatot indított el. Az ETA elméleti politikai tételei olyan alárendeltségi viszonyból indulnak ki, amelynek alapján Baszkföld a kasztíliai központ perifériájának tekintendő (vö. Schmidt 2002: 471). Még a demokratikus átalakulás sem hozott megoldást az ETA-problematikára, a terror tovább növekedett, és 1980-ban érte el csúcspontját. Egyre inkább világossá vált, hogy az ETA-terror egy endemikus jelenség, amely a Baszkföldnek adott szélesebb jogkörökkel sem volt feltartóztatható (vö. Bernecker/Pietsch 2002: 407).

³² País Vascoban az egyén identitására vonatkozó (baszk vagy spanyol) körkérdésre adott válaszok szerint (vö. Euskararen Jarraipena 1995) a megkérdezettek 35%-a „baszknak”, 11%-a „inkább baszknak mint spanyolnak”, 28%-a „annyira spanyolnak mint baszknak”, 4%-a „inkább spanyolnak mint baszknak”, 16%-a „spanyolnak” vallotta magát. Navarrában 34% vallotta magát baszknak, 51% spanyolnak, és 13% volt az is-is válaszok

Európáról folytatott párbeszédet politikai eszközként használták, a Spanyolországtól való önállóság és függetlenség kifejezésére. Ez európai kontextusban is a baszk-nacionalista érvelés különös tendenciáira mutat rá. Az európai egységfolyamat hatással lehet egy baszk nemzetállam erősödő politikai támogatására.

NYELVI KONTEXTUS

Baszkföldet Dél-Tirolhoz hasonlóan Siguan nyelvi tipológiája (vö. 2001) szerint a nyelvi autonómia kategóriájába sorolhatjuk. Ennek megfelelően a spanyol a nemzeti nyelv, míg a baszk nyelvnek társ-hivatalos státusa van. A két nyelv diglosszális kapcsolatban volt és van. Aktív nyelvismerete a lakosság egyharmadának van mindkét nyelvből.³³

A baszk, melynek eredetéről alig tudunk biztosat, egyik ismert nyelvcsaláddhoz sem tartozik. Ebből következően genealogiailag és tipologiailag egyértelműen különbözik más európai standard nyelvektől és a környező idiomáktól, azaz izolált nyelv. Rendszerint hat dialektust különböztetnek meg: északon a lapurdit, az alsó-navarrait és a suletinit; míg délen a felső-navarrait, gipuzkoa-it és a bizkaia-it. Az egységes helyesíráson és írott nyelven a 19. század végétől kezdtek dolgozni – különösen Arana y Giori, aki az egységes nyelv megteremtését a modern baszk nacionalizmus központi feladatának tekintette – amely mindenekelőtt a déli dialektusokból táplálkozott (felső-navarrai és gipuzkoa-i). Végül az úgynevezett *euskera batua* alapjait 1968-ban fektették le, amit a következő években továbbfejlesztettek³⁴ (vö. Uhlig 2002; Keretja/Hurch 1999).

Nyelvpolitikai alapokat szolgál Baszkföldön az alkotmány (1978), az autonómiatörvény (1979) és a baszk használatát normalizáló kerettörvény País Vasco tartományban 1982 óta, míg Navarrában 1986 óta, ahol baszk nyelvű és nem baszk nyelvű területek között különbséget tesznek. Az autonóm közösség nyilvános iskoláiban egy 1983-as rendelet szabályozza³⁵ a különböző nyelvi modellek használatát: (1) euskera nyelvű oktatás, ahol a spanyol mint tantárgy szerepel, (2) kétnyelvű oktatás, (3) spanyol nyelvű oktatás, ahol az euskera mint tantárgy szerepel, (4) kizárólag spanyol nyelvű oktatás. Euskadiban és Navarra baszk nyelvű területein a kétnyelvű iskolarendszer van túlsúlyban. A kivételt Gipuzkoa jelenti, ahol több mint a tanulók fele az (1)-es modell szerint tanul (vö. Kasper 1997: 207).

A beszélők számára az (etnikai) identitás-keresés fontos tényezőjévé vált a saját nyelv. A jelenlegi regionális kontextusban a baszk mindenekelőtt a csoport integrációs eszközeként szolgál. Emellett különösen pozitívnak értékelik a regionális nyelv használatát a spanyollal szemben³⁶ (vö. Ros et al. 1987: 251). A baszkok nyelvi kompetenciája alapvetően kevésbé domborodik ki mint pl. a katalánoké; a regionális nyelvet különösen az írá-

³³ Baszkföld spanyol részének 2,1 millió lakója közül kb. 700 ezernek van aktív baszk nyelvismerete. A francia részen a beszélők száma kb. 56 ezer. Ehhez jön még 110 ezer beszélő Közép-Amerikában, Argentínában, az USA-ban, a Fülöp-szigeteken és Ausztráliában (vö. Uhlig 2002; Haarmann 2002).

³⁴ Heves viták után – különböző nyelvjárási csoportok úgy érezték, hogy nincsenek kellőképpen reprezentálva – a *batua** lett végül az iskola, a média és a közigazgatás nyelve.

³⁵ A kétnyelvűség természetesen a régió egyetemeire is vonatkozik.

³⁶ Ros et al. szerint (vö. 1987) összehasonlítva Spanyolország négy másik nyelvével, illetve nyelvcsoportjával (kasztíliai, katalán, galíciai, valenciai) a baszk nyelvcsoport számára van ennek a legnagyobb jelentősége.

szos kommunikációban a spanyol túlsúlya és a baszk különleges karakterisztikája miatt ritkábban használják mint Spanyolország más regionális nyelveit. Mindenesetre a baszk identitás (ön)meghatározásának keretei között a nyelv ismerete központi tényező. A baszk nyelv csak a csoport tekintetében hat integrálóan.³⁷ A baszk és a spanyol nyelv között lévő nagy távolság miatt a beszélők kinyilvánított pszicholingvisztikai különbözősége még inkább kiemelődik és megerősödik (vö. uo., 253. p.).

Végezetül elmondható, hogy a baszk nyelv helyzete jelenleg stabilabb mint valaha, mivel a lakosság kompetenciáját oktatásügyi rendelkezések bevezetésével ki tudták szélesíteni. Ebből következően a közélet területein a baszk bővülő használata a nyelv további, gazdaságilag is indokolt felértékelődését és a kétnyelvű beszélők számának növekedését hozta.³⁸ Hogy ez vajon elegendő-e a nyelv megmaradásához, a jövőben fog kiderülni, mivel a nyelv funkcionalitása a spanyollal szemben még mindig mérsékeltetebbnak tűnik.³⁹

3. Összegzés

Az itt bemutatott összehasonlítás mindenekelőtt a geopolitikai és önálló állami struktúrák központi szerepére hívja fel a figyelmet, amely különböző feltételeket teremt a mindenkori társadalmi és identitási differenciálódási folyamatok számára. A nyelvi szituációra vonatkozóan Luxemburg esete jelenti a társadalmi többnyelvűség perspektíváját, mely az identitás koncepcióját közvetíti, és ezzel központi társadalmi funkciót tud betölteni. A luxemburgi nyelvnel megjelenő további funkció a pozitív pszicholingvisztikai különbözőség kialakítása a nemzeti egységen belül. Egyidejűleg a határos kultúrterületekről érkező hatások is befolyásolták az identitás kialakulását. Az europaizálódás és a globalizáció összefüggésében felmerülő minden probléma esetében, melyekkel természetesen a luxemburgi társadalomnak is szembe kell néznie, az intézményesített többnyelvűség megkönnyíti a külföldi munkaerő nagy részének integrációját, valamint az európai szinttel való azonosulást. Mindenesetre az ország társadalmi és politikai elhelyezkedése (Nyugat-Európa „szívében” erősíti a bővítési kérdésekkel szembeni kételyeket.

Dél-Tirolban a nyelvcsoportok szegregációja a többnyelvűség különleges formáját hozta, mely az ideális „egység a változatosságban” irányelvnek (*unity in diversity*: Európa hivatalos kulturális jelmondata) ellentmond. A konfliktusokkal terhelt múlt és az etnikai arányok jelentős befolyása Dél-Tirol társadalmára, valamint a megegyezéssel rendszer keretei között megvalósuló politikusi magatartás az integratív tendenciák megvalósulását hátráltatja. A múltban gyökerező politikai viták az európai integrációs folyamat akadályaként jelennek meg, mivel ezek az emocionális megegyezés konstrukcióját és a kulturális sorompók leépítését végeredményben megnehezítik.

Baszkföldön a nyelv által közvetített identitás formáját éppúgy exkluzívnak tekinthetjük, míg a múltból táplálkozó szemléletmód a politikai küzdelemben itt is fontos szerepet tölt be. A baszkot egyrészt politikai szempontból, a nemzeti-etnikai vita összefüggé-

³⁷ Az asszimilációtól és a bevándorlástól való félelem kételyeket ébresztett azokkal szemben, akik odautaztak, hogy megtanulják a nyelvet.

³⁸ Gyakran minőségromlásról beszélnek a spanyol nyelvi hatások miatt.

³⁹ Amint a végzősök tanulmányaikat az ország másik részében folytatták, a baszk nyelv használata háttérbe szorult. Ezért a kormány támogatja a baszk egyetemek kínálatának kiszélesítését.

sében használják fel, melyben közrejátszik csekély funkcionalitása és jelentős távolsága a spanyol nyelvtől. Ebből a szempontból csak a nyelvcsoporthoz tartozó egyes részeiben szolgál a pszicholingvisztikai különbözőség fenntartására/megőrzésére. Luxemburggal ellentétben itt a nyelv a származás kritériumával összekötve mindenekelőtt az elhatárolódást szolgálja. A baszk eset így különösen a nyelv potenciális politikai dimenzióit világítja meg.

A nyelv és identitás közötti összefüggés minden esetben egyértelmű, miközben társadalmilag elfogadott és politikailag intézményesített többnyelvűség csupán Luxemburg esetében valósult meg. Az elemzés megmutatta, hogy a speciális regionális és helyi szituációkat a jövőbeli nyelvi szabályozások esetében – legyen az politikai vagy társadalmi – még az együtt fejlődő Európában is figyelembe kell venni.

Végeredményben az individualitás, illetve bizonyos szolidaritásfajták számára nyíló lehetőség és a (nyelvi) hatékonyság között fennálló dilemma feloldásáról van szó. Az elemzési távlatok kiterjesztése az Európai Unió keleti bővítése során belépő országokra, ebben a vonatkozásban új nézőpontokat, kérdésfeltevéseket és felismeréseket ígér.

Fordította: Szoták Szilvia

Irodalom

- Anderson, Benedict; 1997: *Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines folgenreichen Konzepts. Erweiterte Neuausgabe.* Frankfurt a. M.
- Atz, Hermann; 1999: Schlußbetrachtung. In: Wakenhut, Roland (Hg.) (1999): *Ethnische Identität und Jugend. Eine vergleichende Untersuchung zu den drei Südtiroler Sprachgruppen.* Opladen, 123–131. p.
- Baur, Siegfried et al.; 1998: *Zwischen Herkunft und Zukunft. Südtirol im Spannungsfeld zwischen ethnischer und postnationaler Gesellschaftsstruktur. Ein Forschungsbericht.* Bozen
- Bernecker, Walther L./Pietschmann, Horst; 2000: *Geschichte Spaniens: von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart.* Stuttgart
- Bernecker, Walther L.; 1997: Ethnischer Nationalismus im Baskenland. In: Hettlage, Robert (Hg.); 1997: *Kollektive Identität in Krisenregionen. Ethnizität in Region, Nation, Europa.* Opladen, 123–139. p.
- Berg, Guy; 1993: „Mir wëlle bleiwe, wat mir sin.“ *Soziolinguistische und sprachtypologische Betrachtungen zur luxemburgischen Mehrsprachigkeit.* Tübingen
- Bourhis, Richard Y.; 1983: Language attitudes and self-reports of French-English usage in Quebec. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 4, 163–179. p.
- Edelmayr, Friedrich; 2002: Die spanische Monarchie der Katholischen Könige und der Habsburger (1474–1700). In: Schmidt, Peer (Hg.); 2002: *Kleine Geschichte Spaniens.* Stuttgart, 123–208. p.
- Ehlich, Konrad; 2002: Europa der Sprachen – Mehrsprachigkeit oder Einsprachigkeit? In: Ehlich, Konrad/Schubert, Venanz (Hg.); 2002: *Sprachen und Sprachenpolitik in Europa.* Tübingen, 33–58. p.
- Eurobarometer* (EB 60 – CC – EB, 2003.4); December 2003: Comparative Highlights *Eurobaromètre* 60.1; Automne 2003: Rapport Luxembourg. L'élargissement, la perception des politiques de l'UE et de ses institutions
- Fehlen, Fernand; 2002: Luxembourg, a Multilingual Society at the Romance/Germanic Language Border. *Journal of Multilingual & Multicultural Development*, 23, 2002, 80–97. p.

- Ferguson, Charles; 1959: Diglossia. *Word* 15/1959, 325–340. p.
- Giles, Howard et al.; 1977: Towards a theory of language in ethnic group relations. In: Giles, Howard (Hg.); 1977: *Language, ethnicity and intergroup relations*. London, 307–348. p.
- Gilles, Peter; 1999: *Dialektausgleich im Lëtzebuergeschen: zur phonetisch-phonologischen Fokussierung einer Nationalsprache*. Tübingen
- Gilles, Peter/Moulin, Claudine; 2003: Luxembourgish. In: Deumert, Ana/Vandenbusche, Wim (Hg.); 2003: *Germanic Standardizations – past and present*. Amsterdam, 309–323. p.
- Haarmann, Harald; 2003: *Kleines Lexikon der Sprachen. Von Albanisch bis Zulu*. München
- Heiberg, Marianne; 1982: Urban Politics and Rural Culture: Basque Nationalism. In: Rokkan, Stein/Urwin, Derek W. (Hg.); 1982: *The Politics of Territorial Identity. Studies in European Regionalism*. Sage, 355–388. p.
- Kasper, Michael; 1997: *Baskische Geschichte*. Darmstadt
- Keretja, Maria Jose/Hurch, Bernhard; 1999: Baskisch. In: Ohnheiser et al. (Hg.); 1999: *Sprachen in Europa. Sprachsituation und Sprachpolitik in europäischen Ländern*. Innsbruck, 191–208. p.
- Kraft, Claudia; 2003: Über den Umgang mit der Vergangenheit im zusammenwachsenden Europa am Beispiel Polens und Spaniens. In: Duchardt, Heinz (Hg.); 2003: *Jahrbuch für europäische Geschichte*. Band 4. München, 11–37. p.
- Kramer, Johannes; 1992: Einige Bemerkungen zum Französischen in Luxemburg. In: Dahmen, Wolfgang et al. (Hg.); 1992: *Germanisch und Romanisch in Belgien und Luxemburg. Romanistisches Kolloquium VI*, Tübingen, 203–223. p.
- Langer, Alexander; 1996: *Die Mehrheit der Minderheiten*. Herausgegeben von Peter Kammerer. Berlin
- Lilli, Waldemar; 1998: Europäische Identität: Chancen und Risiken ihrer Verwirklichung aus einer sozialpsychologischen Grundlagenperspektive. In: König, Thomas (Hg.); 1998: *Europa der Bürger?: Voraussetzungen, Alternativen, Konsequenzen*, Mannheimer Jahrbuch für europäische Sozialforschung I. Frankfurt a. M., 139–158. p.
- Magliana, Melissa; 2000: *The Autonomous Province of South Tyrol. A Model of Self-Governance*. Europäische Akademie Bozen
- Nelde, Peter H.; 2003: Mehrsprachigkeit und Minderheiten in Europa. In: Gugenberger, Eva/Blumberg, Mechthild (Hg.); 2003: *Vielsprachiges Europa. Zur Situation der regionalen Sprachen von der iberischen Halbinsel bis zum Kaukasus*. Frankfurt a. M., 15–29. p.
- Rainer, Karl; 2002: The Autonomous Province of Bozen/Bolzano-South Tyrol. In: Gál, Kinga (Hg.); 2002: *Minority Governance in Europe*. Open Society Institute. Budapest, 89–103. p.
- Rokkan, Stein; 2000: *Staat, Nation und Demokratie in Europa. Die Theorie Stein Rokkans aus seinen gesammelten Werken rekonstruiert und eingeleitet von Peter Flora*. Frankfurt a. M.
- Rokkan, Stein/Urwin, Derek W.; 1983: *Economy, Territory, Identity. Politics of West-European Peripheries*. London
- Ros, Maria et al.; 1987: Language and Intergroup Perception in Spain. *Journal of Language and Social Psychology*, 6/1987, 243–259. p.
- Sachdev, Itesh/Bourhis, Richard; 1990: Bilinguality and Multilinguality. In: Giles, Howard/Robinson, Peter W.; 1990: *Handbook of Language and Social Psychology*. Chichester, 289–292. p.
- Schmidt, Peer; 2002: Diktatur und Demokratie (1939–2000). In: Schmidt, Peer (Hg.); 2002: *Kleine Geschichte Spaniens*. Stuttgart, 443–515. p.

- Schmidtke, Oliver; 2003: Das Paradox des neuen Regionalismus in Europa. In: Klein, Ansgar et al. (Hg.); 2003: *Bürgerschaft, Öffentlichkeit und Demokratie in Europa*, Op-laden, 295–311. p.
- Schmit, Carole; 1998: 30 Jahre Grenzgänger in Luxemburg (1965–1995). In: Schneider, Reinhard (Hg.); 1998: *Grenzgänger: Veröffentlichungen der Kommission für Saarländische Landesgeschichte und Volksforschung*. Saarbrücken, 197–207. p.
- Siguan, Miquel; 2001: *Die Sprachen im vereinten Europa*. Tübingen
- Siller-Runggaldier, Heidi; 1999: Das Ladinische im Spannungsfeld zwischen Deutsch und Italienisch. In: Ohnheiser et al. (Hg.); 1999: *Sprachen in Europa. Sprachsituation und Sprachpolitik in europäischen Ländern*, Innsbruck, 115–124. p.
- Smith, Anthony D.; 1992: National Identity and the idea of European Unity. *International Affairs*, 68, 55–76. p.
- Steininger, Rolf; 2000: Die Südtirolfrage. *Archiv für Sozialgeschichte* 40, 198–225. p.
- Tajfel, Henry; 1981: *Human Groups and Social Categories*. Cambridge
- Tajfel, Henry; 1982: Social psychology of intergroup relations. *Annual Review of Psychology*, 33, 1–39. p.
- Tajfel, Henry/Turner, John C.; 1986: The Social Identity Theory of intergroup Behaviour. In: Worchel, Stephen/Austin, William G. (Hg.); 1986: *Psychology of Intergroup Relations*, Chicago, 7–24. p.
- Trausch, Gilbert; 1995: L' enjeu du «referendum» du 10 octobre 1941: l'identité Luxembourgeoise. In: Trausch, Gilbert (Hg.); 1995: *Un passé resté vivant Mélanges d'histoire Luxembourgeoise*, Luxembourg, 241–253. p.
- Uhlig, Birte; 2002: Baskisch. In: Janich, Nina/Greule, Albrecht (Hg.); 2002: *Sprachkulturen in Europa: ein internationales Handbuch*. Tübingen, 7–12. p.
- Weber, Nico; 2002: Lëtzebuergesch. In: Janich, Nina/Greule, Albrecht (Hg.); 2002: *Sprachkulturen in Europa: ein internationales Handbuch*. Tübingen, 154–159. p.
- Zappe, Manuela; 1996: *Das ethnische Zusammenleben in Südtirol: sprachsoziologische, sprachpolitische und soziokulturelle Einstellungen der deutschen, italienischen und ladinischen Sprachgruppe vor und nach den gegenwärtigen Umbrüchen in Europa*. Frankfurt a. M.

Bernjak, Elizabeta*

A kisebbségi nyelvek jövője az EU-ban: nyelvcseré vagy nyelvi revitalizáció

The Future of Minority Languages in the EU: Language Change or Linguistic Revival

Providing support for minority languages is important both for Slovenia and Hungary, because they function as links to the neighbouring and to the other EU-member states. The two countries' joining enriches the linguistic diversity of the EU, but when elaborating their language policy, it has to be taken into consideration, that both languages are less widely spread.

1. Interkulturális kommunikáció és többnyelvűség

1.1. A modernizálásra irányuló törekvéseknek való megfelelés az EU-hoz való csatlakozás küszöbén az élet összes területén, főleg az oktatásban olyan folyamatot indított el, amely alapvetően megváltoztatja a tanításról és tanulásról eddig alkotott nézeteket. Ezek a változások összhangban vannak az Európa Tanács célkitűzéseivel, melynek a nyelvtanításra vonatkozó ajánlásai között szerepel többek között a többnyelvűség ösztönzése, a nyelvtanulás és nyelvtanítás további erősítése a nagyobb mobilitás és a hatékonyabb nemzetközi kommunikáció elérése érdekében.

1.2. A mai világban tapasztalható integrációs és globalizációs tendenciák következtében az élet összes területén kíméletlen verseny folyik, így a nyelvek és a kultúrák között is. Ezzel kapcsolatosan felmerül a kérdés, vajon a kis nyelvek a nagy világnyelvekkel folytatott versenyben képesek-e helytállni, vagy háttérbe szorulnak, és megszűnnek létezni. Szlovénia és Magyarország jövője is nagymértékben függ a nemzetközi együttműködéstől, tehát az integrációtól is. Az egységesülő Európa nyelvi és kulturális politikája a pluralitás létjogosultságát is hangsúlyozza, ami annyit jelent, hogy nem fenyegeti a nemzeti kultúrákat és nyelveket, sőt, a regionalitás szerepének növekedésével megnövekszik a kisebbségi nyelvek jelentősége is. A nemzetközi kapcsolatokban való részvételhez azonban megfelelő minőségű nyelvi kommunikációt kell biztosítani, és ennek elérésére megfelelő nyelvpolitikát és nyelvtervezést kell kialakítani. A szlovén–magyar határ menti régiót tekintve ez azt jelenti, hogy több figyelmet kell fordítani az anyanyelv tökéletesebb, magas szintű elsajátítására és a szomszédos népek nyelveinek az oktatására.

1.3. Az EU létezése tehát elképzelhetetlen a többnyelvűség állami szintű elfogadása nélkül. A többnyelvűség természetessé válása megnyitja a lehetőséget a kisebbségi nyelvek pozíciójának megváltozásához is a hivatalos kapcsolatokban és a mindennapi életben. A kisebbségi nyelv pozíciója természetesen függ az egyes országok alkotmányaitól, de nem kétséges, hogy a természetes többnyelvűség megjelenése az EU-ban, valamint a régiók szerepének megnövekedése számottevően javíthat a helyzetén, azaz a kisebbségi és

* A szerző a Maribori Egyetem szlovén nyelv és irodalom tanszékének tanára.

regionális nyelvek felértékelődhetnek, amit a globalizáció uniformizáló hatásától való félelem tovább erősít.

1.4. Ha az uniós kontextusunkban gondolkodunk, komolyan kell vennünk az Európai Tanács ajánlását, mely szerint az európai polgári jogok gyakorlásának (kommunikációs oldalról) legalább két idegen nyelv ismerete a minimális feltétele. Ez Magyarországra és Szlovéniára nézve rögtön három idegen nyelvet jelent, tekintettel a magyar és a szlovén nyelv gyengén elterjedt voltára. Ez a követelmény nemcsak értelmiségi körökben, hanem az átlagember szintjén is megjelenik. Utóbbi kontextusban komolyan meg kell fontolnunk a részkompetenciák kialakításának szükségességét a felsőoktatásban és a felnőttoktatásban is. Vonatkozik ez az egyes szakmák gyakorlásához szükséges minimális ismeretekre, és ezeken a területeken a szlovén és a magyar is szóba jönnek. Magyar, illetve szlovén beszélő anyanyelvét hasonló helyzetekben leginkább a határszéleken használhatja majd: például a muravidéki szlovének jól értik a magyart, ha nem is beszélik mind (a kétnyelvűségi helyzethez közeli állapot miatt). Kérdés csupán, hogy a magyarországi magyarok értik-e annyira a szlovén nyelvet, hogy megértsék őket?

1.5. Mennyire képes egy kisebbségi nyelv, jelen esetben a szlovén és a magyar, versenyképessé válni a jövő régiók Európájában? A kisebbség jelenlegi nyelvi állapota és a közesség iskolázottsági szintje ebből a szempontból nem biztató.

2. A kisebbségek nyelvi helyzete: a valóság és az elvárások tükrében

2.1. A határ menti térség kétnyelvűsége reális alapot nyújthat a sokat hangoztatott többnyelvűségi koncepció megvalósításához. E térségben ma a kisebbségi nyelvek megmaradásának/fejlődésének problémáját már nem annyira az őshonos területek, a kisebbség tagjainak megfelelő társadalmi és nyelvi jogvédelmezése jelenti, hanem inkább az, hogy ezeken a területeken nincs megfelelően biztosítva a kisebbség fejlődésének a lehetősége, illetve a demográfiai, gazdasági, társadalmi, kulturális és etnikai reprodukciója. Az oktatás szerepe a kisebbségi nyelv produkciója és reprodukciója szempontjából, a kisebbségi nyelv értékelése, illetve státusa a szociális mobilitás szempontjából, a kisebbségi nyelvhasználat legitimitása, intézményesítése nagymértékben befolyásolja a kisebbségi nyelv produkcióját és reprodukcióját, azonban a jogilag deklarált státustól eltekintve valójában sem az oktatás, sem a nyelvhasználat, sem a kisebbségi nyelv intézményesítése nem garantálhatja a kisebbségi nyelv teljes körű produkcióját és reprodukcióját, ha az intern mechanizmusok (a család, a környezet és a kultúra szerepe) nem segítik kellőképpen a kisebbségi nyelv vitalitását.

A modernizálás érvényesülésével az adott kisebbségeknél a helyi vernakuláris nyelv egyre nagyobb mértékben kiszorult (kiszorították) a közéleti gyakorlatból, főleg olyan színterekről, mint az igazgatási és az oktatási rendszer. Az asszimiláció különböző formái (természetes, kényszerített) egészen a közelmúltig a kisebbségi nyelv presztízvesztését okozták, és ezzel használati körét a családi szférára vagy a helyi, szorosan vett közösségi gyakorlatra korlátozták. A kisebbségi nyelv általános „strukturális” nyelvi alárendeltségét bonyolítja még az a tény, hogy nem kapott elég vagy semmilyen szimbolikus „nemzeti”, illetve csak bizonyos mértékig „intern” vagy regionális szimbolikus összekötő funkciót, legszélsőséges esetben pedig a származási anyanyelv folklór helyzetbe degradálódott. A társadalom modernizációs folyamata nagymértékben hozzájárult a belső társadalmi és térségbeli mobilitáshoz, amely eltörölte az egykori reális etnikai határokat

is. Ilyen körülmények között az etnikai identitásvállalás két alap attribútumát veszítette el, és pedig a nyelvet és a kulturális horizontot, problematikussá vált azonban a harmadik „objektív” diszkriminatív elem is, az etnikai származás, hiszen a kisebbségi közösség saját reprodukciójában sokkal nyitottabb a többségi környezet hatásai előtt. Ezt többek között a vegyes házasságok aránya is alátámasztja.

2.2. Az anyanyelvi iskola a nemzeti kisebbségek fennmaradásának egyik legjelentősebb feltétele lehetne, azonban a kisebbségi közösségek szociokulturális helyzetét tekintve a kétnyelvű oktatás nyújthat lehetőséget a többnyelvűség kifejlődésére. Az anyanyelv oktatása, s még inkább az anyanyelven történő oktatás elsősorban mint nyelvfejlesztő eszköz játszhatna szerepet a kisebbségek nyelvi megmaradásában. Az iskola ezenkívül a kisebbségi nyelv használatának egyik fontos színtere lehetne, olyan színtér, amely a tanulókat és a pedagógusokat meglehetősen változatos regiszterkészlet kialakítására ösztönzi. A nemzetiségi iskola azon kevés munkahelyek egyike lehetne, ahol a kisebbség nyelve minden beszédhelyzetben szabadon használható, természetesen feltételezve, hogy a kisebbségi nyelv minél nagyobb mértékben van jelen az iskolarendszer egész vertikumában.

2.3. Azonban egy csekély létszámú kisebbség esetében, a szakemberhiány és a túl alacsony diáklétszám gyakran akadályozza a teljes körű anyanyelvű, de a kétnyelvű oktatást is. Ez az állapot nemcsak azért veszélyes, mert a kisebbségi nyelv fontos regisztereinek, a szaknyelvnek a létét veszélyezteti, s ezzel a kódváltásra, gyakran pedig „kevertkétnyelvűsége” (Grosjean-Soares 1986) kényszeríti a beszélőket, hanem azért is, mert ezzel a kisebbségi nyelv presztízs-csökkenését is előidézi. Az a nyelv, amely nem használható a szakmai és társadalmi előrehaladás eszközeként, behozhatatlan hátrányba kerül vetélytársaival, elsősorban az állam nyelvével, de a nagy világnyelvekkel szemben is. Ez utóbbi problémát az anyanyelvű közép- és felsőoktatás lehetőségének megteremtésével lehetne megszüntetni, de ez sem oldaná meg automatikusan a problémát, hiszen a kisebbségek már számarányuknál fogva is kevesebb szellemi erőforrásra támaszkodhatnak, mint a többségi nemzet, s így szükségszerűen kerülnek hátrányos helyzetbe. Ezen a gondon az anyaországi erőforrások igénybevételével lehetne enyhíteni, például közép- és főiskolai, egyetemi vendégtanárok alkalmazásával.

2.4. Ismervén országaink oktatáspolitikai törekvéseit és a létező gyakorlatot, megállapíthatjuk, hogy a fenti követelményeknek megfelelő kisebbségi oktatási rendszer valójában a mai határ egyik oldalán sem létezik. A kisebbség egy részére jellemző, hogy dominanciaváltáson ment keresztül, vagyis az iskolába lépő gyermekek nagy részének másodnyelvi ismeretei biztosabbak, mint az elsõnyelviéik. Elõfordul az is, hogy a család nyelvátörökítõ szerepe teljesen megszûnik, s az iskola kénytelen a diákok õseinek nyelvét másodnyelvként oktatni.

2.5. A kisebbségi iskolák a kontaktusos területen zajló társadalmi és etnikai-nyelvi folyamatok jó indikátorai. Itt elõször is felvetõdik a meglevõ oktatási modellek kérdése, amelyek nagyon is eltérnek egymástól. A tárgyalt térségben relatíve kis távolságon az oktatási rendszerekben a kisebbségi nyelv eltérõ mértékû jelenlétével találkozunk. A szlovén oldalon a kétnyelvű iskolával, amelyben a kisebbségi és a többségi nyelv tannyelv és tantárgy a többségi és a kisebbségi tanulók számára egyaránt, ami természetes, még nem jelenti a két nyelv kiegyensúlyozott birtoklását és használatát, még akkor sem, ha a két nyelvet külön-külön csoportokban anyanyelvi és környezetnyelvi programok és követel-

mények alapján valósítják meg. Magyar oldalon pedig a nyelvoktató rábavidéki iskolával találkozunk, amelyben a kisebbségi nyelv csak tantárgyként szerepel, és egyébként is igen alacsony szintű kommunikatív kompetenciát eredményez. Megkérdőjelezhető az iskolatípus nemzetiségi minősítése is: ha valóban csak nyelvet oktat, s a kisebbség és az anyaország történelme, kultúrája, földrajza nem vagy csak minimális mértékben jelenik meg a tananyagban, akkor ez az iskolatípus valójában nem felel meg a kisebbségi iskola fogalmának. Ha pedig a tanítás az idegennyelv-oktatás módszereit követi, akkor az ilyen nyelvoktatás nem nyelvmegtartást, hanem legtöbbször nyelvcsere eredményez. Ami az anyanyelvi nevelést illeti, a legfőbb probléma az egy nyelvűségi szemlélet és a nyelvi változások iránti érzéketlenség. Mindkét iskolatípusban erőteljesen érvényesült a többségi nyelv presztízsének növekedése, illetve dominanciája az oktatásban.

2.6. A meglévő modellek mindkét oldalon elvileg eléggé alternatívák, illetve komplementárisak – kivéve a szlovén kisebbségi iskolát a Rábavidéken és a szlovéniai határmenti többségi szlovén iskolákat –, köztük létrejöhetne bizonyos mértékű konkurencia az uniós csatlakozás után. Kérdés azonban, hogy képes-e a nyelvoktató vagy a kétnyelvű iskolatípus az iskolakörnyezetből származó nyelvi hiányosságokat valamiképp pótolni, illetve fejleszteni az új elvárásoknak megfelelő kommunikatív kompetenciákat. A kérdés további aspektusa a társadalmi, illetve etnikai-nyelvi környezettel kapcsolatos, nevezetesen azzal, mennyire érdekeltek, motiváltak a többségi nemzet tagjai a társadalmi környezet, illetve a szomszédos ország nyelvének elsajátítására. Mindez ugyanis felveti a kisebbségi iskolák további fejlődésének, a kisebbségi nyelvek tanításának még megoldandó kérdéseit is. Ezek a konstellációk ugyanis felvetik egyrészt a kisebbségi valóság megmaradásának és felértékelődésének a szükségességét, másrészt a többségi környezettel való konfrontációt, amelyek a kisebbségi közösségeket és nyelvüket válaszütt elé állítják: a szegregáció és önzoláció, valamint az integráció és asszimiláció elé. Mindezeket túl azonban a kisebbségi iskolák fontos, pótolhatatlan szerepet tölthetnek be a kultúrkontaktusos térségben: elsősorban a kisebbségi közösségek kulturális sajátosságainak a kifejezői, másrészt pedig az új európai kultúrában megfogalmazódott együttélés és integráció kiépítésének a fontos tényezői is. A kisebbségi iskolák nem egzisztálhatnak mint a múlt egyfajta folklorizált és fosszilizált maradványai, amelyet a centralizált hatalmak kisebbség nagyobb jóindulattal toleráltak, hanem legyenek a jövő iskolájának igazi laboratóriumai, amelyek nyitottak az oktatás és nevelés kvalitatív fejlődése irányában, a modern európai civilizációs követelményekhez való alkalmazkodásban, a benne zajló integrációs folyamatok szempontjából is, természetesen a kulturális másságuk megőrzése mellett.

2.7. Az új politikai helyzet az, hogy e térség mai államai az EU tagjai lesznek május 1-jétől. Ez pedig azt jelenti, ha nyelvoktatási elképzeléseinket érvényesíteni akarjuk, és e tekintetben többé-kevésbé jól felkészített munkavállalókat szeretnénk képezni, új koncepciójú iskolákra van szükségünk. A térségben megnő az önkormányzatiság elve alapján a régiók szerepe, ezekben pedig fontos szerepe lesz a kisebbségeknek is. Felértékelődik a kisebbségi helyzetben levő nyelv, elérheti azt a státust, ami ma még e térségben csak az ún. államnyelveknek adatik meg, a nyelvhasználat minden szintjén elsődleges közösség-szervező szerepe lehet. A kisebbségi nyelv megmaradása több szempontból is fontos: elsősorban az érzelmi, közösségi tudati szempontból, azonban a társadalmat alkotó egyén szempontjából is, mert az alapvető műveltségi háttérrel, amelyre ráépülhet a képességek szerinti legmagasabb szintű szaktudás, a felnőttkori szakmai váltás, a munkahelyi mobilitás, az idegen nyelvek ismerete, a világban való eligazodást biztosító társadalmi ismer-

ret, nem lehet biztosítani az anyanyelv, illetve az első nyelv nélkül. Az elv tehát világos, az anyanyelvközpontú oktatási modellnek mind a nyelvoktató, mind a kétnyelvű közoktatásban, szakoktatásban, azaz az alap- és középfokú munkaerő képzésében nagy jelentősége van. Ezt az igényt a jelenlegi iskolarendszerek oktatási gyakorlata nem elégíti ki. Sem a nyelvoktató iskolatípus, amely a kisebbség nyelvét tantárgyként oktatja, a politikai többség nyelve, azaz az államnyelv pedig tanítási nyelvként szerepel, sem pedig a többségi nyelv dominanciáján alapuló kétnyelvű oktatás.

2.8. Az uniós jövőképhez hozzátartozik, hogy ebben a térségben a nyelvek és kultúrák találkozásával, együttélésével a kialakuló vagy újjáalakuló, gazdasági egységeket működtető régió életében is számolni kell, hiszen nincs olyan természetes, és nem lesz olyan mesterséges akadály, amely a különböző népességek folytonosságát megszakítaná. Inkább az tételvezhető fel, hogy a jelenlegi kis regionális központok irányában kiterjed a két vagy többnyelvűség igénye, hiszen a mozgó munkaerő-áramlás többnyire a közelben fog lezajlani. E kiterjedtebb térségben az idegen nyelvek ismeretére való igény tekintetében az ún. világnyelvekre az értelmiségi elitnek lesz szüksége, viszont bizonyára tömeges igény jelentkezik a szomszéd nyelvének megtanulására, és a megfelelő szakmai területen a munkavállaláshoz szükséges szinten való gyakorlati alkalmazására. Ez pedig mindenekelőtt feltételezi a közoktatásban megszerzett nyelvtudás további fejlesztését a szakmai nyelvtudás irányába. Senki sem vitatja, hogy a jelen és közeljövő fiatal értelmiségijétől alapvető követelmény a magas szintű nyelvtudás. Nemcsak azért, hogy az uniós csatlakozás a lehető legkisebb zökkenővel járjon, hanem elsősorban azért, hogy a hazai alkotóképes tudás versenyképes legyen a világban. A folytatáson múlik, hogy a jövő Európája valóban a nyelvi sokszínűség Európája lesz-e, és hogy az itt élők számára sikerül-e biztosítani a lehetőséget arra, hogy hozzáférjenek a többnyelvűség nyújtotta kulturális és gazdasági előnyökhöz. Olyan folytatásban reménykedünk, amely az európai államok nyelvpolitikájában alapértéknek tekinti a kisebbségi, a regionális, a kevésbé elterjedt nyelvek támogatását, amely a nyelvoktatás-politikában komoly eszköztárat vonultat fel a nyelvek elterjesztésére (Vörös 2002).

2.9. Az eddigiek alátámasztják a következő tételt: a kisebbségek iskolaügye választás előtt áll, mert olyan pontra érkezett, ahol a rendszer lassú, óvatos javítási kísérletei már alig vezethetnek eredményre. Ha a helyi kisebbségi önkormányzatok nem lesznek képesek önfenntartó kisebbségi intézményeket saját rendszerként kiépíteni, akkor a fenti negatív tendenciák egyre erősödnek, legrosszabb esetben pedig a nemzetiségi/kétnyelvű oktatás fogalma teljesen tartalmatlanná válik. Ez a fatális következmény a kisebbségek szempontjából egzisztenciájukat veszélyeztető távlatnak tekinthető, mivel a nyelv továbbadásának megszokott folyamata a családban már alig lehetséges. Ez azt jelenti, hogy itt a többségi nyelv felé irányuló nyelvcserefolyamat megszakításának a tervezéséről van szó. Ha ez a kísérlet egy jól kidolgozott kétnyelvű és hosszú távon részben egynyelvű, azaz az anyanyelv dominanciáját előnyben részesítő iskolarendszerrel nem sikerül, akkor bekövetkezhetik a kisebbségek teljes asszimilációja, előbb nyelvi, majd identitásbeli szinten is. A kísérlet sikere sok összetevőtől függ. Vannak azonban példák a már csaknem elfelejtett nyelvek revitalizációjára (pl. katalán). Nagyon fontos azonban a kisebbség akaratát is a nyelve feléledését illetően, az ún. „újraélesztési attitűd” (Molnár 1998), ami a szlovéniai magyaroknál jelen van, kevésbé van jelen a rábavidéki szlovéneknél.

Mindkét országnak is előnyös lenne a kisebbségek kétnyelvűségének megtartása, illetve újraéledése. A szlovén, illetve a magyar az Unió hivatalos nyelve lesz, ez bizonyára kölcsönösen is növeli majd a két nyelv piacértékét és presztízsét is. Az EU bővítése való-

színiüleg hoz majd egyelőre még fel nem mérhető változásokat. A kétnyelvűség mint mintha egyre fontosabb célként fog szerepelni, a feltételeket pedig az intézményeknek kell előteremteni. Tehát ezen keretek között is pozitívan ítélandók meg a kisebbségi nyelvek újraéledésének támogatásával kapcsolatos törekvések.

2.10. Felmérések és tények tanúskodnak arról, hogy a kisebbségi tanulók anyanyelvi kommunikatív kompetenciája hiányos, az anyanyelvükön történő szakmai gondolkodásra szinte képtelenek, a nemzeti identitásjegyeik külső és belső alkalmazás-igényének a szintje egyre kopik. Ezért szükséges egy ígéretes nyelvpolitikai koncepció kialakítása. A kisebbségi nyelv státusát illetően ez egyrészt a szlovén kisebbségi nyelv státusának újratervezését jelenti a nevelési-oktatási folyamatban, horizontálisan és vertikálisan egyaránt, tehát tantárgyi státuson kívül nyerje el a tannyelvi, illetve társtannyelvi státust. A kétnyelvű oktatásban a magyar nyelv státusa elvileg rendezett, jóllehet a gyakorlatban a többségi nyelv dominanciája érvényesül, itt inkább a két nyelv szimmetrikus megosztásának a tervezése szükséges. Másrészt pedig a kisebbségi helyzetben lévő nyelv korpusztervezését is jelenti. Ez pedig a nyelv oldaláról a standardizáció, a beszélő felől nézve pedig a szlovén, illetve magyar kettős- vagy többnyelvűsödés, a különböző regiszterek és stílusok elsajátításának tervezésével érhető el. Itt két fontos feladatot említhetünk: nagyobb figyelmet kell fordítani a standard változat elsajátítására, ha lehet, nemcsak a nyelvi órákon, hanem a nem nyelvi, illetve szaktantárgyaknál is, és pedig annak érdekében, hogy a köznyelvi variáns minél tökéletesebb legyen, és így alkalmas a formális beszédhelyzetekben való használatra. A beszélőkben/tanulóknak pozitív magatartást kell kialakítani a vernakuláris kontaktusváltozatukra vonatkozóan is, hiszen a kisebbségi helyzetben szükség van mindkét változatra, csak éppen más beszédhelyzetekben.

2.11. Az EU-intézmények irányelvei alapján a háromnyelvű európai polgár ideálját tartja szem előtt, a hipotetikus régióban a nemzeti kisebbségek nyelve jelentheti a harmadik nyelvet, amely egyben a két szomszédos ország nyelvének a tanulását is ösztönözheti. A sikeres interkulturális kommunikáció érdekében ezen túl szükséges a szakmai kommunikáció/ szaknyelv kérdéskörének kétszintű kezelése: egyrészt az „általános” nyelvoktatásban is elő kellene készíteni a szakma gyakorlásához, a nyelvigényes foglalkozásokhoz szükséges nyelvi készségek fokozatos kifejlesztését; másrészt meg kellene találni a szaknyelv-oktatásnak a szakképzésben a helyét.

3. A kisebbségi anyanyelvi oktatás: indokok és dilemmák:

3.1. A kisebbségek anyanyelvi oktatása és legfőképpen felsőfokú képzése aktuális politikai problémává vált. A nemzeti kisebbségek iskolázottságának szintje az adott térségben nagyon eltérő, általánosnak tekinthető azonban a lemaradásuk a felsőoktatásban a többségi nemzetekhez képest. Ugyanakkor pedig beigazolódtott, hogy a kisebbségek megfelelően képzett értelmiség nélkül elszegényesednek, képtelenné válnak saját közösségük mindennapi igényeinek színvonalas kielégítésére, kultúrájuk, hagyományaik megőrzésére, ezért a felsőoktatásból való kirekesztésük, kivételt csak a nemzetiségi tanárképzés jelent, hosszú távon nem érdeke a többségi nemzetnek sem.

3.2. A kisebbségeknek tehát szükségük van olyan intézményekre, amelyek – részben vagy teljesen – anyanyelvi felsőfokú képzést nyújtanak számukra. Nemcsak azért, mert

az általuk lakott területen kialakult kulturális örökségnek a megőrzése, ápolása az ottani közösség feladata, hanem azért is, mert a hagyományok továbbfejlesztése egyúttal a közösségek fennmaradását is biztosítja. Ezenkívül kétséges az általuk lakott régió jövője is, ha nincs korszerű műveltséggel rendelkező értelmiségük, amely segít a társadalmi–gazdasági problémák leküzdésében. Az értelmiség nagyságát tekintve viszont a kisebbségek általában le vannak maradva a sok évtizedes etnikai alapú diszkrimináció miatt. Ennek hátrányait csak úgy lehet valamelyest csökkenteni, ha a korábbinál nagyobb lehetőséget kapnak a felsőfokú képzés megszerzésére, természetesen azzal a megszorítással, hogy pl. egyetemet nem lehet bárhol alapítani: szükség van a kisebbségi lakosság megfelelő lélekszámára és a szükséges előképzettségre is.

3.3. A kisebbségek által lakott terület gazdasági fejlődése szempontjából is szükség van magasan kvalifikált szakemberekre, hiszen a külföldi tőke inkább telepszik oda, ahol olcsó, de jól képzett munkaerőre talál. Általában mindenütt szükség van a kisebbségi nyelvet beszélő szakemberekre, a Rábavidéken és a Muravidéken valószínűleg érdemes lenne szlovén, magyar és német nyelven történő idegenforgalmi képzést szervezni. De legnagyobb mértékben az EU-integráció előmozdítása érdekében van szükség a kisebbségek anyanyelvű felsőoktatására, hiszen az integráció nem valósítható meg a szakmai terminológiát két-három nyelven jól beszélő szakemberek nélkül.

3.4. Összegezve megállapíthatjuk tehát, hogy szükség van a kisebbségek anyanyelvű oktatásának a fejlesztésére, de felmerül a kérdés, hogy milyen formában. A felsőoktatási hálózat kibővülését, főleg egy határokat átvéelő régió esetében, mint amilyen a szlovén–magyar határ menti térség, össze kellene kötni a kisebbségek lemaradását kompenzáló oktatási formák létesítésével, a régió gazdasági–társadalmi szükségleteinek megfelelő irányú képzés beindításával, egy ma még e térségben hipotézisként jelentkező multikulturális, többnyelvű felsőoktatási modell keretében, követendő példaként említsük meg az olaszországi osztrák kisebbség számára 1998-ban alapított bolzanói Szabad Egyetemet (Kollár 1999).

Az általános művelődés-, kultúr- és szociálpolitikai célkitűzések mellett elsősorban többnyelvű gazdasági szakembereket képezne, akik nemcsak a regionális munkaerőigényeket tudnák kielégíteni, de hozzá tudnának járulni ahhoz is, hogy a régió beleillesszék a nemzetközi gazdasági folyamatokba. A regionális szükségletek kielégítése érdekében biztosítaná az anyanyelvű óvodapedagógusi, általános iskolai és középiskolai tanárképzést, amelynek lehetőségét az alkotmány garantálja a kisebbség számára. A bolognai deklaráció irányelveinek betartásával, a felsőoktatási képesítések elismeréséről szóló európai egyezmény, az egységes kreditrendszer alapján biztosítaná a diákok, tanárok, kutatók mobilitását is.

Befejezés helyett

A tárgyalt régió kisebbségi nyelveinek fennmaradása nagymértékben attól is függ, hogy milyen szerepük lesz e nyelveknek – az anyaországi nyelvvel együtt – a jövő Európa interkulturális kommunikációjában, főleg pedig a mai határokat átvéelő többnyelvű régióban. A kisebbségi közösség tagjainak szabad uniós áramlására, amely az európai integráció egyik fontos elve, és az európai jogok gyakorlására akkor lesz mód, ha megadjuk hozzá a szükséges nyelvi eszközöket, melyek a közvetlen vagy távolsági interperszonális kommunikációt lehetővé teszik. A fenti megállapításból két ponton lehet tanulságokat le-

vonni. Először is Szlovénia és Magyarország számára fontos a kisebbségi nyelvek támogatása, mert összekötő kapcsolatot jelenthetnek mind a szomszédos, mind az Európai Unió országok viszonylatában. Másodsorban a magyar és a szlovén nyelv az EU hivatalos nyelvűvé válnak, a két ország csatlakozásával gyarapítjuk az EU nyelvi sokszínűségét, azonban számokat tekintve mind a magyarok, mind a szlovének az ún. kevésbé elterjedt nyelvek beszélői lesznek. Ennek tudatában kell nyelvpolitikát alakítani. Ahhoz, hogy a két tárgyalt nyelv bekerüljön az európai nyelvek rendes »vérkeringésébe«, részt kell venni plurális többnyelvű projektumokban. A nyilvánvaló, gyakorlati hozadék mellett, egy több szomszédos országgal létesített projektum hozzájárulhat esetleges feszültségek enyhítéséhez, a megértéshez, a kölcsönös tisztelethez és elismeréshez. Ez, véleményem szerint, sokban függ attól is, milyen mértékben becsülik meg a kisebbségek saját nyelvüket, mennyire lesznek képesek érvényesíteni nemzeti jogukat, milyen mértékben tudnak alkalmazkodni nemzeti ségként, nem asszimiláltakként az új viszonyokhoz és kihívásokhoz.

Irodalom

- Bernjak, E.: 1999. *Jezikovnosistemski vidiki primanjkljaja v slovensko–madžarskem jezikovnem stiku*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Bognár A.: 1999. Az idegen nyelvek oktatásának helyzete az EU-hoz való csatlakozás tükrében. In: *Európai-füzetek 4. Európai dimenziók a hazai nyelvtanításban*. Tallér Kiadó Veszprém.
- Francescato, G.: 1993: Sociolinguistica delle minoranze. In: *Sobrero, Introduzione all'italiano contemporaneo*. Laterza, Roma, 310.
- Grosjean, F. – Soares, C.: 1986. Processing mixed language: Some preliminary findings. In: Vaid, J. (szerk.): *Language Processing in Bilinguals: Psycholinguistic and Neuropsychological Perspectives*. Hillsdale, NJ., Lawrence Erlbaum, 145–179.
- Kollár, A.: 1999. Nyelvi kisebbségek Olaszországban. *Acta Romanica XIX*. JATEPress. Szeged, 217–230.
- Kurdi K.–Ring É.: Kisebbségi felsőoktatás az Európai Unióban és a Tiroli modell. In: *Kétnyelvű oktatás – nemzetiségi iskola*. Előadás, Szentgotthárd.
- Lanstyák I.: 1994. Az anyanyelv és a többségi nyelv oktatása a kisebbségi kétnyelvűség körülményei közt. *Regio*, 5/4, 90–116.
- Molnár, H.: 1998. Újratanulható-e az anyanyelv a magyarországi kisebbségi iskolákban? *Kisebbségkutatás*, 3, 321–323.
- Nagy P. T.: 1997. Nemzetiségi oktatás története Magyarországon. In: Báthory, Z.–Falus, I. (szerk.) 1997: *Új Pedagógiai Lexikon*. 2. köt. Budapest: Keraban Könyvkiadó, 558–561.
- Szabari K.: 1996. Az Európai Unió és a nyelvek. A nyelvi szabályozás gyakorlata, valamint a fordítás és tolmácsolás jelene és jövője. *Modern Nyelvtanítás*, 3. szám, 31–45.
- Vörös O.: 2002. Nemzetiségi iskolák – Euro-iskolák. In: Ruda Gábor (szerk.): *Nemzetiségi iskolák – kétnyelvű oktatás*. Szentgotthárdi konferencia. Pilisvörösvár–Graz, 98–106.

Kolláth Anna*

A magyar nyelv jelene és jövője Szlovéniában¹

The Present and Future of Hungarian Language in Slovenia

Creating a positive attitude to mother tongue and to its local varieties requires wider familiarity with Hungarian culture, because identity primarily derives from culture.

1. Két héttel az EU-csatlakozás előtt, a teljes eufória időszakában egyre gyakrabban fogalmazódnak meg vélt vagy valós aggodalmak a kis nyelvek és változataik sorsával, megmaradásával kapcsolatban. Másképp vélekednek róla azok, akiket nem közvetlenül érint a kérdés, s természetesen másként beszélnek a *kisnyelvűek*. Míg azok biztosnak látszanak abban, hogy a kis népek nyelve és kultúrája az Unióban is „fényes mozaikszem” marad, az érintettek félelme, anyanyelvféltése erősödik. A politikai erőviszonyok kínálta piac jelenleg az európai integráció, amely magában hordozza ugyan a *mai Európa a kisebbségek és a régiók Európája, a mai egység lényege a sokszínűség* szlogenrel a megmaradás ígérését, de a félszet is egy államok fölötti berendezkedés etnikai és kisebbségi identitásokat fölemészteni tudó hatalmáról. Nyelvünkről alkotott véleményünk, *konstruktív vagy megtartó anyanyelvi tudatunk* ezekben a történelmi időkben meghatározója lesz a magyar nyelv további sorsának. Nem szükséges boncolgatnunk, mennyit ér az ember s a társadalom számára az anyanyelv. Ha csupán *értéktároló és értékeremtő* szerepét hangsúlyozzuk – kultúránk meg- és átörökítésének, valamint továbbépítésének eszközeként –, tudjuk, felelőségünk óriási. Akkor is, ha többségi létben, akár egynyelvűként élünk, de még inkább akkor, ha egyfajta kisebbségi kétnyelvűség az életformánk. Aggodalmaink azokat az erőket kell, hogy életre keltsék bennünk, amelyek megerősítik anyanyelvünk életképességét, s ezáltal elhárítják annak a veszélyét, hogy a magyar nyelv – a vajdasági Ágoston Mihály toposzával élve – csak „emléktárgy” legyen az EU szellemi néprajzáinak múzeumában.²

Ugyanakkor hadd álljon itt egy hír a Népszabadságból: „Anyanyelvápoló Akadémia; Az EU-s csatlakozással kapcsolatos nyelvápolási teendők áttekintésére Anyanyelvünk Európában néven elnöki bizottságot alakított Vízi E. Szilveszter, a MTA elnöke, aki kijelentette: az uniós csatlakozás a nemzeti kultúra és nyelv számára nem végveszély, hanem

* A szerző a Maribori Egyetem magyar nyelv és irodalom tanszékének tanára.

¹ A szlovéniai Muravidék magyarsága nyelvének és kultúrájának kutatását a Maribori Egyetem Pedagógiai Kara Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke megalakulásától kezdve (1981 óta) egyik legfontosabb feladatának tekinti. Az eredmények a tanszék oktatóinak publikációs listáján nyomon követhetők (www.cobiss.si). Az utolsó tíz év két legjelentősebb tanszéki kiadványa: Bokor József (szerk.) 1999. *Az anyanyelv a kétnyelvűségben*. A Maribori Magyar Intézet Kiadványai. Maribor–Lendva, ill. Bokor József – Szijártó Imre (szerk.) 2001. *Szomszéd népek – szomszédos kultúrák*. A Maribori Magyar Intézet Kiadványai. Maribor–Szombathely

² Ágoston M. 2002: 270.

lehetőség. Az Akadémia elnöke szerint az EU-tagság módot ad arra, hogy „a nemzeti nyelvet a szakmai használattal, a világról szóló tudományos információk magyar nyelvű közvetítésével is megerősítsük.”³ Hát tessék: éljünk a lehetőséggel!

2. Ma arra a kérdésre kellene választ találni, min múlik a magyar nyelv muravidéki állami változatának jövője.⁴ A jövő – jól tudjuk – csak a jelen felvázolásán keresztül értelmezhető. A magyar nyelv muravidéki/szlovéniai állami változatáról – a muravidéki magyar *nemzeti kisebbség* anyanyelvéről – szólva a kisebbségi nyelvi lét legfontosabb ismérveinek vázlatos áttekintése mellett a magyar nyelv többközpontúságának kérdését érintem elsősorban a teljes, részleges és kezdetleges központok összefüggésében. Mert hogy ez a jelen, vagy legalábbis annak egy fontos szelete. Az egy- és többközpontú szemlélet meghatározza a magyar nyelvtudomány jövőjét: olyan konkrét folyamatokat indíthat el – elsősorban a lexikológia és a lexikográfia területén –, amely meggyőződésem szerint megszemlén elősegítheti a kisebbségi nyelvváltozatok presztízisének emelkedését, ezzel e *regionálisnak* is nevezhető nyelvváltozatok megmaradásának legfontosabb biztosítéka lehetne. Mert hogy ez a jövő.

Az idősíkok torzó jellegének is jelentősége van: a hiányzó egyharmad rész, a múlt, csak annyit számít e sorsesemény-időszakban, amennyit az Aufhebung elve alapján megszüntetve megőrizhetünk belőle, hogy a hangsúlyeltolódással helyet adjunk a biztató nyelvi és nem nyelvi jövőnek.

3. Az Európai Unióról nyelvi szempontból két dolog juthat eszünkbe elsősorban. Egyrészt a már a mostani csatlakozás előtt jellemző nyelvi zűrzavar a fordítások terén (ez mai témánk szempontjából csak másodlagos jelentőségű), másrészt a nemzeti nyelvek s ezek kisebbségi változatai presztízisének lehetséges növekedése a gazdasági hasznosság összefüggésében. Az uniós csatlakozás után nemcsak a határ menti régiókban növekszik meg pl. a vegyes vállalatok száma, hanem mindenütt, ezzel növekedhet a magyar nyelv főváltozatának presztízise, s ez hozzájárul ahhoz, hogy a kisebbségi régiókban is pozitívabb legyen a beszélők viszonyulása anyanyelvváltozatukhoz.⁵ A magyar nyelv állami változatainak jövője az Unióban is három dologon múlik elsősorban: egyrészt a beszélők megfelelő nyelvi kompetenciáján (elsődleges és másodlagos nyelvi szocializáció az anyanyelven, az anyanyelv dominanciája),⁶ másrészt a kisebbségi anyanyelvváltozat

³ *Népszabadság*, 2004. 04. 02. 4.

⁴ Kontra Miklós és munkatársai beszélgetése a magyar nyelv állami változatainak jövőjéről: www.mindentudas.hu

⁵ Egy nyelv *presztízisének* meghatározásában Weinreich, Kloss és Fishman szerint számos tényező közrejátszik. A nyelvnek a társadalmi előrehaladásban játszott szerepe, beszélőinek presztízise, a tudományban és a technikában való alkalmazásának mértéke, az irodalmi örökség gazdagsága, a nemzetközi érintkezésben való hasznátság, esetleg bizonyos belső tulajdonságai (dallamossága, szépsége, árnyaltsága, ereje), azaz a státus, a használati, a kulturális, a tudományos és a szimbolikus érték pozitív elemei. Minden nyelv életképessége ezektől függ: minél nagyobb egy nyelv vagy nyelvváltozat presztízise, és minél kisebb a stigmatizáltsága, annál tágabb a használati köre, annál nagyobb fennmaradási potenciálja (Péntek 2003: 32–33).

⁶ Az anyanyelven történő elsődleges szocializáció lenne a táptalaja az anyanyelvdomináns kétnyelvűségnek: anyanyelvű szocializáció nélkül egy kisebbségi nyelv hosszabb

nyelvhasználati színtereinek megtartásán (törvényi szabályozás, jogi státus),⁷ s harmadsorban a beszélők pozitív nyelvi tudatán, azon a tényen, hogy akarják-e a kisebbségi beszélők használni anyanyelvüket. Akarat és lehetőség nem mindenütt esik egybe, s a törvényes lehetőségek hiánya kikezdheti az akaratot.⁸

Szlovéniában elvileg csak erősödhet az akarat. Megvan, mert meglehet tehát minden remény arra, hogy a kis nyelvek és változataik – valós és virtuális határon innen és túl, kisebbségi és többségi anyanyelvként – a megváltozott kontextusokban is élhetik saját életüket, amennyiben továbbra is életképesnek nyilvánítják magukat. A magyar nyelvnek és változatainak életképessége, azaz jövője nem csak attól függ, milyen szinten válik anyanyelvünk az EU hivatalos és munkanyelvévé, vagy hogy egyáltalán azzá válik-e a konkrét gyakorlatban, hanem elsősorban a már most jelentkező problémák saját berkeiben való megoldásának képességétől.

4. A muravidéki magyarok a többi kisebbségi magyar közösséggel együtt nyelvi szempontból kétnyelvűségükben különböznek a magyarországiaktól. A kétnyelvűség lényege Grosjean szerint két (vagy több) nyelv használata az ember mindennapi életében, nem pedig két vagy több nyelv optimális és egyforma szintű ismerete.⁹ A kétnyelvű két nyelvet használ – elkülönítve vagy együtt – különböző célokra, az élet különböző területein,

távon kihalásra van ítélve. Köztudomású, hogy a Muravidéken dominancia-váltás történt: másodnyelv-domináns a kétnyelvűség. A helyzetért leginkább a vegyes házasságokat teszik felelőssé. A kétnyelvű oktatásban az anyanyelv dominanciája csak és kizárólagosan az általános iskola alsó tagozatában érvényesül. Ott is erőteljesen tanárfüggő, s erősen befolyásolja még az adott település, az adott osztályközösség magyar nyelvi attitűdje. Az okok részletezésére most nincs mód. A helyzeten a most bevezetett kilencosztályos iskolarendszer sem tud változtatni.

⁷ A szlovéniai kisebbségek nyelvi jogairól szólva a már sokat emlegetett belső jogi biztosítékok miatt eltolódik a hangsúly: nem az európai dokumentumok adaptálása az érdekes elsősorban, hiszen azt Szlovénia a törvénykezésben maradéktalanul érvényesítette, sőt néhol túl is szárnyalta (pl.: A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája, Keretegyezmény a nemzeti kisebbségek védelméről), hanem azoknak az ellentmondásoknak a feltárása a fontos, amelyek a hibátlan elmélet (az elfogadott elvek) és a gyakorlat (tényleges megvalósulás) között feszülnek. Az a kérdés lényege, hogy a példás joggyakorlattal a magyar nemzeti közösség mennyire tud és akar, a többségi szlovén lakosság pedig mennyire akar és tud élni. Mert a kedvező jogi helyzet ismeretében akár érthetetlennek is tűnhet a muravidéki magyarság fogyása létszámát, nemzettudatát, valamint az anyanyelv használatát tekintve. A Muravidéken (nemzetiségileg vegyesen lakott terület) a 2002-es szlovén népszámlálás adatai szerint 5212 magyar nemzetiségű (11,16%-os csökkenés az 1991-es adatokhoz viszonyítva) és 6237 magyar anyanyelvű ember él. Szlovénia egészére vonatkoztatva: 6243 magyar nemzetiségűt, és 7713 magyar anyanyelvűt tartanak számon a statisztikák (Statistični letopis Republike Slovenije 2003). Öröndetes viszont a Népszabadságban (2004. 04.13. 12) megjelent, realitásában optimista és így megnyugtató vélemény a kb. tízezer muravidéki magyarról.

⁸ A nyílt, erőszakos asszimilációt szolgáló kisebbségi törvények meghozatalának gátat szab az EU, hiszen követeléseinek, a csatlakozás feltételeinek mindenki igyekszik megfelelni.

⁹ AlkNyud. II. évf. 2. szám, 2002: 103–114.

különböző emberekkel. Mivel a két nyelv szükségessége és használata teljesen eltérő, érthető, hogy nyelvi kompetenciája nem egyforma mind a két nyelven. Nagyon elterjedt a világban, nem kivétel, és normaként funkcionál. Skutnabb-Kangas határozottan megsemmisíti az egynyelvűségről kialakult mítoszokat, s kifejti, hogy az sem az egyén, sem a társadalom szintjén sem nem természetes, sem nem kívánatos, sem nem szükségszerű.¹⁰ A jövő minden bizonnyal a kétnyelvűségé. (Hányszor elhangzott a kényszerű kétnyelvűségre vonatkoztatva is: nem az a helyes szemlélet, hogy kényszerítve vagyok, hanem az, hogy több leszek.) Ezt ma már senki sem kérdőjelezi meg. Hitelesebb lesz a kép, ha mindehhez hozzátesszük Lanstyák István véleményét: mivel minden emberi nyelv alkalmas arra, hogy egy beszélőközösségben minden funkciót betöltsön, nem teljesen természetes és rendjén való, ha az embereknek két nyelvet kell elsajátítaniuk és használniuk ahhoz, hogy a saját közösségükben boldoguljanak. A kétnyelvűség ilyen alapon kevésbé természetes, de legalábbis kevésbé kényelmes, mint az egynyelvűség.¹¹

A kétnyelvűség régebbi, egynyelvű szemléletű vizsgálata nagyon sok negatív hatással járt. Az egyik legrosszabb, hogy sok kétnyelvű nagyon kritikus viszonyul saját nyelvi kompetenciájához, és nem tartja magát kétnyelvűnek. A kétnyelvű egy sajátos beszélő-hallgató, akit önmagában kell vizsgálni, és nem az egynyelvűekkel összehasonlítva, mert anyanyelvét másképp beszél, mint az egynyelvű anyaországbeliek. E nyelvélektani törvényszerűség egy idősebb kétnyelvűséggel, a jövőben sem fog megváltozni, hiszen elsősorban nem emberi akarat függvénye. Grosjean az egy- és a kétnyelvűek közötti különbség megvilágítására az atlétikából hoz példát. Szerinte a kétnyelvű beszélő olyan, mint a gátfutó a rövidtávfutóval és a magasugróval összehasonlítva: nem tud olyan gyorsan futni, mint a futó, s olyan magasra sem ugrani, mint az ugró, de korántsem ügyetlenebb, s sportága semmivel sem alacsonyabb rendű a másik kettőnél. A gátfutónak nem kell tehát kisebbrendűségi érzésektől szenvednie, feltéve, ha gátfutónak tartja magát, s identitása sem a rövidtávfutóé, különösen akkor, ha már gátfutónak született.¹²

A kétnyelvű személy tehát két nyelvet használ mindennapi érintkezése során kommunikatív, szociokulturális szükségleteinek megfelelően. Nyelvtudása nem egyszerű összege, mondjuk, két egynyelvű beszélő nyelvi kompetenciájának, hanem eltérő minőség. A másság, a más minőség hangsúlyozásával elkerülhetjük a szükségtelen és helytelen minősítést, hiszen teljesen egyértelmű, hogy a kétnyelvűek által használt nyelvváltozatok nyelvi szempontból sem nem jobbak, sem nem rosszabbak az egynyelvűekénél. Tény viszont az is, hiába nem értünk vele egyet, hogy társadalmi megítélésük különböző: a gyakorlatban a kisebbségi nyelvváltozatokat kettős stigmatizáció éri: egyrészt alulmaradnak az államnyelvvél szemben, mert annak presztízse különböző okok miatt jóval magasabb, másrészt megbélyegződnek a magyarországi egynyelvű norma oldaláról az egynyelvű szemlélet kétnyelvűségre való erőszakos adaptálásával. Meggyőződésem, hogy a kétnyelvűség minden egyes megnyilvánulását csak és kizárólag kétnyelvű szemlélettel lehet megközelíteni ahhoz, hogy a különböző nyelvi-nyelvhasználati jelenségek megfelelő helyre kerüljenek az adott kisebbségi nyelvváltozat(ok) rendszerében, és ezzel a nyelvhasználók nyelvi tudatában.

A kisebbségi közösségek, így a Muravidék magyarsága csak akkor tud és akar anyanyelvén is élni, ha egyrészt abban a hitében kap igazolást, hogy anyanyelvváltozata éppen olyan

¹⁰ Tove Skutnabb-Kangas 1998: 11.

¹¹ Lanstyák 2002d: 206.

¹² Lanstyák 2002e: 113.

értékű, nem rosszabb, mint az anyaországbeli, csak helyzetéből adódóan természetszerűen más. Másrészt pedig az tudatosítódik bennük, hogy beszédszituáció és beszédszituáció között óriási különbségek vannak másutt is, nyelvtől, országtól függetlenül, amelyeket nyelvi síkon is, vagy így elsősorban el lehet és el is kell különíteni egymástól. Ez a beszélő oldaláról a kétnyelvűségen belüli kettős- vagy többesnyelvűsödést jelentené az anyanyelv vonatkozásában, a nyelvi versenyképességet, ami nélkül ma már elképzelhetetlen a léte-

z é s .

5. Köztudomású, hogy a muravidéki magyar nyelvhasználat két dologban merőben más, mint az anyaországi. Egyrészt archaikusabb, nyelvjárásiasabb a kétszeres peremhelyzet meg a térség létét merőben megváltoztató történelmi sorsesemények következtében. Másrészt erősen kontaktusos, a szlovenizmusok megléte ma már nem csak nyelvhasználati, de tendenciaként nyelvi szintű is egyben.¹³ Úgy vélem, hogy mind a nyelvjárásba zárttság (amely egyfajta fáziskésés, együtt az ún. nyelvi konzervativizmussal. A nyelvi konzervativizmus a nyelvi rendszer szempontjából elsősorban a szókészletben jelentkezik, valamint a szleng és a különféle zsargon jellegű nyelvváltozatok kevésbé markáns jelenlétében), mind pedig a kontaktusosság az adott nyelvi kontaktushelyzet következménye. A muravidéki magyar nyelvváltozat elsősorban kontaktusjelenségeitől¹⁴ az, ami. A kontaktusjelenségek körébe nem nagyon szokták besorolni a nyelvjárásiaságokat. Ez egyrészt érthető, hiszen kétféle – külső és belső – nyelvi érintkezés következményeiről van szó. Mégis úgy gondolom, hogy a muravidéki kontaktusváltozat rendkívül erős, még írásban is előforduló nyelvjárás archaizmusait, amelyeket a mindenkori peremhelyzet már Trianon előtt is jelentősen konzervált, közvetve a nyelvi kontaktushelyzet őrizte meg. Nevezetesen az, hogy a magyar köznyelv nem jutott át az országhatáron először azért, mert Magyarországon is csak a 20. század elején válhatott a gyakorlatban is általánossá,¹⁵ majd pedig a társadalmi–politikai helyzet ismert tényezőinek következtében. A magyar standard szerepét a nyelvi érintkezés síkján a szlovén vette át. Egyértelmű, hogy ez a helyzet a magyar nyelvjárásiaságokat érintetlenül hagyta, s ezzel egyúttal nagymértékben hozzájárult konzerválódásukhoz. Olyannyira, hogy a legerősebben élő jelenségek – elsősorban hangtaniak, alaktaniak, esetleg szókészlettaniak – még magyar szakos hallgatóim nyelvhasználatában is nyomon követhetők, sokszor még írásukban is.¹⁶

¹³ Bokor József 2001: 46.

¹⁴ A többségi nyelv elemeinek a kisebbségi nyelv elemeire és formáira gyakorolt egyenes hatása a kétnyelvű egyén beszédében interferencia. Az interferencia nyelvi következménye a nyelvi kölcsönzés a nyelvi rendszer minden síkján. Az interferenciajelenségek és a kölcsönzéstermékek a kontaktusjelenségek, amelyek, leegyszerűsítve közvetlenek, azaz testesek és közvetettek, azaz testetlenek lehetnek. Pl. a *halljuk egymást* : felhívjuk egymást, a *civil katona* : polgári szolgálatos személy, az *elesik a vizsgán* : megbukik, a *füllépésem van* : zárótanítási órát tartok stb. nyelvi változók első, kontaktusnyelvi változata közvetett, míg pl. a *gúzsva* : tömeg, a *gájba* : láda, rekesz, a *docent* : docens, a *kakorifer* : hősugárzó, a *kolek* : okmánybélyeg, a *prikolica* : utánfutó stb. változók első tagja közvetlen kontaktusjelenségek.

¹⁵ Péntek 1998: 44.

¹⁶ Bokor 2001: 39., Kolláth 2003: 351–352., Péntek 2002: 259–260.

6. Az 1990-es években – az oly sokszor emlegetett, a század- és ezredvégi láz által kiváltott hermeneutikai nyelvész–nyelvművelő vita óta – a magyar társasnyelvészet, azon belül is a nyelvertervezés egyik legfontosabb kérdése a magyar nyelv többközpontúságának problematikája volt. Míg a hagyományos vagy klasszikus grammatika képviselői az egyközpontúság elvét képviselik (a magyar nyelv monocentrikus nyelv): egy magyar nyelv van, s ennek különböző változatai léteznek, azzal, hogy anyanyelvünk *pluricentrikus*,¹⁷ azaz *többközpontú*, leginkább a társasnyelvészek értenek egyet. Azok a nyelvek, amelyeknek standard változata több országban használatos a Ferguson-féle E (emelkedett) funkcióban (pl. közigazgatás, tömegtájékoztató, oktatás, tudományos kutatás, szépirodalom, egyházi szertartások), többközpontú nyelvek, az illető országok pedig e nyelvek központjai. A magyar ilyen többközpontú nyelv.¹⁸ Teljes, részleges és kezdetleges központjai vannak, ezek az adott változat státusa, az illető országban/régióban betöltött funkciója, standardizáltságának mértéke alapján különülnek el egymástól. Történeti szempontból elsődleges (a standard itt alakult ki először; a későbbiekben is megtartja dominanciáját; nagyobb tekintélyt élvez az itt beszélt változat) és másodlagos központokról beszélhetünk. Egyetlen elsődleges és teljes központja Magyarország: standardja kitüntetett helyzetű, s több szempontból is elsődleges. Elsődleges nyelvtörténeti aspektusból, hiszen ebből fejlődött ki a többi; az státus tekintetében is, hiszen államnyelvként egyedül itt használatos minden funkcióban, elsődlegesnek tekintjük a beszélők lélekszáma miatt is, valamint a kulturális hagyományok okán: ez a változat a Trianon utáni magyar kultúrának is a legjelentősebb közvetítője, ill. a Trianon előtti „magas” magyar kultúrának szinte egyedüli hordozója.¹⁹

Másodlagos és részleges központjainak a mára már nagyon gazdaggá vált szakirodalom Erdélyt, a Felvidéket, Kárpátalját és a Vajdaságot tekintti (ahol regionális szinten magyar nyelvű közigazgatás, oktatási rendszer, kiterjedt írásbeliség, a beszélők többségét elérő tömegtájékoztató, könyvkiadás és legalább bizonyos szakterületekre kiterjedő tudományos élet van). A Muravidék (az Őrvidékkel és Horvátországgal együtt) csak ún. kezdetleges központként jöhetne számításba, ennek eldöntéséhez azonban további vizsgálatok szükségesek (ahol, ha nincs is magyar nyelvű közigazgatás, de van egyfajta közélet, s vannak a standard nyelvváltozatot használó anyanyelvű iskolák, az illető kisebbség újságokat ad ki, rendszeres rádióműsorokat sugároz, kulturális szervezeteket működtet, s ezekben a nyelvhasználat standard jellegű). A részleges és kezdetleges központok a teljes központ nyelv-

¹⁷ Lanstyák 1998: 327–330.

¹⁸ Prototipikus többközpontú nyelvek pl. az angol, francia, spanyol, német, arab, amelyek több országban használatosak államnyelvként. De többközpontúnak szokás tekinteni azokat a nyelveket is, amelyeknek csupán egyetlen országban van államnyelvi státusuk, a fent említett színtereken, illetőleg azok egy részén azonban máshol is használatosak. Általában olyan őshonos kisebbségek nyelvei tartoznak ebbe a csoportba, melyeket egy-egy régióban a lakosság jelentős része beszél. Rudolf Muhr pl. a többközpontú nyelveket 3 csoportba sorolja: a köztes kategória az ún. Sprachen ungewissen plurizentrischen Status (többközpontúságukban bizonytalan státusú nyelvek), s ide tartozónak véli (Európa nyelveit kategorizálva) a magyart is, együtt az albánnal, az örménnyel, az oroszsal, a bosnyákkal (szerbvel) és a románnal, nationale Varietät-nek, azaz nemzeti változatnak nevezve őket.

¹⁹ Lanstyák 1998: 328.

²⁰ Lanstyák 2003: 115.

nek állami változatát beszéljük:²⁰ a különböző államokhoz való tartozás különböző nyelvekhez, társadalmakhoz, kultúrákhoz, intézmény- és jogrendszerekhez, szakásokhoz való szoros kapcsolódást is jelent, és mindez kedvez az addig is csak viszonylag egységes irodalmi nyelv nagyobb mértékű differenciálódásának, valamint a különböző fokú eltéréseket mutató állami változatok kialakulásának. A magyar standard szétfejlődése, az állami változatok kialakulása tehát természetes nyelvi folyamatnak tekintendő, s ezért nem csak az állami változatok tehetők felelőssé. A többközpontú szemlélet, azaz a magyar nyelv többközpontúságának elismerése megszüntethetné a kontaktusjelenségek megbélyegzésének legfontosabb jögalapját.²¹ Lehetővé tenné a magyar nyelv állami változatai számára bizonyos nyelvi tények – főleg szókészleti elemek – megjelenését az egyetemes magyar nyelv szótáraiban, nyelvtanaiban, ezáltal növekedhetne presztízisük, csökkenhetne a főváltozat irányából érkező stigmatizáció, így talán nagyobb lenne a lehetősége az esetleges kodifikációnak is. A kétnyelvű és többközpontú szemlélet együtt működhetne igazán hatásosan. A határon túli nyelvi elemek kodifikációjával (kilépés az időből, a standard változat időtlenévé tévése a preskriptív szabálmegállapítással, miközben a nyelv természetesen változik), az illető nyelvi jelenségek megfelelő tükröztetésével, a spontán standardizáció tudatosá tételével egyfajta nyelvészeti és nyelvmegtartó folyamatnak lehetünk tanúi. Ez a muravidéki állami változat jövője szempontjából különösen fontos lenne, hiszen tudjuk: az első ilyen lehetőséget, a Puztai Ferenc szerkesztette Magyar értelmező kéziszótárt (Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003) e kontaktusváltozat lekéste. Nagyon fontos tehát, hogy a már most folyó szótártani munkálatokba a Muravidék is bekapcsolódjék.

8. Tény, hogy mind a külső, mind a belső nyelvválasztásnak identitásjelző szerepe van. A muravidéki magyarság kettős vagy kétpólusú lokális (regionális) identitása²² akkor teljesedhet ki igazán, ha a lokalitást–regionalitást jelző helyi kontaktusváltozat használata miatt sem kell a más magyarok előtt minden esetben szégyenkezniük. A magyar–magyar stigmatizációt ugyanis sem érzékeny nyelvi tudatuk, sem érzékenyebb lelkük nem képes elviselni. Az eredmény a felcserélő (szubtraktív) kétnyelvűség, azaz az egyén szintjén a magyar nyelvnek a szlovénnal való fokozatos felcserélése. Az anyanyelvhez és az anyanyelvváltozathoz való pozitív attitűd kialakításában vagy erősítésben a magyar kultúra szélesebb körű megismertetésére is szükség van. Annál is inkább, mert az identitás mindenkor a kultúrában gyökerezik;²³ a kulturális identitás tudatos részvétel valamilyen kultúrában, egy adott kultúra megvallása, tehát mindenfajta identitás tulajdonképpen kulturális identitás. A több kultúrával való érintkezés kitágít(hat)ja a horizontokat, mint ahogy a kétnyelvűség is megszínezi(het) a konzervatívabb egynyelvű világot. Egyúttal még szilárdabbá teszi/teheti az alapkötődést. Az, hogy a kisebbségi lét egyik természetes velejárója a kétkultúráság, általában azt jelenti, hogy az egyik kulturális lét inkább virtuális, ahol inkább a felszín köt, nem a mélység, az ugyanis – különösen a fiatalabb generáció számára – ismeretlen. Csak míg Magyarországon a teljes magyar kultúra aktív részese lehet mindenki ízlésének és érdeklődési körének megfelelően, addig ez kisebbségi körülmények között, elsősorban még mindig objektív akadályok miatt nem működhet zökkenőmentesen. Számukra a többségi kultúra a természetes, mindennapi közeg. Az lenne az ideális, ha a két kultúra egészségesen versenyezne egymással az ott élők tudatában, ki-

²¹ Lanstyák 2002d : 202.

²² Szarka 1999: 172.

²³ Assmann 1999: 130–131.

egésztén és erősítén egymást értékeiben, azonosságaival és különbözőségeivel egyaránt. Erre is kaput nyit talán a határok fellazulásával, majd pedig eltűnésével az EU.

Irodalom

- Ágoston Mihály 2002. Anyanyelvtudatunk a mostani századfordulón. *Nyr.* 126. 269–275.
- Assmann, Jan 1999. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magas kultúrákban.* Atlantisz Kiadó, Budapest
- Bokor József 2001. A magyar nyelv és használata a szlovéniai Muravidéken az ezredforduló küszöbén. *MNy.* 34–52.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia.* Osiris Kiadó, Budapest
- Kolláth Anna 2003. (Kontaktus)nyelvjárás és anyanyelvoktatás. *MNyj.* XLI. 349–354.
- Kontra Miklós – SÁLY Noémi (szerk.) 1998. *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról.* Osiris Kiadó, Budapest
- Lanstyák István 1998. *A magyar nyelv központjai.* Kontra–Sály (szerk.) 1998. 326–344.
- Lanstyák István 2002a. A magyar nyelv szlovákiai változatának jellemzői. In: Lanstyák István és Szabó Mihály Gizella (szerk.) 2002. *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában.* Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. 84–108.
- Lanstyák István 2002b. *Magyar nyelvtervezés a Kárpát-medencében a 21. században.* Lanstyák és Szabó Mihály (szerk.) 2002. 127–141.
- Lanstyák István 2002c. *A magyar nyelv állami változatainak kodifikálásáról.* Lanstyák és Szabó Mihály (szerk.) 2002. 151–169.
- Lanstyák István 2002d. *A magyar nyelv határon túli változatai – babonák és közhelyek.* Lanstyák és Szabó Mihály (szerk.) 2002. 200–211.
- Lanstyák István 2002e. *Nyelvi hiány.* Lanstyák és Szabó Mihály (szerk.) 2002. 109–116.
- Lanstyák István 2003. A Magyar értelmező kéziszótár új kiadása és a magyar nyelv szlovákiai változatainak szókincse. *Fórum, Társadalomtudományi Szemle* 4/3. 115–128.
- Muhr, Rudolf 1997. Zur Terminologie und Methode der Beschreibung plurizentrischer Sprachen und deren Varietäten am Beispiel des Deutschen. In: Muhr, Rudolf–Schrodt, Richard (Red.) 1997. *Österreichisches Deutsch und andere nationale Varietäten plurizentrischer Sprachen in Europa.* Verlag Holder-Pichler-Tempsky, Wien. 40–66.
- Navracsics Judit 2002. Interjú François Grosjeannel a kétnyelvűségről. *AlkNyud.* II. 103–114.
- Péntek János 1998. Gondolatok a magyar nyelv mai helyzetéről. *MNy.* XCIV. 1. 43–49.
- Péntek János 2003. *Státus, presztízs, attitűd és a kisebbségi nyelvváltozatok értékelése.*
- Péntek János – Benő Attila: *Nyelvi kapcsolatok, nyelvi dominanciák az erdélyi régióban.* Kolozsvár, 2003. 32–39.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1998. Oktatásügy és nyelv. *Regio,* 1998/3. 3–35.
- Szarka László 1999. A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága. *Kisebbségkutatás,* 8. évf. 2. szám, 168–175.

Franciaország: mégsem egynyelvű ország?

I.

Ez év tavaszán jelent meg Bernard Cequiglini szerkesztésében a párizsi PUF (Presses Universitaires de France) kiadónál a **Franciaország nyelvei** (*Les langues de France*) címet viselő tanulmánykötet. A szerkesztő arra törekedett, hogy bemutassa egy kötetben a Francia Köztársaság „nemzeti örökségét”, a területén beszélt összes nyelvet, illetve nyelvjárást. Harminc szerző dolgozott azon, hogy felderítse számunkra a „francia polifóniát”, és közreműködjenek – ahogy a szerkesztő írja – egy közszolgálatot ellátó mű létrehozásában.

A könyv áttekinti az összes franciaországi nyelvet, azok történetét, földrajzi és politikai helyzetüket ugyanúgy, mint társadalmi használatukat, valamint irodalmi műveiket. Szerkezetileg három részből áll a kötet, amelyet a szerkesztő által jegyzett rövid előszó és – néhány alapfogalmat tisztázó – bevezető előz meg.

Az **előszóban** (*Préface*) a témaválasztás létjogosultságát indokolja a szerkesztő, bár Franciaország egyetlen, mindenki által beszélt közös/közösségi nyelve (*langue commune*) a francia, de a Köztársaság nyelve (*langue de la République*) „lehetővé teszi egy katalán és egy breton számára, hogy egymással szót értsenek, és együtt élhessenek a Nemzet kebelén; de az állampolgárság e nyelve (*langue de la citoyenneté*) nem erőltetheti magát a többi kárára”.

A **bevezető második részében** a nyelv mint fogalom lehetséges jelentéseit mutatják be (*Quelques notions sur les langues*). Először a **nyelvről** (*langue*), az emberi beszéd megjelenési formájáról és a **nyelvi készségről** (*langage*), az ember kommunikációs képességéről szól. Másodszor a **nyelvjárások és tájnyelvek** (*Dialectes et «patois»*) definíciós és használatának mindennapi nehézségeivel foglalkozik, mint például: hol húzódnak az önálló nyelv és dialektus határai? Majd olyan fogalmakat értelmez, mint a **koinét** (*koinè*), a „**közös nyelvjárást**” (*dialect commun*), amely egy mindenki által érthető és elfogadható nyelvjárás-közi nyelvi formát jelent; az anyanyelvként használókon kívül – kulturális presztízse vagy demográfiai, politikai, gazdasági fontossága miatt – más nyelvi csoportok által is beszélt **ún. közvetítő nyelvet** (*langue véhiculaire*) vagy a kizárólag egy közösségen belül – általában anyanyelvként – használatos **ún. helyi nyelvet** (*langue vernaculaire*). Végezetül a **nyelvcsaládok** (*Familles de langues*) kérdéskörével és a **kreol** és az **ún. pidgin nyelvek** (*Créoles et pidgins*) születésének sajátosság, a többtől eltérő keletkezésével foglalkoznak a fejezet szerzői.

A Cequiglini három csoportban veszi számba a franciaországi nyelveket és nyelvjárásokat. Az első részben (*Languages régionales de France métropolitaine*) a **francia anyaország regionális nyelveit** mutatja be igen részletesen tizenegy alfejezetben. A sort Franciaország német nyelvjárásainak bemutatásával kezdi. Külön részben foglalkozik az **elzászi** (*Les dialectes alsaciens*) és a **Moselle-vidéki** (*Le francique de moselle*) dialektusokkal. Őket a **baszk** (*Le basque*), a **breton** (*Le breton*), a **katalán** (*Le catalan*), a **korzikai** (*Le corse*) és a **nyugati flamand** (*Le flamand occidental*) mint önálló nyelvek követik. A tárgyalt rész utolsó négy fejezetében kerül sor a francia nyelv és dialektusainak bemutatására, a „**valódi**” **franciára** (*Les langues d'oïl*), az **okszitánra** (*L'occitan ou langue d'oc*). Ezt egészíti ki a földrajzi és részben nyelvi értelemben is a kettő között elhelyezkedő **franko-pravanzál** nyelvjárással foglalkozó (*Le francoprovençal*), valamint a **Ligurpartvidékre** koncentrált rövid fejezet (*Les îlots liguriens en France*).

Szinte minden fejezet általános meghatározásait, történelmi és nyelvhasználati kapcsolatos részeit térképek és táblázatok teszik még szemléletesebbé.

A könyv középső része a **Franciaországban** sokak által beszélt, de a területiséggel mégsem rendelkező, **adott területhez nem köthető nyelvekkel** foglalkozik (*Langues non territorialisées*). Az elmúlt évtizedek, évszázadok bevándorlásai során, elsősorban (nagy)városi környezetben olyan közösségek jöttek létre, amelyek részben vagy egészben meg tudták őrizni kultúrájukat, identitásukat és nyelvüket. A szerkesztő választása a **maghreb arabra** (*L'arab maghrébin*), az **örmény** nyugati beszélt formájára (*L'armenien occidental*), a **berberre** (*Le berbère*), a **jiddisre** (*Le yiddish*), valamint a **roma nyelv(ek)re** (*Le romani [ou rromani]*) esett. Az utóbbi témáról, a kérdés összetettsége miatt, a szerkesztő két, eltérő megközelítési módban írt tanulmányt (A roma: nyelv és irodalom – *Le romani: langue et littérature*; A cigány nyelv: roma – *La langue tsigane: romani/romanes*) ad közre.

A harmadik és egyben a leghosszabb rész Franciaország tengeren túli megyéinek és területeinek nyelveit és nyelvjárásait veszi zavarba ejtő részletességgel górcső alá.

Ezt a részt a szerkesztő hat, kisebb-nagyobb terjedelmű részre és további közel hatvan (!) fejezetre és alfejezetre osztotta.

Az első rész a **francián alapuló kreol nyelv(ek)et** (*Les créoles à base française*) mutatja be a karibi *Guadeloupe* és *Martinique* szigetein, *Francia Guyana*-n és az Afrika keleti partjai mellett található *Réunion* szigetén.

A második tárgyalta csoport **Francia Guyana nyelveit** (*Les langues de Guyane*) veszi számba. Az előző fejezetben is ismertetett helyi **kreolon** (*Le créole guyanais*) kívül, **hat amerikai indián nyelvet** (*Les langues amérindiennes*), név szerint a **karibi karinya** (*Kali'na*), a **vajana** (*Wayana*), az **aravak** (*Arawak*), a **palikur** (*Palikur*), a **ojampi/vajampi** (*Wayampi*) és a **'kis sólyom'** (*Émérillon*) nyelveket; továbbá az **angolon alapuló kreol nyelvjárásokat** (*Les langues bushinenge*) és a délkelet-ázsiai **hmong** (*Le Hmong*) nyelvet mutatja be a szerző. A fejezet a Francia Guyana területén beszélt **egyéb nyelvek** (pl.: spanyol, kínai, haiti kreol, braziliai portugál) tárgyalásával zárul (*Autres langues parlées en Guyane*).

A harmadik csoportban az afrikai kontinens keleti partjai és Madagaszkár között fekvő **Mayotte nyelveinek** (*Les langues de Mayotte*), a **mahore** (*Le Mahorais*) és a **mayotte-i malgas** (*Le malgache de Mayotte*) bemutatására kerül sor.

A következő fejezetekben a csendes-óceáni térség francia területeinek nyelveit és nyelvjárásait veszik számba a szerzők. Először a **Francia Polinézia szigeteinek nyelveit** (*Polynésie française: reo ma'ohi*) ismertetik: a **tahiti** (*Reo tahiti – tahitien*), a **mangarévai** (*Reo mangareva – mangarévien*), a **marquises-szigeteki** (*'Eo 'nana / 'eo 'enata – marquisien*), a **Tubuai-szigeteken beszélt nyelv** (*Reo tuha'a pae – langue des Australes*) és a **Tuamotu-szigetek nyelve** (*Reo pa'umotu – langue des Tuamotu*). Utána a Fidzsi-szigetektől északra elterülő **Wallis és Futana** (*Wallis et Futana*) nyelvei kerülnek sorra. A szerző mindkét sziget nyelvét külön-külön fejezetben (*Le wallisien*) (*Le futunien*) elemzi.

Végül – kimerítő részletességgel – **Új-Kaledónia** elemzésével (*Nouvelle-Calédonie*) zárul a kötet harmadik szakasza. A szerzők egy átfogó bemutatás után, Franciaország tengerentúli megyéjében használt nyelveit és nyelvjárásait nyelvcsaládonként (8) ismertetik. A Új-Kaledónia 24 nyelvről ugyanúgy, mint a szomszédos Loyauté-szigeteken beszélt további négy nyelvről külön-külön fejezet szól. (Ezek felsorolásától, hosszuk miatt, eltekintek).

A tanulmánykötet a fontosabb fogalmakat tartalmazó glosszáriummal, illetve a szerzők bemutatásával zárul.

A kötet, amely elsősorban a nyelvészet szerelmeseinek készült, de ugyanúgy minden, a kisebbségek iránt érdeklődő kutatónak is ajánlható. Már csak azért is, mert Franciaországban kisebbségekkel, kizárólag csak mint helyi, regionális nyelveket beszélő közösségekkel lehet foglalkozni.

Amíg a kisebbségkutatással foglalkozók a kötet első két részét forgathatják nagyobb haszonnal, addig a nyelvészettel foglalkozóknak az egész könyv hasznos áttekintést nyújt a franciaországi nyelvekről és nyelvjárásokról, külön kiemelve a harmadik részt, amelyben – akár szó szerint is – óceáni mélységekbe merülhetnek, még a lingvisztika legelszántabb szerelmesei is.

(Cequiglini, Bernard [ed.] [2003]: *Les langues de France*. Presses Universitaires de France [puf], Paris, 446 p.)

II. Néhány alapfogalom

Nyelv és nyelvi készség (Langue et langage)

Nyelvi készségen (langage) az emberi faj azon általános képességét értjük, hogy képes kifejezni önmagát és kommunikálni artikulált hangok által: minden társadalomban élő emberi lény (kivéve a súlyosan fogyatékosokat) kifejleszti ezt a képességet, mely kb. a 7. életkor táján stabilizálódik.

A *nyelv (langue)* az emberi beszéd megjelenési formája: a fent említett általános emberi képesség egy nyelv (melyet anyanyelvnek hívunk) elsajátításán keresztül ölt testet. Bizonyos esetekben két vagy több nyelven keresztül is, ha a gyermek ún. plurális nyelvi közegben nő fel. A világ nyelveinek számát több ezerre becsülik (kb. 6000-re). Lehetetlen pontos számot megadni (ennek okait később taglaljuk).

Egy nyelv beszélőinek száma igen magas lehet (akár több 10, sőt 100 millió is), vagy épp ellenkezőleg, igen kevés (néhány száz vagy tíz, sőt néha kevesebb is, ha a nyelv épp kihalófélben van). A nyelvek több mint felét valószínűleg kevesebb mint 1000 ember beszéli. Ellenben nyelvészeti elemzések kimutatták, hogy gyakran jelentős különbségeik ellenére a nyelvek igen bonyolult szerkezeteket mutatnak, melyek többé-kevésbé összehasonlíthatók, s e bonyolult szerkezetek mindegyik nyelvet érdeklődésre és tiszteletre méltóvá teszik. A „primitív nyelv” kifejezésnek semmi értelme.

Nyelvjárások és tájnyelvek (Dialectes et «patois»)

Általában egy adott területen beszélt nyelv – legyen bár e terület egészen kicsi – alig észrevehető, vagy éppen kifejezetten jelentős változatokat mutat e terület eltérő pontjain. Ezeket a helyi változatokat egy nyelv *nyelvjárásainak (dialektusainak)* hívjuk. Itt fontos megemlítenünk három gyakori tévedést, mely helyesbítésre szorul:

1. Széles körben elterjedt a *nyelvjárás* kifejezés használata egy ettől eltérő értelemben, mégpedig a nem hivatalos nyelv megnevezésére (pl. „Ebben az afrikai országban a francia nyelvet beszélik és még vagy húsz afrikai nyelvjárást.”) Ebben az esetben sokkal célravezetőbb lenne a *kisebbségi nyelv* elnevezés. Ugyanis, ha akár csak néhány ember egy, a többi nyelvtől eltérő nyelvi

formán keresztül valósítja meg általános nyelvi készségét, ez az eltérő forma egy önálló nyelv.

2. Ennek az oly gyakran feltett kérdésnek tehát: „Ez vajon egy nyelvjárás vagy egy nyelv?” nincs semmi értelme. A *nyelvjárás* fogalmához mindig egy nyelv és egy terület nevének kell kapcsolódnia. Például a breton egy nyelv, de ez a nyelv különféle nyelvjárásokban létezik. A vannes-iról (Morbihanban beszélt nyelvi variáns) tehát azt is mondhatjuk, hogy ez breton, vagy azt is, hogy ez egy breton nyelvjárás. Ugyanígy beszélhetünk a breton nyelv nyelvjárásairól vagy breton nyelvjárásokról...
3. Ugyanakkor szemben találjuk magunkat egy nehézséggel: milyen fokú eltérés szükséges ahhoz, hogy eldönthessük: egy nyelv két nyelvjárásával vagy pedig két különböző nyelvvél van dolgunk? Nincs egyértelmű válasz e kérdésre. Az például világos, hogy a francia és az orosz két különböző nyelv, de vajon ugyan-e a helyzet a francia és a spanyol esetében, melyek sokkal közelebb állnak egymáshoz? Ellenben a normatív francia, a champagne-i és a pikárdiai kétség-telenül egyazon nyelv, az *oïl nyelv*, három különböző változata vagy nyelvjárása (még akkor is, ha az *oïl nyelvek* elnevezés (így többes számban) egyre elterjedtebb az *oïl* különböző változatainak megnevezésére). Az általánosan elfogadott kritérium e kérdés eldöntésére az egymás megértése: ha két nyelvi forma beszélői valamilyen fokon megértik egymást, két nyelvjárással van dolgunk, különben két különböző nyelvvél. De ez a kritérium nem egészen megnyugtató, először is mivel skaláris (számszerű kifejezhetőségben gondolkodik): a teljes és a nulla fokú megértés között egy egész skála létezik; másodsorú mivel a spontán szóbeli megértést egy sor olyan fonetikus jelenség befolyásolhatja, mely a mély nyelvi szerkezetekben nincs jelen: egy párizsinak sok nehézséget okozhat megérteni valakit, aki gyorsan beszél erős québeci „akcentussal”, ugyanakkor tökéletesen megértené ugyanezt a beszédet, ha le lenne írva; végül pedig mivel könnyen manipulálható politikai célok elérésére: két csoport, mely eltérő nyelvjárású változatot beszél, fennen hangoztathatja, hogy ugyanazt a nyelvet beszélék (ha közös stratégiákon fáradoznak), vagy épp ellenkezőleg, azt is hirdethetik, hogy különböző nyelveket beszélnek (ha épp kölcsönös autonómiájukat akarják bizonyítani). Így tehát néhány, nyelvjárás hírében álló nyelvi forma nyelvészeti szempontból önállóan is tekinthető, pl. a gallo-italiai nyelvjárások (piemonti, liguriai, lombard, emiliai) az olasszal szemben, vagy a schwyztzertütsch (*svájci német*) a némettel szemben; ez fordítva is igaz: számos önállóan kikiáltott nyelvet jogosan nevezhetnénk egy azon nyelv különböző nyelvjárásainak (pl. a dán és a norvég, a cseh és a szlovák stb.). Itt jegyezném meg, hogy szörnyű jugoszláviai események után a Keleti Nyelvek és Civilizációk Nemzeti Intézetének szerbhorvát kurzusai kettéváltak: szerbre és horvatra.

Egyazon nyelv különféle nyelvjárásai is mutathatnak belső eltéréseket (kevésbé jelentőseket, mint amilyen két nyelvjárás között fennáll), néha *al-nyelvjárásokra* (*sous-dialectes*) osztjuk őket, minden al-nyelvjárás pedig tovább osztható különféle *tájnelvekre* (*parlers*). *Tájnelyven* (*parler*) egy nyelv azon használatát értjük, ahogyan azt egy falu vagy közösség szintjén beszélék. Ha egy nyelvet összefüggő, egységes területen beszélnek, különféle dialektusai között csak részben önkényesen lehet határt húzni, mivel a nyelvi variációk gyakran folyamatos átmenetet képeznek. A dialektusokat tehát sokkal kevésbé tárgyas valóságként, mint inkább olyan taxonó-

miai kategóriaként kell kezelnünk, mely segít leírni és rendszerezni (ám mindig tökéletlenül) egy terület nyelvi valóságát.

A *patois* kifejezés néha még használatos a *parler* szinonimájaként. Ugyanakkor a *patois* fogalma már alig használatos a nyelvészetben. A francia forradalom idején (mikor is nagy harc indult a *patois*-k ellen), e kifejezést használták minden olyan nyelvi forma megnevezésére, mely eltért a francia normától, lett legyen szó egy-értelműen eltérő nyelvről, mint a baszk, a breton, az okszitán, vagy pedig a különféle oïl nyelvekről.

Koinê (közös/normatív nyelvjárás), közvetítő nyelv (*langue véhiculaire*), helyi/bennszülött nyelvjárás (*langue vernaculaire*)

Ha egy nép nyelvjárásokra tagolt nyelvet beszél, gyakran megesisik, hogy a mindennapi érintkezés és kereskedelem vagy közös megegyezés kialakít egy nyelvjárás-közi nyelvi formát, mely érthető és elfogadható mindenki által. Ezt a „közös nyelvjárást” nevezzük *koinê*-nek, első ismert történelmi előfordulása nyomán: a *koinê* (mely görögül közös nyelvet jelent) a késő antik hellenisztikus kor egységesített görög nyelve volt, hiszen ekkor számos görög politikai egység volt megtalálható a Földközi-tenger medencéjében (nemcsak Görögország területén, de Szíriában, Egyiptomban, Anatóliában, Szicíliában stb. is), melyek lakói bár különféle görög nyelvjárásokat beszéltek, szoros és jelentős kereskedelmi és kulturális kapcsolatban álltak egymással.

Mai példaként az egységesített baszkot vagy más néven az *euskarát* említhetjük meg: mely a spanyol baszk területek közös hivatalos nyelvévé vált, s elsősorban a legtöbbek által beszélt Guipúzcoa nyelvjáráson alapul, de magába zárt más nyelvjárási elemeket is.

Egy *koinê* – kezdetben legalábbis – részben mesterségesen létrehozott nyelv, így senkinek sem az anyanyelve, de az integrációs erők rávehetik a beszélőket arra, hogy inkább ezt a *koinê*-t adják tovább gyermekeiknek a helyi nyelvjárás helyett. Úgy tunik, ez történt a hellenisztikus *koinê*-vel is, mely a modern görög osének tekinthető.

Közvetítő nyelvnek (*langue véhiculaire*) hívunk egy nyelvet, mely – kulturális presztízse vagy demográfiai, politikai, gazdasági fontossága miatt – széles körben használt, nemcsak azok körében, akik anyanyelvként beszélnek, hanem más nyelvi csoportok által is. A modern államok esetében a hivatalos nyelv tölti be ezt a szerepet, de a történelem folyamán (különösen az amerikai indiánok körében) számos példát találhatunk a közvetítő nyelv használatára, mely valamely gazdaságilag, demográfiai vagy katonailag meghatározó nép nyelve volt eredetileg.

Guyanában például a francia egyértelműen domináns közvetítő nyelv, ugyanakkor a guyanai kreol és a maronii nengee tongo szintén a közvetítői nyelv szerepét tölti be bizonyos helyzetekben. Világszinten az angol kezdi megszerezni ezt a közvetítő nyelvi pozíciót.

A *koinê*-kkel és a pidgin nyelvekkel (lásd később) ellentétben egy közvetítő nyelv eredetileg gyakran egy közösség anyanyelve. Gyakori – főleg a modern államokban – hogy a többi ott használt nyelvet kisebbségbe szorítja, olyannyira, hogy e nyelveket beszélők végül a domináns nyelvet fogják továbbadni gyermekeiknek. Ez a leggyakoribb módja egy nyelv eltűnésének.

A közvetítő nyelv (*langue véhiculaire*) ellentéte a *helyi nyelv* (*langue vernaculaire*). Ezen olyan nyelvet értünk, mely kizárólag egy közösségen belül használatos, általa-

ban a beszélők anyanyelveként. A *helyi* (vernaculaire) kifejezést gyakran ellentétbe állítják a *normatívval*, ezáltal jelölve egy olyan nyelvi gyakorlatot, mely eltér a rögzített normától; így beszélhetünk ugyanannak a nyelvnek – sőt akár nyelvjárásnak is – *normatív és helyi* (vernaculaire) *használatáról*: ez teszi lehetővé például azt, hogy megkülönböztessük az olasz köznyelvet (melyet toszkánnak is neveznek) a helyi toszkántól (toscan vernaculaire), melyet a toszkán vidékeken beszélnek az emberek.

Nyelveszaládok

A nyelvek idővel változnak: generációról generációra különbségek jelennek meg, általában nem nagy mértékűek, és csak kicsit nehezítik meg egymás megértését; de idővel ezek összeadódnak, és lényegessé válnak. Hasonlítsuk össze például a mai franciát a XIX. századi szövegekkel, majd a XVII. századiakkal, aztán a XV., majd a XII. századiakkal, végül a latinnal: a latin (és talán a középkori francia is) más nyelv, mint a modern francia, mégis mindig létezett, Caesar között és köztünk legalább egy kis része a lakosságnak, aki úgy érezte, ugyanazt a nyelvet beszéli, mint szülei és gyermekei. A nyelvek térben is változnak: ha egy nyelvi közösség elkülönül – vagy mert elvándorolnak, vagy mert az új határok elvágják őket rokonaiktól – a két oldalt megjelenő változások először nyelvjárási változatokat alakítanak ki (pl. a kanadai francia helyzete a normatív franciához képes), majd néhány század múlva a nyelvek elkülönülnek.

Ha az elkülönülés ideje nem túl régi, a hasonlóságok elég nyilvánvalóak: így pl. a francia, a spanyol, az olasz, az okszitán, a katalán, a román és más, a latinból származó nyelvek esetében (melyeket új latin nyelveknek hívunk). Szerencsénkre a latin ismert különféle dokumentumokból. Azonban akkor is, ha az eredeti nyelv ismeretlen, megpróbálhatjuk rekonstruálni, és különféle hipotéziseket állíthatunk fel a formáját illetően: így például, bár nem létezik semmiféle dokumentum, mégis feltételezzük, hogy létezett valaha egy köz-germán nyelv (mely később németté, angolná, hollandná, svédé stb. alakult), vagy egy köz-szláv nyelv (az orosz, lengyel, cseh, bulgár, szerbhorvát stb. nyelvek őse).

Aprólékosabb elemzések számos apró hasonlóságot mutatnak a román, germán, szláv nyelvek, a görög, az arámi, az iráni, az észak-indiai nyelvek és néhány más nyelv között, azt sugallva, hogy létezett egy sokkal régebbi közös nyelv: ezt a feltételezett nyelvet hívjuk *indoeurópai nyelvnek*. A még régebbi rokonságokat kimutatni igyekvő feltételezések ritkán meggyőzőek a nyelvi különbségek jelentősége miatt. Még akkor is, ha feltételezzük, hogy a világ összes nyelve egyetlen közös nyelvből ered, mely az emberré váláskor alakult ki, ez a hipotézis bebizonyíthatatlan.

Kreol és pidgin nyelvek

A *kreol nyelvek* például szolgálnak a nyelvi formák azon ritka keletkezési módjának, mely eltér a hagyományos, egy nyelv generációról generációra való átadásától. Ugyanis elszakadás útján keletkeznek, ezt az elszakadást pedig leggyakrabban rab-szolgátság okozza. Különbőféle afrikai nyelveket beszélő népcsoportokat zártak össze egy ültetvényen, kénytelenek voltak valahogy szót érteni egymással, ám nem valamely saját nyelven tették ezt, hanem a gyarmatok nyelvén, mellyel azonban kapcsolatuk igencsak szűk terű, kiegyensúlyozatlan és hiányos volt. Így születtek meg tehát a kreol nyelvek, melyek fő jellemzői a következők:

- egy kreol nyelv alapja, legalább lexikai téren, egy gyarmatosító nyelv: ezért mondjuk azt, hogy létezik kreol francia, ~ angol, ~ spanyol stb.
- a szókincs nagy része a gyarmatosító nyelvből származik; ellenben a nyelvtan többnyire újra alkotott (különösen az igeidők és -módok rendszere, valamint a névszói előjárók [determinánsok]). E bonyolult átszervezési és átbonyolítási folyamat – mely végül a kreol nyelvek kialakulásához vezetett – tanulmányozása egyike a nyelvészeti és kognitív kutatások legérdekesebb területeinek.

A *pidgin* egy olyan nyelvi forma, mely a különféle nyelveket beszélő népek érintkezése során alakul ki (kereskedelmi vagy más kapcsolatok révén). Ebben az esetben a nyelvek oly mértékben eltérnek egymástól, hogy lehetetlen pl. koiné kialakulása. E kevert nyelvi formákat beszélték a Földközi-medence utazói és kereskedői a középkortól egészen az új kor hajnaláig. Ezt a nyelvet a korabeliek *sabir* vagy *lingua franca* néven emlegették, s a gyökerei között megtaláljuk az olasz, görög, török, arab stb. nyelveket. Akárcsak egy koiné, egy pidgin nyelv sem anyanyelve eredetileg senkinek. Azonban megesis időnként, hogy egyesek egészen magukévá teszik, és akkor átalakul kreollá.

*Michel LAUNEY,
IRD Cayenne-CELLIA*

T. Szabó Levente

Milyen nyelven beszél az irodalom tudománya?*

A tudományos professzionalizáció nyelvi ideálja és az irodalomtudomány nyelvének kimunkálása a XIX. század közepén

1. Fölvezetesképpen: vázlat a(z irodalmi) professzionalizációról mint XIX. századi jelenségről

„A professzionalizáció-elmélet kialakulását az a felismerés motiválta, hogy a modern értelemben vett társadalmakban az egyén státusát nem a születési előjogok határozzák meg többé, hanem a képzettség” – vázolja fel a professzionalizációs kutatások egyik alaptételét az a Szívós Erika, aki a mind ez ideig hiányzó magyar professzionalizáció-történet nagyon kevés elvi és gyakorlati kutatásainak egyikét végezte el legutóbb.¹ Mindezt, akár csak a professzionalizációról való gondolkodást is, az a felismerés határolja be, hogy a modern értelemben vett társadalmakban az egyén státusát nem a születési előjogok határozzák meg elsősorban, hanem a képzettség. A társadalomban előálló újfajta egyenlőtlenségek emiatt az iskolai végzettséghez, illetve e végzettség piaci értékéhez kezdenek erősen kötődni. A XIX. század elejétől számítható Magyarországon az a folyamat, amelynek során a rendi értelemben vett hagyományos vezető rétegek térvészését követően bizonyos, szakértelemmel rendelkező csoportok maguk válnak a társadalom elítjévé vagy legalábbis annak meghatározó részévé.

Az irodalmi professzionalizáció nagy kérdése lehet, hogy hogyan válik az értelmiségben belül maga az irodalmi értelmiség közös érdekeinek érvényesítésére képes, erős kollektív csoportidentitás-tudattal rendelkező, modern értelemben vett hivatáscsoporttá. Egyáltalán magának az értelmiségnek mint hivatáscsoportnak a megjelenése egy folyamat. Ugyan Vörös Károly egy törvényi szabályozásra, az 1848-as választási törvényre alapozva ekkorra tette megjelenését, a fogalomtörténet és a törvényi szabályozások végigkövetése kétségkívül csak két lehetséges támpont egy profi értelmiségtörténet megírásakor. Azon támpontok egyik legfontosabbika, amelyek például az irodalmi professzionalizáció kapcsán adhatják magukat, kétségkívül a képzettség mikéntjéhez kapcsolódik. Egyáltalán maga az a képzet, amely a szociológiai értelemben vett profi irodalmi gondolkodás egyik kritériumaként fogható fel, hogy az irodalmi tudás átadható, megtanítható, és nem kizárólagosan tehetség, ráérvés stb. függvénye, kétségkívül együtt jár a tudás átadására szakosodott intézmények létrejöttével. (Mellesleg az irodalmon belül a legkorábban a színészetben indulnak el a viták a XIX. század közepén arról, hogy lehet-e mint mesterséget tanítani, vagy úgy mond „születni kell rá”. Ebben az értelemben – s ha mindehhez hozzávesszük a színészképzés intézményesítetttségének milyenségét,

*A tanulmány a Kolozsvárott rendezett Apáczai Konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

¹ Szívós 2000. A professzionalizációs kutatások állásához l. még: Burchardt 1980., Burrage-Torstendahl 1990., Cocks-Jarausich 1990., Huerkamp 1980., Kovács 1994., Mazsu 1987. 88., McClelland-Siegrist 1995., Meyer-Krentler 1991., Perkin 1996., Rüschermeier 1980., Skopp 1980., Vári 1998.

például zártságát – akkor jól kitapintható, hogy a színészet az irodalmi rendszeren belül is eltérő professzionalizációs rátával rendelkező terület a XIX. században.)

Egy másik támpont lehet az irodalmi szakosodás mértékének a vizsgálatában annak a kitapintása, hogy az irodalom valamelyik részének az írását vagy az arról való beszéd minőségét mikortól kötik/asszociálják a standardizált és intézményesített képzéshez. Jelentéssé lehet az is e tekintetben, hogy a dilettantizmus negatív megítélése egy idő után, az 1860-as évektől, látszólag ehhez a képzethez kapcsolódik (ti. dilettáns az, aki nem képzett). Kétségkívül nem elhanyagolandó az sem, hogy ha létezik képzés és ez szerepet játszik a szakosodásban, akkor milyen státusa van a képzésnek, és milyen státusuk van az intézményekben tanító tanároknak: az irodalom vonatkozásában talán a Színészeti Tanoda esete szolgálhat egy korai meglepetéssel. Ugyanis a színészeti tanodai, később színi akadémiai állás igen magas rangot jelentett, a tanárokat az V. fizetési osztály és a méltóságos cím illette meg – ez még magának a Nemzeti Színház igazgatójának sem járt. Innen nézve tehát a képzés státusa igencsak nagy az irodalom e részrendszerén belül már az 1860-as években: kétségkívül ez a státusbéli egyenlőtlenség jól kirajzolja mind az irodalmi rendszeren kívüli, mind pedig az irodalmi rendszeren belüli szakosodáshoz képest a professzionalizációs folyamat állását a színészetben.

A szakosodás mértékét mutathatja az is, hogy milyen a képzés tartalma, szelektív-e vagy sem: például az irodalomtörténet oktatását tekintve a XIX. század folyamán az egyetemi előadásokra a felvétel kevésbé szelektív, nyitottak, tehát mindenki által látogathatók, ellentétben például a színészképzéssel, ahol komoly szelektációs rendszer folyik, kevés hallgatóval zajlik a zárt oktatás már a Színészeti Tanoda indulásától kezdve. Innen nézve egészen jól látható az, hogy maga az irodalmi rendszer is egyenlőtlenül szakosodik, akkor, amikor a XIX. században a már csak a humaniorákat jelölő irodalomfogalomból megkezdődik a mai értelemben vett tudományszakok, diszciplínák kiválása, létrejötte, konstitúciója (többek között a modern értelemben vett irodalom mint diszciplína létrejötte). Egy másik írás feladata az irodalmi professzionalizáció kérdésköreinek a behatóbb vizsgálata, csupán azt a keretet kívántam érzékelhetővé tenni, amelyben a szakosodásról szóló viták, eszmecserek s mindezzel együtt a szaknyelvek kérdése felvetődik a XIX. század közepén. Nem állítom, hogy nem lehet szakosodásról beszélni a XIX. század előtt, de kétségkívül nagyon más folyamatokat, jelenségeket, entitásokat lehet érteni szakosodáson (és szaknyelveken) a XIX. század előtt és után – épp az általam korábban felvázoltak okán.²

A szakosodásnak (mint professzionalizációs folyamatnak) nyelvi következményei, problémái is vannak, írásom két ilyen, nagyobb, az irodalmi rendszer felől szemlélt kérdését veti fel a professzionalizációnak mint a szaknyelvek újraértelmezését vagy épp kialakulását magával hozó folyamatnak.

2. A tudományfogalmak változásáról, a tudományok versengéséről és a nyelvi mércéről

² Az irodalmi professzionalizáció mint jelenség értelmezését már máshol megkíséreltem: T. Szabó 2003., illetve: *A magyar irodalmi professzionalizáció történeti intézményei és Gyulai Pál egyetemi oktatói munkássága*, kézirat.

³ Szajbély 1988. 58–78.

Több mint egy évtizede Szajbély Mihály egy teljes tanulmány erejéig³ markánsan felhívta a figyelmet arra, hogy az 1850-es években hogyan változik meg (nevezetesen: hogyan értékelődik fel) a tudomány státusa, illetőleg a jelenség maga hogyan értelmezhető a korabeli líraellenesség egyik forrásaként. Azt sem lenne érdektelen megvizsgálni, hogyan próbálták újradefiniálni magukat efelől az irodalmi rendszer különféle alrendszerei (hogyan értékelődött fel például a kritika mint tudományos tevékenység, vagy hogyan lábjegyzetelte Arany eposzainak és lírai szövegeinek némelyikét, mintegy megjelenítendő az ezekben egy időben érvényesülő műalkotás- és tudományos jelleget, s úgy tünik számomra, hogy az ötvenes évek eleje sikerkiadványának, Lisznyai Kálmán *Palóc dalok* című kötetének hasonló eljárása is analóg törekvés nyomait viseli magán⁴). Itt mégis arra figyelni, hogy milyen tudományfogalmak körvonalazódnak a szóban forgó évtized elején, és ezek hogyan határoznak meg egyfajta nyelvi ideált.

Az, hogy a tizenkilencedik század közepének magyar kultúrájában érzékelhető valamiféle elmozdulás az értékmérő tevékenységként felfogott „tudományosság” felé, nemcsak elszórt megjegyzésekből, netán implicite például az irodalmi praxisból következtethető ki (mint ahogyan magam is tettem korábban, amikor például a korabeli lírapoétikai gyakorlat módosulását említettem), hanem az évtized elején a Toldy Ferenc által szerkesztett *Új Magyar Múzeumban* a tudomány fogalma körül lezajlott vitából is. Ez utóbbi igazából olyan krízisként érzékelteti a tudomány kérdését, amelynek esetében a tudományos tevékenység mibenléte, milyensége, a legitimitől az illegitimig terjedő tudományos eljárások épp azért lesznek diskurzus tárgyává, mert jelentékenynek minősülnek, vita tárgyává meg azért válnak, mert a krízishelyzet több versengő modellt termel ki (illetőleg ezeknek az együttes meglététől és a köztük való választás nehézségeitől válik a helyzet krízissé).

Az *Új Magyar Múzeum* lapjain vitázó felek: Szontagh Gusztáv, Toldy Ferenc, Wenzel Gusztáv és Nendtvich Károly,⁵ a vita maga meg néhol legalább annyira szól a magyarság néhány specifikus őstörténeti kérdéséről, mint a tudományosság mibenlétéről, s így nem választhatók le egymástól, ám jelen írás kereteit tekintve mégis eltekintek az őstörténeti vitában megfogalmazódó érvek felsorakoztatásától és értelmezésüktől.

A polémia Szontagh azon kijelentéseiből indul, hogy ez a tudomány művelésében kárhoytatandó tényezőnek tekinti a mérték nélküli tudományművelést, illetőleg „életrevalóságuk” felől nézve tesz különbséget az egyes tudományágak között: „A gondolat a tettért van, a tudomány az életért. Mint vannak egyesekre nézve ismeretek, melyek nélkül egészségünket fenn nem tarthatjuk, s életünket emberhez illőleg el nem rendezhetjük, melyek tehát oly nélkülözhetetlenek, hogy azoknak birtoka nélkül mindenkit barbárnak

⁴ A kötet és a Lisznyai-életmű több tanulságával számol Szilágyi Márton érdekes és jelentékeny munkájában, de ezt a vonatkozást nem érinti: Szilágyi 2001.

⁵ A vitához sorolható írások: Szontagh Gusztáv, Tudomány, magyar tudós, *Új Magyar Múzeum*, 1851. (1. évf.) 7. füzet, 377–390.; Toldy Ferenc, Ismét: tudomány, magyar tudós. Értekező levél Szontagh Gusztávhoz, *Új Magyar Múzeum*, 1851. (1. évf.) 9. füzet, 469–486.; Wenzel Gusztáv, Eszmetörédékek a magyarok eredetéről, *Új Magyar Múzeum*, 1851. (1. évf.) 9. füzet, 486–499.; Szontagh Gusztáv, Eszmeccsere Toldy Ferenc és Wenzel Gusztáv társaimmal, *Új Magyar Múzeum*, 1851. (1. évf.) 12. füzet, 663–695.; Nendtvich Károly, Még egyszer: tudomány és magyar tudós, *Új Magyar Múzeum*, 1851. 37–51.; Toldy Ferenc, Nyílt válasz Dr. Nendtvich Károlyhoz a szélsőségek közletésére, *Új Magyar Múzeum*, 1851. 52–55.

kell tartanunk; mások, melyek csupán az élet szépítésére vonatkoznak, mint a szépművészetek, s végre mások, melyek pusztán az emberi tudásvágy méltó kielégítését s az ismeret lehető teljes voltát eszközlik: úgy vannak minden nemzet irodalmában oly tudományok is, melyek nélkül a nemzet sem állodalmilag, sem anyagilag fenn nem állhat, s mások, melyek, mint a kertészetben a virágtermesztés, inkább szellemi fényűzés.⁶ Efelől tekintve élesen kirajzolódik nemcsak az, hogy Szontagh mit tart tudmánynak és milyen alapon, hanem hogy milyen tevékenységek minősülnek kevésbé tudományosnak, illetve ha tudományosak is, akkor mitől épp kevésbé értékesek, illetőleg hogy mikor tart jó irányba a tudományművelés a nemzetközösség makroszintjén: „Skálából pedig világosan kitetszik a tudományok egymáshoz aránya, nagyobb[–]kisebb szüksége, s anyagi vagy erkölcsi hasznok szerint való egymás mellé vagy alá rendelése: tehát azon kellék és általános szabály, mely valamely nemzet irodalmát *helyes* vagy *ferde irányúvá* teszi. Műveljétek kirekesztőleg azon tudományokat és művészeteket, melyek csupán az emberi ismeretkört kiegészítik vagy az életet csupán szépítik, s hanyagoljátok el azokat, melyek a nemzet társadalmi s anyagi léte fenntartására nélkülözhetetlenek: nemcsak elmulasztottátok a fontosabbat, szükségesebbet, nélkülözhetlent [!] a kevésbé fontos, szükséges és nélkülözhető felett, hanem, ha van összeköttetés a gondolat és cselekvés, irodalom és élet közt, elvontátok a nemzet *szellemi produktív erejét* legszükségesebb körétől, azt nem a gyümölcsfa nevelésére használván, hanem ha nem is fattyú, de legalább meddő ágai tenyésztésére pazarolván.”⁷ A látványos metaforika, amely értelmetlenként és illegitimként bélyegez meg több, a humaniorákhoz tartozó tudományszakot, nyomatékos visszhangra talált Toldy Ferencnél, aki két lapszámmal később terjedelmes értekezésben próbálta cáfolni Szontagh érveit. Toldy szempontjai legalább annyira hierarchikus rendet eredményeznek, mint kritériumai (noha utólag finomítja érveit, és nem eleve adott tudományhierarchiáról, hanem a tudományok művelésének eleve adott legitim és illegitim módozatairól beszél a későbbiekben egy bekezdés erejéig): „Engedd barátom – hangzik a tanulmány egy fontos passzusa –, hogy én a te felosztásodat *más nyelvre fordítsam le*. Vannak tudományok, melyek az embert *mint állatot* tartják fenn, és viszont melyek azon része szükségének felelnek meg, mely őt az állatokon felülemeli, s őt tulajdonképp *emberré* teszi; ehhez képest engedd, hogy ha az emberi lélek nemesebb a testnél, mely az ő lakóival egyenrangúakká teszen, mit te bölcsész létedre nem tagadhatsz, ezeket a meddő, nélkülözhető, fényűzési tudományokat és művészeteket *felsőbbeknek* amazokat pedig ezek szolgálainak tartsam vagy nevezzem.”⁸ Az a más nyelv, amelyre Toldy „átfordítja” Szontagh kijelentéseit, majd a Szontaghot megerősítő Nendtvichét is, homlokegyenest más realitást eredményez; példának okáért, amit Szontagh *fényűzésnek* mondott, az Toldynál *nemesítésként* modellértékű jelleget hordoz.⁹ Így nyilvánvalóan a hierarchia szimmetrikusan fordul meg, ami Szontagnál másodrangú tudomány volt, ha egyáltalán tudmánynak minősült, itt történetileg is az az alap, amelyhez képest a többi tudomány tudományként meghatározhatja magát. Amiben viszont mindkét modell közös, az nem

⁶ Szontagh 1851. 387.

⁷ Szontagh 1851. 387–388. [az első kiemelés tőlem – T. Sz. L.]

⁸ Toldy 1851. 473.

⁹ Ld. „fényűzés-e ami szükséges? S az élet szépítése nem a külérzésekről átvitt kifejezés-e, mely helyett a philosophiai nyelv más szót bír, a *nemesítés* szavát: a lélek nemesítése pedig vajon fényűzés-e, vagy inkább a valóban emberi elutasíthatatlan követelése?” Toldy 1851, 474. [kiemelések az eredetiben – T. Sz. L.]

más, mint az, hogy lát olyan tudományokat és/vagy tudományos eljárásokat, amelyek atól illegitimek, hogy nem kapcsolódnak valamiféle célelv kiteljesítéséhez, öncélúak, referenciájuk maguk felé mutat, mintegy maguk kívánnak jótállni magukért. Természetesen mindkét szerző a tudományszemléletüket konstituáló értékek különbségénél fogva máshol, eltérő diszciplinákban vagy diszciplináris eljárásokban pillantja meg ezt az (értelmetlennek minősített) önreferencialitást; Szontagh – amint erre Wenzel írása rámutat – többek közt a magyar őstörténetet véli például par excellence *áltudománynak*¹⁰; Toldy például a szórakoztató jelleget, illetőleg az ezzel összefüggésben láttatott *nem professzionális* írást¹¹ nem tudja egyenértékűnek minősíteni más tudományművelői stratégiákkal, például a nemzeti kultúra érdekében való tudományos tevékenység mint célelv felől: „Innen van aztán egy *s más* aránytalanság – nem a reális [!] és humaniorák közötti – hanem a tudomány és a szépirodalom, helyesb[en] a mulattató (akit mulattat!) irodalom közötti, mely éppen oly természetelleni egy *serdült* nemzetnél, mint a serdült egyénnél azon életmód, mely mellett a mulatságnak több idő jut, mint a munkának. [...] Oh el fogom én nektek a hajdani magyar író sorsát beszélni egykor, ha már egyéb dolgom nem marad, mint életem emlékezetét leírni. – Akkor *sok* kéz kellett, teherhordó, napszámos, segéd stb.; most – hála a magyarok istene után azon halhatatlan férfiaknak, kik a legmostohább környületek közt munkás lelkesedéssel oda emelték a nemzeti irodalmat, hol nem kénytelen többé pirulva lesütni szemeit, hanem önérzettel tekinthet a világirodalom szeméibe! – most már többet is kívánhatni a kezdő írótl: nevezetesen, hogy minél többet felvegyen magába, mielőtt produkálna, hogy tehát *elégészes tudományos képzettség, az irodalom ismerete, s a nyelvbéli előadás teljes birtoka* nélkül fel ne lépjen. [Sőt] megfontolván, hogy a *munka életet* [...] inkább a *tudományos irodalom körül fáradozzon*.”¹²

Nem érdektelen megnézni, hogy mi számíthat az egyes szerzőknél tudományfogalmuk legitimációs stratégiájának. Példának okáért az a mód, ahogyan Szontagh megmutatja önmön élettörténetét, egyben tudományfogalmának legitimációs közegévé is teszi az előbbit. A bevallottan preferált tudományfogalom legitimitásának felismerése öregkori tapasztalatként mutatódik be egyenest a polemikus élű tanulmány felütéseként: „Nevezetes pillanat az életünkben, midőn észre vesszük, hogy *megöregedtünk*. Furcsa: mióta visszaemlékezünk, gyermekek, ifjak, férfiak voltunk; ez egész idő alatt semmit sem tettünk, hogy ez állapotok változzanak, gondunk sem volt reá; és mégis, magunk sem tudjuk, hogy nem, egy szép nap reggelén az «őreg úr» tekintélyes címmel tiszteltetünk meg [...] Minden kornak megvan-

¹⁰ „A tisztelt olvasó látja, hogy feladatomat annyiban teljesítettem, miképp csakugyan bebizonyítottam, hogy a *magyar őstörténet korántsem áltudomány*, milyennek azt Szontagh Gusztávnak a haza színe előtt bemutatni tetszett; hogy ellenkezőleg bennső tudományos alappal bír, hogy külalakjára nézve szintén a való tudomány minden kívánalmainak megfelel; s hogy korunk életviszonyait és nemzetünk érdekeit tekintve azt igen korszerű és fontos tudománynak kell tartani.” Wenzel 1851. 498.

¹¹ A munkáról mint az egyre több tekintetben követendő életmodellt nyújtó polgárság más szociális csoportok által magukévá tett XIX. század közepi alapértékről és a függvényeként szemlélhető professzionalizáció folyamatáról (az irodalom tekintetében például az irodalmi munkát gazdasági csereértékért termelő profi író vagy a profi értelmező szerepét betöltő kritikus és irodalomtörténész megjelenéséről és ezzel együtt a dilettáns író és olvasó fogalmának negatív felhangú átértelmeződéséről) egy korábbi munkámban már részletesen írtam: *The Making of the Nineteenth-Century Hungarian National Past. Historians as Nation-Makers, New Europe College Yearbooks* 2001/2002, Bucharest.

¹² Toldy 1851. 481–482.

nak a maga örömei, bajai, teendői. A legbölcsebb az, ki mindezeknek legillőbben meg tudott felelni, ki mindig az volt, minek a természet törvénye és emberi s polgári hivatása szerint lennie kellett [...] Magam is megöregedtem már, s az öregnek tapasztalásai kiterjedtek [...] Minden utat csak végén lehet megítélni; úgy az emberi életet is. Mit tud az ifjú az életről? Pályája kezdetén az egészről akar ítélni, s ítélete olyan mint az eszkimóé, ki hólepte hazájából soha ki nem vergődvén, azt képzei, hogy az egész világ hógolyó. Ha tudni akarjátok, mi az élet, kérdezzétek az öreget: az megmondja, mert tapasztalta, mert öntudatosan haladtot ösvényén, érezvén a jelent s visszaemlékezvén a múltra. Ezen az alapon nyugszik egész tökéletesülésünk...”¹³ Természetesen, a tökéletesedésként és a tapasztalások igazságértékének egyre valószínűbbé válásaként felfogott életpályájának Szontagh épp azt a „korszakát” éli át és mutatja meg, amely akár ugyanezen életpálya célelvékként is felfoghatóvá válik, s amelyből így minden korábbi életszakasz igazságai elenyésződnék: „Az ifjú ábrándozik, reményei magasan röpködnek, lelkesedése föltétlen, képzelgésében az emberi akarat mindenható, azért nem hajlandó a körülményekkel alkudni, s pálcát tör mindenki felett, ki meggyőződéséből csak egy hajszálynit enged; szóval testestül, lelkestül *idealista*.

A férfi már megismerte a világot, tapasztalta: miképp a dolgok odakünn másképp vannak s forognak, mint fejünkben, s mivel neki magáról és családjáról gondoskodni kell, alkalmazkodik a körülményekhez, s ez okból, ha szobaélet, elszigetelés a világról s egyoldalú elmerülés az eszmevilágra el nem fordítják, szükségképp *realista*.

Az öreg végre, ki az emberi munkásság tökéletlenségét már tapasztalta, ki túl van az élet hiúságain, az határtalan lelkesedést nem ismer többé, s igen élénken meg van győződve arról, miképp minden emberi cselekvésnek becsét az *irányon* kívül kivált az *arány* adja, s annak összhangzása a tárgyilagossággal törvényeivel. Nem hajlandó többé mindent, ami fénylik aranynak tartani; ő természete szerint *szeptikus*.

E különböző világszemléleteken magam is átestem, s most az utolsó fokon állok [...] most az öreg úr tekintélyes triposából tekintem a világot.”¹⁴ A tanulmány végén ettől is lesz jelentéssé többek között az, amikor Szontagh a nemzeti tudományosságot ifjúkorban levőnek minősíti, hisz ebben a keretben a saját személyes fejlődéstörténetéhez mérten igencsak korai stádiumban leledzik. Hozzá képest meg maga Szontagh olyan ismeretelméleti pozíciót tétel magának, amely értékstabil, rálátása van arra is, amiben a nemzeti tudományosság még *benne van*, tehát amire annak rálátása *még* nem lehet; olyan hierarchikus tudás alakul ki tehát az életpálya fejlődésívű modellje mentén, amely Szontagh értékeit a megképezett hierarchikus értékskála élén helyezi el: „Uraim! minket a határtalan lelkesedés tönkretett. Ifjú, erőtől pezsgő, keleti származék vagyunk. Ifjúban az érzemény, a vágy, a képzelődés korlátot nem ismer. És rohantunk előre életben és irodalomban, határtalan lelkesedéssel, tájékozatlanul, intésre nem hallgatva, sőt a nagy intőt gyanúsítva, rágalmazva.”¹⁵

Az sem következmény nélküli, hogy Szontagh által, a kifejtett tudományfogalom hitelesítéséül elmondott életpálya megtéréstörténet: mintegy azt implikálja, hogy elmondója az életpálya adott pontján *felismerte* az adott tudományfogalom alapértékeit, és a korábban érvényesnek tartott értékekkel visszamenőleg összevetve, azokat csekélyebb értékűnek találta. Másrészt meg a saját életével hitelesíti azt a víziót, hogy elkerülhetetlen, hogy valaki ne az általa kizárólagos módon hitelesként elfogadott tudományt művelje: az a kitétel, mely szerint öregkorára *kénytelen volt* felismerni a tapasztalati tudományok elsőd-

¹³ Szontagh 1851. 377–378.

¹⁴ Szontagh 1851. 378–379. [kiemelések az eredetiben – T. Sz. L.]

¹⁵ Szontagh 1851. 389.

legességét, kényszerítő erejüként mutatja meg ezt a tapasztalatot, amely előbb vagy utóbb, de *elkerülhetetlenül* bekövetkezik majd minden egyes ember esetében.

Az „igazi” tudomány ismérveinek kutatása sok értelemben tételt bíró tevékenység ebben a vitában és ezután is. Az egyik tét kétségtől az, hogy milyen a tudományos nyelv, és e tekintetben melyik tudomány az, amelyik mércét szolgáltat a többi részére. Az igazi tudományról való vita tehát igazából a tudomány nyelviségének modelljei körül is zajlik latens módon, még ha magának a tudománynak a nyelvi elvárásairól viszonylag kevés szó esik is a vita egész folyamán. A vita tehát igazából arról is folyik, hogy mérvadó lehet-e a magát tudományként is meghatározó irodalom, illetve a magát tudományként elismertetni próbáló történetkutatás és -írás, vagy a reál tudományok módszertani térnyerése mindenfajta tudományos nyelv kimunkálásában elsősorban rájuk hagyatkozhat.

A vita válasza rendkívül érdekes és sokatmondó mind az irodalom, mind annak tudományként felfogott részei, mind pedig a reál tudományok későbbi, XIX. század végi státusára nézvést: úgy tűnik, hogy miközben a kutatás módszereiben a humán tudományok – s közöttük a historia litterariától a narratív irodalomtörténet-írás irányába újjáértelmezett irodalomtudomány is – kénytelenek a reáliák eljárásainak mintájára újraértelmezni önműködő módszertanukat, a tudományos eredmények megmutatásának nyelvét az irodalomhoz utalják át. A vitának az a kritériuma, melynek értelmében a tudományos eredmények holtak, közölhetetlenek az elbeszélés művészete (*ars*) nélkül, ez utóbbi meg az irodalom szerves része hagyományosan, eléggé árnyaltan mutatja, hogy nem lehetne egyértelműen arról beszélni, hogy az irodalom a professzionalizáció és specializáció folyamatában leértékelődőben van: egyszerűen csak az történik, hogy az irodalom mint diszciplína egy adott értelemben – a tudományos eredmények nyelvi megjelenítését, kifejezését tekintve – bizony megerősíti a státusát a századközépen. A szépen és hatásosan elbeszélte tudomány egy olyan nyelvi ideált hozott létre a XIX. század közepén, amely még jó ideig (tudományként is) biztosította a modern értelemben vett irodalmi rendszer primátusát a tudományok XIX. századi, az egységes irodalomfoglalomból differenciálódó skáláján.

3. Még egyszer az elbeszélte tudományról: a nyelvi megformáltság mint a professzionalizációs „szakadék” áthidalásának kísérlete

A XIX. század második felének műltról való kánoni beszéde rendkívül izgalmas kérdést vet fel számomra a tekintetben, ahogyan az objektivisztikusnak nevezett történeti hagyomány folyamatosan az elbeszélés függvényének láttatja a múltat. Tehát mintegy nem elégséges a megtörténtség kritériuma ahhoz, hogy valami a múlthoz tartozónak minősüljön, többé vagy kevésbé (történetírói paradigmától és egyéni alkattól függ a mérték megállapítása) szükséges az is, hogy valahogyan elbeszélte legyen. A műltről való beszéd bonyolult poétikai követelmény-rendszerének a betartása nélkül nem minősül történeti ténynek a múltbeli történés, az esemény esemény voltát csupán a beszéd hogyanjának a követése révén nyerheti el.

Wenzel Gusztáv a Monumenta Hungariae Historica egyik kötetéhez, Szerémi György *Emlékratánának* a kiadásához írt előszavában történetileg is érvényesíti azt a normát, amit a történetírás művészi megformáltságának követelményének nevezhetünk: „Ha ma történeti munkáról kritikát írunk, annak szerzőjétől azt kívánjuk, hogy az elbeszélői stílus módját ismerje, s hogy tárgyát az ’ars historica’ szabályai szerint adja elő. Szerémi György, mint lát-szik, az ’ars historica’ országán kívül állt, s előadási szabályokról nem is gondolkodott [...] Munkáját történeti műnek nevezni nem lehet ugyan; de azért van mégis benne történeti

koncepció, melynek folytán azt kerekded egésznek kell elismernünk [...] De ez nem azon történeti koncepció, mely az események figyelmes tanulmányozásának és az emberi dolgok közt létező pragmatikus összefüggés észleletének az eredménye, hanem inkább csak azon költészeti szellem sugallata, mely a magyar nemzetet általában jellemzi, és keleti eredetének egyik jelensége. Ebben is nem a nemzet jelesebb költőire, hanem az alsóbb néposztályok korlátozottabb felfogására kell gondolnunk.”¹⁶ A poétikai elvárások jelenlétén túlmenően egyfajta hierarchia is jól kitapintható: az elbeszélés kerekdedségét biztosító koncepciózusság ugyan jelen van a nemzeti kultúra egészében, de nem ugyanolyan státusú „az alsóbb néposztályok” elbeszélésének, a szépirodalmi elbeszélésnek és a történetírói történetmondásnak az ilyen vonása. Wenzel kijelentése egy olyan kontextusban nyer tágabb értelmet, mely szerint a múltból való beszéd műfajilag szorosan kötött: különböző műfajokban különböző státusú kijelentések tehetők róla, illetőleg valamely múltból tett kijelentés igazságértékét e rendszerben néhol az adja, hogy milyen műfajban teszik.

Horváth Mihály az *Athenaeum* 1839-es évfolyamában úgy véli:¹⁷ „az emberiség tekintetében egy közös legfőbb törvényt kell a történettudomány és művészet egyetemi törekvéseinek s munkálatainak megismerni; ebben folynak össze a történetírásnak két, egymással színleg ellenkező főirányai. Ezek pedig: a tudományos és művészeti. [...] Márpedig a történetírás köréhez tartozó mindennemű dolgozatnak alaptörvénye szerint, mely a lett dolgokban való forgást követeli, szükség, hogy a gondolat, mely általánosságra s egységre emelkedni s minden egyest, mint egy lépcsőzet sorának tagját, a legfőbbsel összekapcsolni törekszik, szünetlen visszaforduljon a szem előtt fekvő anyag földi föltételeire, hogy ez az ő különműködésében és sajátosságában észleltessék és adassék elő; szükség hogy a gondolat az egyes alakok tolongásában forogjon, s ekképpen a történeti mű ezeknek vidám élete által szint és hangot nyerjen. Ez teszi a történelmi dolgozatoknak művészi oldalát, mely a tudományhoz csatoltatván, mint Janus kettős fején az ifjúság eleveenségét a vénség bölcséletével párosítja; a kettőnek egyike sem képes magában véve kielégíteni a történetírás igényeit.”¹⁸ Az, hogy Horváth esetében a történetírás alakító jellege az egyedihez kapcsolódik, (s koncepciójában az egyedinek mindig kontrollszerepe van az általánossal való viszonyában) nem változtatja meg alapvetően azt, hogy a történeti eseményt és tényt alapvetően az elbeszéléstől/elbeszéltségtől függőnek látja. Még az a Marczali Henrik is, akit Ranke-tanítványként és egy Ranke által ihletett történetvizsgá-

¹⁶ Szerémi 1857. XVII., XIX.

¹⁷ A kijelentés egy olyan tanulmány (a *Gondolatok a történetírás teóriájából*) része, amely Wilhelm Wachsmuth *Europäische Sittengeschichte* című, Lipcsében 1831–1837 között megjelent (ötötetes) munkája első kötetének *Die Aufgabe* című fejezetét magyarítja. Az *Athenaeum* első kiadás még a *Wachsmuth után* alcímet viseli, ám Horváth kisebb munkáinak kiadásában (Horváth Mihály 1868. *Kisebb történelmi munkái* III. Pest, 379–385.) ezt elhagyja, következésképpen még inkább sajátjának minősíti a benne foglaltakat.

¹⁸ Horváth 1839. 380. [kiemelés tőlem, T. Sz. L.]

¹⁹ Összefoglalóan I. R. Várkonyi 1973. I. 218–223.

²⁰ Marczali Henrik 1990. *A magyar történetírás története a XIX. században*. Budapest, 1900, II.; Marczali Henrik 1910. Horváth Mihály emlékezete, *Budapesti Szemle* 1910, 141. skk., Rankeval való kapcsolatát így jellemzi: „Nekem attól kell tartanom, hogy az elhunytnek alakját, úgy is, mint szakember, úgy is, mint bizonyos mértékben tanítványa, némileg egyoldalúan, szűkebb keretben fogom csak vázolni.” Marczali Henrik 1896. Ranke Leopold. *Budapesti Szemle* 85. k., 46.

lóli módszertant érvényesítőként emlegetnek¹⁹ (s aki – nem utolsósorban – ilyenként is definiálta magát²⁰), a következőképpen határozza meg a történetírásnak és ezen belül a mestere által követett módszernek az alapjellemzőit: „az a két, annyira különböző tulajdonság, melyet a történetírás egyaránt megkövetel: a pontos és hű analízisé és a művészeti alkotásé, csak magában Rankéban volt meg teljes harmóniában [...] Lénye, egyénisége abban áll, hogy benne a történettudós teljesen össze volt forrva a történetíróval. Úgy a tudomány, mint a művészet terén a legnagyobb feladatokat tűzte maga elé. [...] Műveiben egyaránt megvan a kritika, az események kapcsolatába való behatolás és az előadás szépsége, előkelősége.”²¹

Gyulai Pálnak az Erdélyi Jánossal való beható vitája eredményeként írott *Polemikus levelek*²² tetemes része állítja előtérbe a tudomány általa formainak nevezett követelményeit és ezeken belül magát az elbeszéltséget. Alapállása, hogy „[m]inden szorosabb értelemben vett irodalmi mű alá van vetve a formának”²³ – irodalmin valószínűsíthetően tágabb, a humaniorákat magába foglaló, és nem a szépirodalom típusú irodalomfogalmat értve. „Ez [,] ami a könyvet a műtől, a tudóst az írótól megkülönbözteti, anélkül, hogy elválasztaná.”²⁴ A jó tudós tehát író is egyben, ez a garanciája annak, hogy munkája *mű* (és ne *csak könyv*) legyen. Gyulai történeti áttekintésében a forma joga a legerősebben az antikvitásban érvényesült – szerzőnk víziójában mintegy összefogva a tudományok (és művészetek) kiterjedt körét –, ahol még „Melpomene és Klio, Erato és Urania egymás mellett foglaltak helyet”. A jelenhez közeledve azonban Gyulai elbeszélése a forma térvészését, és implicite a művészet és tudomány, illetőleg az egyes tudományok erre (tudniillik a formára) alapozott egységének térvészését kénytelen konstatálni: argumentációjában mindennek elsődleges okai a tudományok kiterjedtsége és specializációja, a tudományos eszmecsere felgyorsulása/felgyorsítsának igénye, de nem kevésbé a „kutató szellem” „büszkesége” is: „A tudományok óriás kiterjedése lehetetlenné tette a formai kerekdedséget s az erős kutató szellem sokkal büszkébb és korlátlanabb lón, hogysen a Gratiáknak is hódoljon, míg a munkafelosztás, melyen az újabb tudományosság nagysága s talán egyoldalúsága is alapszik, még nehezebbé tett minden ilyenmű kísérletet, nem is említve, hogy a rendszeres iskolák s a gondolatok sebes közlésének eszközei sok oly jogos irodalmi nemet alapítottak meg, melyek a forma ellen dolgoznak.”²⁵ Gyulai ugyan kijelenti, hogy „[a] tudomány irodalmi forma nélkül is tudomány marad”, ám a későbbiekben erősen hierarchizálja azokat a tudományzakokat, valamint a tudomány művelésének azokat a módjait, amelyekben a forma alapvető szerepet játszik vagy kell játszania, és azokat, amelyekben esetleges, mintegy peremprobléma. Az előbbieket alapvetően a humán tudományokban lokalizálja, azon belül különösképp a múltat elbeszélő tudományokban: „Az etikai tudományokban már több a forma joga. A történetírás éppen úgy művészet ma is, mint volt a régiéknél.”²⁶ Eszerint a korábban felállított éles hierarchia a tudomány művelésének hogyanját illetően (a „formában” megnyilvánuló tudományt ugyanis „fennsőbb”, a formát elhanyagolót „alsóbb” fajta tudományosságnak nevezi) magasan az élre helyezi a múlttól való beszéd tudományait. Ezek esetében viszont (ame-

²¹ I. m. 58, 68.

²² Gyulai Pál, *Polemikus levelek* = Gyulai 1908. 243–244.

²³ I. m. 244.

²⁴ *Uo.*

²⁵ I. m. 245.

²⁶ I. m. 249.

lyeket Gyulai összefoglalóan történetírásnak nevez, de amelyekbe – amint kiderül – az irodalomtörténet is beletartozik például) az elbeszéltség és annak hogyanja nem esetleges, hanem mellőzhetetlen összetevő: „A történetírás művészete nem a történetnyomozás és kritika mellőzése a képzelem kicsapongása- és a nyelv bájaiért. Ki rajzolni akar valamely korszakot, ismerni és megbírálni tartozik minden kútforrást és adatot a lehető teljességben. De ez még nem elég, noha sok. A történetnyomozás és kritika becses dolog, nagy érdem, nélküle nincs történetírás, de azért még magában nem az. Az összehalmozott és megbírált anyagot alakítani kell, életet lehelni belé. Ez a történetírás, mi nagyrészt a forma művészete, s itt a pont, hol szükség van a költő sajátosságaira. A történetírónak értenie kell az elbeszélés epikai folyamatát és élénk plasztikáját, tudnia a jellemfestés és csoportosítás titkait; éreznie a részek arányát s mindazt, mi háttérben maradhat, vagy kiemelkedik; Megkísérlenie minden eszközt, mi a kompozíció kikerekítésére vezet, úgy bírnia a nyelvet, hogy eltalálhassa a történetírás nyelvét, mely nem a költészeté, de szintén oly ritka, talán ritkább, mint emez. Nehéz művészet ez.”²⁷ Akkor amikor az elbeszéltség mentén hierarchizálja a tudományokat, és ennek függvényében a múlt tudományait határozza meg olyanokként, mint amelyeknek létmódja a legkevésbé választható el elbeszéltségüktől, Gyulai igazából a tudomány-vitákban instabillá vált státusú irodalmi rendszer és az *épp létrejövőben levő* (a historia litteraria típusú történeti formából már átalakult, de formáját kereső és státusát kivívni próbáló) irodalomtörténet-írás legitimációját végzi el. Hisz ha a narrativitás ugyan nem lényeges tudománykonstituáló összetevője a reáliáknak, de az elbeszéltség felől nézve mégis megkülönböztethetők „fensőbb” és „alsóbb” tudományok (annak függvényében, hogy milyen módon élnek a narratív formákkal), és az előbbieket között is a múltból való beszéd tudományai azok, amelyek az *irodalmi formákként* emlegetett, nemcsak az irodalom metadiszkurzusaihoz, hanem a primér irodalmi praxishoz is közelálló narratív formákat létmódjuk szerves részeként érvényesítik, nehezen lehet tudományról és tudományosságról beszélni az irodalmi praxis és az irodalomtörténet (illetve a történetírás) nélkül. Gyulai Erdélyihez intézett válasza tehát nemcsak a tudományosság új képzeteire válaszol igennel (ezt már megtette a *Pesti Naplóról* írott kemény bírálatában is), hanem a tudományosság mibenlétét, tartalmait pontosítja: általában véve az irodalmat (mint a narratív formák ideáltípusos megjelenítőjét) a tudomány számára elengedhetetlennek tekinti, illetőleg az irodalmon belül is az irodalomtörténet-írást (mint a múltból való beszéd kitüntetett tudományát) határozza meg. Gyulai tehát abban, ahogyan önmagát pozicionálja a tudományról szóló vitában (és Toldyhoz kerül közel e tekintetben) igazából a tudományosság felértékelődésével elbizonytalanodó státusú irodalom legitimációját végzi el, amennyiben egyrészt „az igazi” tudományosság elengedhetetlen kritériumaként látta az irodalmat, másrészt meg egy példaértékű tudományt is sikerül az irodalomtörténet révén felmutatnia.

De véleményem szerint valami más is történik ezekben az eszmecserékben, amelyek a tudományok úgymond *irodalmi* formájáról, az elbeszélés szépségéről és lenyűgöző jellegéről folynak. Érdemes talán Gyulai egyik olyan kijelentése felől szemügyre venni a kérdést és a korábbi idézeteket, amely a tudományok és művészetek egységének a felbomlását a tudományos jelenségek kutatási spektrumának nagy léptékben való kibővüléséhez

²⁷ I. m. 249–250. Vö. még: „a tudományokban nagyon sok ismeret úgy lesz valódi ismeretű, ha erős és határozott érzületté válik, mire nagy mértékben foly be a kedély és a képzelem. Az író nem mulaszthatja el ezeket is igénybe venni, ameddig megengedheti a tudomány méltósága, s erre egyik leghathatósabb eszköz a forma.” I. m. 252.

és az ezzel járó specializációs („professzionizációs”) folyamathoz köti. Az elbeszéltségre való figyelés – Gyulai érvelésében – épp a specializáció által okozott szóródási folyamatot hidalná át, elejét vehetné a tudományok elszigetelődésének egymástól és a nagyközönségtől: „Ki valamely tudományt egész kiterjedésében tud s talán előbb is vitt, több eszközzel rendelkezik a formára nézve, mint más, s ha nem restelli a fáradságot, rendelkezik is. Ha ezt sokan a tudomány népszerűsítésének gúnyolják, igazat mondanak s gúnyjuk csak elismerés. Az irodalmi forma nem is egyéb, mint a tudomány népszerűsítése, mert jobban és többnek tanít, mint a pusztán irodalmi forma nélküli tudomány. A tudós, ki ezt használja [...] [n]em igyekszik könnyűvé tenni a tudományt, mert az mindig bajos, csak természetessé és vonzóvá, nem kerüli mélységeit, csak biztos utakat keres oda és talál.”²⁸ Gyulai egyértelműen elhatárolja a népszerűsítésnek az általa használt fogalmát annak köznyelvi jelentésétől, mely szerint a népszerűsítés egyszerűsítést, netán banalizálást is jelentene egyszerűsítésként: „Egészen más [ti. az általa emlegetett népszerűsítéshez képest] a tudománynak azon szorosabb értelemben vett népszerűsítése, mely a tudományt a tulajdonképpeni nép felfogásához és szükségeihez alkalmazta, mi az irodalmi formának egy más és alsóbb neme.”²⁹ Gyulai koncepcióját és felőle magát a tudomány elbeszéltségeről, irodalmi alakjáról, retorizáltságáról (*ars jellegeről*) szóló írásokat, kijelentéseket – amelyek egyébként a tudományosság-vitában is előkerülő érveket gondolnak át – válasznak látom az önállósulásnak azokra a korabeli újszerű problémáira (is), amelyekkel a tágabb irodalomfogalomból kiváló és a XIX. század közepére önálló diszciplínákká váló tudományok kénytelenek szembenézni. Ezek között is előkelő helyet foglal el a szakosodásnak, a szaktudománnyá válásnak az a veszélye, hogy a szaktudományoknak a tudományközi és a szaktudományon kívüli közönséggel való érintkezésük ellehetetlenül. A korabeliek számára a kérdés probléma voltát valószínűsíthetően az az aporia adja, hogy mindez épp akkor látszik történni, amikor maga a tudományosság felértékelődik. Gyulai Pál és társai megjegyzései a tudomány elbeszéltségre való ráfigyelés kívánatos voltáról tehát igazából egy krízis megoldásainak jeleként is olvashatók: arra adott válaszként, hogyan lehet elejét venni a tudományosság – specializációból fakadó – elszigetelődésének és ezáltal a más tudományok vagy a laikusok művelői számára érthetlenné s így egyben irrelevánssá válásának.

Úgy gondolom, hogy a tudományosság-vitában megfogalmazódó igény az *érthető* tudomány érdekében, a századközépi morfondírozás a tudomány nyelvi alakjairól és népszerűsítő formáiról arról az aggodalomról is szól, amelyet a professzionizáció (beleértve ebbe az irodalom mint diszciplína létrejöttét és leválását a többi tudományról, illetve belső szakosodását) kikerülhetetlenül hozott létre: a tudományok szétválása, a szaktudás kimunkálása és az ezzel együtt járó mentális és nyelvi specializáció az épp létrejövőfélben levő profi értelmiséget az elszigetelődésnek egy korábban soha nem tapasztalt értelemben vett formájával szembesítette. A tudomány népszerűsítéséről folyó későbbi vitákat, az Eötvös-reformokat úgy tekinteném, mint amelyek ezzel a teljességgel új helyzettel, a profi értelemben vett szakmával mint nyelvi problémával való szembenézéssel is szólnak a XIX. század második felében.

²⁸ I. m. 247.

²⁹ *Uo.*

Szarka László

A kettős állampolgárság jogintézménye mint a kisebbségi és a migrációs léthelyzetek kezelésének eszköze

Legal Status of Dual Citizenship as the Means of Handling Minority and Migration Situations

Preference of the transborder Hungarians has to be made clear in respect of the judgment of Hungarian citizenship, and dual citizenship has to be treated as a temporary solution, which can last until the EU-membership of the country of origin, and can achieve full status exclusively by resettling.

A kettős állampolgárság jogintézményét a nemzetközi szakirodalom egyik része, főleg a jogi szakirodalom olyan vitás megoldásnak tekinti, amely a nemzeti, etnikai hovatarozást az állampolgársági dimenzióval azonosítani, illetve megfeleltetni kívánva, destabilizálhatja az adott államterülethez, adórendszerhez és közigazgatási, szociálpolitikai stb. állami elosztó rendszerekhez kötődő jogokat és kötelezettségeket. A szakirodalom másik része az egy államon belül élő polgárok különböző állampolgársági besorolása miatt felhalmozódó jogegyenlőtlenségek kezelésének legáltalánosabb, ugyanakkor átmeneti megoldási lehetőségeként kezeli a kettős állampolgárság intézményét.

Jóllehet abban mindenki egyetért, s ez az európai joggyakorlatban is általános alapelvnek tekinthető, hogy a megkülönböztetéseknek nem lehet forrása az eredeti állampolgársághoz való ragaszkodás vagy a befogadó állam részéről az állampolgársági jog megszerzésének megnehezítése, az opciós jog feloldására, megkerülésére lehetőséget adó kettős állampolgárság körül így is szerte Európában szenvedélyes polémiák alakultak ki. Ezt legutóbb a németországi állampolgársági törvény módosítását kísérő össznépi viták mutatták.

Mielőtt a kettős állampolgárság „magyar alapesetében” is felettebb szerteágazó problémáját, ellentmondásait, lehetséges következményeit áttekintենék, a nemzeti és állampolgári hovatarozás elementáris különbözőségeiből kiindulva célszerű a magyar kisebbségpolitikai – etno- és identitáspolitikai –, illetve a magyar bevándorlás-politikai célok közötti különbségeket tisztázni.

Nemzeti közösség, állampolgársági kötelék

Azt szokták mondani, hogy a nemzet a költők, művészek, nyelvészek, történészek által elképzelt, leírt közösség, amelyet a politikusok tevékenysége „csak” körülhatárol. Az államot ezzel szemben nyilvánvalóan jogászok által megalkotott alkotmányos alapelvek, a törvények tartják egyben, külső, belső határait, szabályait a politika által működtetett intézmények sokasága felügyeli. A nemzetállam természetesen folyamatosan próbálkozik a kétféle entitás egyesítésével, hol az etnikai tisztogatásokig fajuló homogenizációs törekvések, hol meg az államhatároknak ’a nemzet testéhez’ való átigazításával. A 20. század kelet-, közép-, délkelet-európai történései mutatják, milyen gyászos eredménnyel.

A kettős állampolgárság ügyében nem annyira a költők, történészek és a jogászok különböző nemzetépitő és államszervező víziói ütköznek, hanem a következményeket jöhi-

szeműen és negativisztikusan megfogalmazók táborai. Míg a jóhiszemű nemzetépítők a „hazatérés”, a „nemzeti egységesítés” jogi eszközeit látják benne, a kérdéshez pozitívan viszonyuló jogászok pedig „a bevándorló kisebbségek” egyenjogúsításának, az esetenként távoli országokból érkező menekültek mielőbbi integrálásának módjaként üdvözlik a minden tekintetben átmeneti státust biztosító megoldást. Így tehát mindkét megközelítésben a kettős állampolgárság hasznos hozó megoldásnak számít.

Ezzel szemben a nemzetépítők nem csekély része – a Fidesz politikusainak, tanácsadóinak, a szlovákiai, romániai magyar párt vezető tisztségviselői közül is sokan ide tartoznak – a Magyarország által biztosítandó kettős állampolgárság jogintézményében a kisebbségi magyar közösségek migrációs potenciáljának felgyorsulását, a Magyarországra való áttelepülés felerősödését, a családi stratégiákban máris jelen lévő elvándorlási készletek konkretizálódását, a fiatalabb és képzetesebb csoportok migrációs döntéseinek megalapozását látják. S emellett a kettős állampolgárságban a kisebbségi önkormányzati törekvések, autonómiák kiépítésével ellentétes, Magyarországra szűkülő nemzetépítésként bírálják a vajdasági, kárpátaljai kezdeményezést.

A jelenlegi állami, állampolgársági szempontok, érdekek veszélyeztetését érzékelő jogászai, politikusi megközelítésben a kettős állampolgárság a mostani tagolatlan, általános, történeti, alanyi alapozású, az áttelepülés nélkül is az állampolgári jogok teljes körére kiterjedő követelések szintjén az egész magyar állampolgársági intézmény végveszélyét, összeroppanását jelentené. Annak a vízióknak a megvalósulását, amelyet a státustörvény eredeti változatával szemben a román munkavállalóknak a magyar munkaerőpiac elárastásával riogató baloldali kritika olyan hatásosan szembesített a törvény nemzetépítő logikájának lehetséges következményeivel.

Ha abból indulunk ki, hogy a 20. század második felében lezajlott etnopolitikai folyamatok a második világháború utáni – Bibó István által elemzett, az államhatároknak az etnikai határokhoz való igazításával még rendezhetőnek vélt – helyzethez képest is megnyitottak, akkor be kell látnunk, hogy állam és nemzet a 21. század eleji Közép-Európában vagy a Baltikumban és a Balkánon az uniós keretek ellenére sem illeszthető egybe, s nem hozható közös nevezőre. S valójában a régióban nem is lehet senkinek sem érdeke, hogy a csak súlyos konfliktusok és teljes nemzetközi elszigetelődés árán létrehozható tényleges nemzetállamok alakuljanak ki. Hiszen tiszta nemzetállamok csakis kényszer-migráció, kényszerasszimiláció, illetve nemzetközi konfliktusok gerjesztése, vállalása nélkül tiszta nemzetállamok Európában nem alakíthatók ki.

A magyar szempontból kedvező irányú nemzetépítésnek és államszervezésnek az alapját nem a kétféle entitás azonosítása, a magyarországi magyarok és a határon túli magyarok reintegrálódása jelenti. Sokkal inkább a régió magyar és nem magyar etnikai, nemzeti közösségeinek a természetes együvé tartozását, közösségi jogait, békés etnikumközi viszonyait biztosító regionális és autonómiapolitikával, illetve az egymás nyelvét, kultúráját nemcsak tiszteletben tartó, hanem a nyelvek kölcsönös tanulását és használatát elősegítő sajátos kelet-közép-európai interkulturális modellek kialakításával lehetne pozitív irányú elmozdulást elérni. Ehhez persze a magyar kultúra, a magyar nyelv fokozott, európai uniós szabályokat is hadrendbe állító védelmét párhuzamosan biztosítani szükséges.

Kettős állampolgárság, közös állampolgárság, uniós polgárság

Egy ilyen kül- és nemzetpolitikai felfogásban természetesen fontos helye lehet az uniós polgárság intézmény logikája alapján elképzelhető **közös** (visegrádi, magyar–szlovén,

magyar–szlovák, osztrák–magyar stb.) **állampolgárságnak** vagy az egyes államok területére külföldi állampolgársággal érkező személyek és gyermekeik részére biztosítandó **átmeneti jellegű kettős állampolgárságnak**. Hiszen az integrálódó kelet-közép-európai térben a régió népességének migrációja egészen biztosan felgyorsul, s ezen belül az azonos nyelvet beszélő közösségek, régiók közötti gazdasági, kulturális kapcsolatok minden korábbinál nagyobb kedvezményt fognak jelenteni a munkaerőpiacon és az iskolaválasztásban. Az államközi szociális, munkaerő-piaci, valamint az etnikai migrációval tehát kétségteljesen számolni kell, annak kezelésére megfelelő – a mainál sokkal inkább befogadó, a magyar nyelvet beszélő, a munkaerőpiacon versenyképes, az itteni letelepedését megoldani képes, kultúrája, képzettsége révén, rokoni kapcsolatain keresztül gyorsan integrálódó bevándorlóknak nyújtandó kedvezményekkel élni akaró – bevándorlási politikára van szükség.

Minthogy az államok területe a jövőben sem lesz azonos a nemzet által lakott területtel, a viták mindig kétféle fognak ágazni: az állami érdekek feltétlen elsőbbségének hangsúlyozása, illetve a nemzeti érdekek prioritásának követelése irányába. A szuverenitás és a nemzeti önrendelkezés nemzetállami logika mentén feloldhatatlannak bizonyult dilemmájába ütközünk tehát.

Ha pedig azt vesszük alapul, hogy a mai magyar kulturális nemzeti közösséghez vagy a magyar nyelvű közösséghez legalább hat-hét különböző jogállás, illetve a magyar nemzethez különböző mértékben kötődő csoport sorolható be, akkor ez a probléma még inkább szerteágazó.

1. Hiszen a magukat magyarnak valló, magyar állampolgárságú személyek legnagyobb csoportja számára a mai helyzet immár evidencia, amelynek bármifajta megváltoztatásában inkább veszélyt, mint előnyt látnak, amit egyrészt a szomszédokéhoz mérten relatíve stabilabb gazdasági, szociális körülmények, másrészt a szomszéd országok magyar nemzeti kérdésekben könnyen egységbe rántható ellenállása miatt érzett félelem magyarázhat.
2. A magyarországi magyarok mellett, a szomszédos hét országban élő magyar kisebbségi közösségekhez tartozók jogi státusa ma, s alighanem a következő években is országonként változik. A szlovéniai és horvátországi kulturális és részben területi autonómia mellett a vajdasági jelenleg még igencsak vérszegény kulturális autonómia, a szlovákiai magyar többségű települések természetes, de eszköz- és joghézagos helyi autonómiája, a tartományi és települési szinten is a központi kormányzat belátására bízott kárpátaljai, illetve a mindenkori magyar–román viszonyoknak alárendelt romániai magyar közösségeket alkotó 2,5 millió személy sokféle kapcsolatban áll Magyarországgal. A nyelvi, kulturális, nemzeti identitások, kötődések, rokoni, munkaerő-piaci stb. kapcsolódások természetesen nem csak, a gazdasági, megélhetési feltételek, vagy akár a szülőföldi érzelmi szálak pedig elsősorban nem Magyarországhoz kötik a kisebbségi magyarokat.
3. Más pozícióban található, másfajta virtuális közösséget alkotnak azok, akik a hét kisebbségi magyar közösségből települnek Magyarországra. Vagy ahogy ők mondják, Erdélyből „kijönnek” vagy hazajönnek, Szlovákiából, Vajdaságból „átjönnek”, Burgenlandból, Muravidékről „átjárnak” Magyarországra. A tartósan itt élő, itt dolgozó, itt tanuló, tartózkodási engedéllyel rendelkező vagy éppen rendszeresen ingázó 150–200 ezer határon túli magyarból évente jó esetben 3000–4000 személy kapott magyar állampolgárságot az elmúlt évek átlagában.
4. A szomszéd országokban élők pozícióját, jogi lehetőségeit tovább bonyolítja a régió négy országának EU-tagsága, Románia és Horvátország esetleges taggá válása,

Szerbia és Ukrajna tartós kívül maradása. Merthogy a magyar kisebbségpolitika mozgásterét a támogatáspolitikában, az állampolgársági politikában 2004 májusától az EU jogi környezete valószínűleg sokkal erősebben korlátozza, mint korábban. A jelenlegi és a majdani EU-kisebbségek számára az utazási, kapcsolattartási lehetőségek rendkívüli mértékben kibővültek, két- és többnyelvűségük révén haszonélvezői lehetnek a folyamatnak. Továbbra is a vesztesek közt maradhatnak azonban a bővítésből kimaradó országok magyar kisebbségei. Nem véletlen, hogy 2003-ban a kettős állampolgárság követelése éppen a Vajdaságban és Kárpátalján talált ekkora visszhangra. A két közösség helyzetén azonban sokféleképpen lehet a kettős állampolgárság intézményénél is hatékonyabban segíteni: kishatárforgalom kiterjesztése, támogatáspolitikai koncentrációja stb.

5. Alapvetően más helyzete van azoknak a magyaroknak, akik a nyugat-európai, skandináviai, tengerentúli diaszpórában élnek, akiknek egy jelentős része soha nem is rendelkezett magyar állampolgársággal, mert erdélyi, jugoszláviai születésű. Legnagyobb részük még ma is a magyarországi '56-os nagy kirajzáshoz tartozó személy, akik valamilyen oknál fogva elveszítették az állampolgárságukat, vagy a gyermekeik részére nem igényelték, de korábban magyar állampolgárok voltak, s a törvény szerint állampolgárságuk nagyobb gond nélkül megújítható lenne. A magyar diaszpóra és a magyar kisebbségek részére bevezetendő kettős állampolgárság ügyét nem lehet összekeverni, mint ahogy a Magyarországra áttelepülő és az otthon maradó magyarok magyar állampolgársági igényét sem lehet azonos nevezőre hozni. Ettől persze a tömeges igény, s az igény mögött mindig meghúzódó politikai szándék egyértelműen kimutatható. Az állandó magyarországi lakhely nélküli magyar állampolgárság feltételeinek kialakításában az általam ismert modellek közül talán a németországi szabályozás tűnik a legéletszerűbbnek, jóllehet az igen magas szintű németországi szociális ellátással való visszaélések leleplezett esetei magukat a németeket is elgondolkodtatták az állampolgári jogok teljes körű kiterjesztésének értelméről.
6. Nem a magyar állampolgárság, hanem a magyar nemzeti közösséghez tartozás szempontjából jelentenek külön csoportot a magyarországi nemzetiségek magyar anyanyelvű, deklaráltan kettős – magyar és nemzetiségi – identitással rendelkező közösségei. És akkor még nem beszéltünk a határon túli magyar anyanyelvű cigányoknak az egyetemes magyar nemzeten belüli helyéről vagy a több százezer emberről, akik a legutóbbi népszámlálás alkalmával sem anyanyelvükről, sem nemzetiségükről nem kívántak nyilatkozni, s így semmilyen biztos támpontunk sem lehet az ő önbesorolásukról. Márpedig a 21. századi magyar nemzet sem alapulhat semmilyen más alapelven, mint az önbevalláson, a közösségi szolidaritás, a nyelvi, kulturális közösség vállalásán.

A magyar állampolgárság kiterjesztése a fent felsorolt közösségekre csakis úgy történhet, hogy a kérelmezők jelenlegi állampolgárságával kapcsolatos törvényi szabályozást megtartják, a bevándorláshoz, állandó letelepedéshez kötött, illetve a Magyarországra település nélküli állampolgársági jogok között világos választovonalat jelölnek ki, s ez utóbbi esetben a magyar költségvetés az állampolgári jogok kiterjesztésének meghatározott mértékével összefüggő költségeire nézve fedezetet nyújtson.

Merthogy az állampolgári jogok körébe tartozó oktatási, kulturális, egészségügyi, társadalombiztosítási jogok, különböző rétegspecifikus kedvezmények körét minden bizonnyal csak korlátozottan lehet hozzáférhetővé tenni azok számára, akiknek adóbefizetései nem a

magyar költségvetést gyarapítják. Erre nézve a státustörvény kedvezménylogikája alkalmas eljárás mód lehet: az állampolgári jogok, különösen a kulturális, oktatási, valamint a rétegspecifikus kedvezmények fokozatos kiterjesztése, a külföldi állampolgárok elől elzárt testületek, szervezetek megnyitása stb. Egy másik megoldást a több-kevesebb szigorúsággal az adófizetéshez kötött állampolgári jogkiterjesztés jelenthet. Harmadikként az európai uniós polgárság jogintézményének feltétel- és jogosítványrendszerének logikáját lehetne alapul venni, de ehhez az előbbieknél is nagyobb mértékben szükséges a szomszéd államokkal való egyeztetés, egyetértés, annál is inkább, mert itt az állampolgársági jogok egy részének közös jogi normává tételéről lenne szó.

A magyar kisebbségpolitika alapelvei

Ez utóbbi felsorolás persze csak a probléma nehézségi fokát jelzi, kisebbségpolitikai és identitáspolitikai megközelítésben a helyzet ennél is jóval bonyolultabb. A magyar kisebbségpolitikának hét olyan folytonos elemét lehet megragadni, amelyekről kár lenne lemondani.

1. Az erőszakmentesség Teleki és Bethlen óta érvényes alapelve idáig minden kritika próbáját kiállta.
2. Az egyetemes magyar nemzeti közösséghez való tartozásnak a jogát, alapelvét sem vonta eddig kétségbe senki. (Véleményem szerint hibás az a felfogás, amely a kedvezménytörvény által előírt igazolványt új magyarságkritériumként bírálta, hiszen a kedvezményezettnek körét regisztrálni szükséges, de ez az ellenkező irányú ambíciók és az elfogult bírálókat ellenére sohasem jelenthette a nemzeti közösség új-újdéfinícióját.)
3. A magyar kisebbségpolitika tisztában volt azzal is, hogy a trianoni békeszerződés etnikai szempontból méltánytalan döntéseit, s azok következményeit a kisebbségbe került magyarok szülőföldjükhöz való jogának, a szülőföldi megélhetés, a helyben maradási létbiztonsággal összekötő megoldásoknak, az adott országon belüli jog-egyenlőségnek a biztosításával lehet legjobban mérsékelni. Ez a jogelv a nemzetközi jogban csak az önkormányzati jogok biztosításán keresztül válik relevánssá.
4. A magyar nemzeti identitás biztosításának alapelve a kisebbségvédelem alapelveként talán a legkonstansabb eleme a magyar kisebbségpolitikának. (A magyar nyelv, kultúra, vallási hit szabad gyakorlása mellett a nemzeti identitás körébe természetszerűen az egyetemes magyar nemzeti közösséggel való szolidaritás, a nemzeti kultúra értékeihez való hozzáférés sokszor megtagadott, tiltott szabadsága, a nemzeti önmeghatározás, a nemzeti szimbólumok tiszteletben tartása is szorosan hozzátartozik.)
5. A kisebbségi magyar közösségek és Magyarország számára mindezen alapelvek betartásához szükséges az ötödik alapelv, a nemzetközösséget alkotó különböző állampolgárságú magyaroknak és az általuk alkotott közösségeknek a szabad, akadálytalan kapcsolattartása.
6. A mindenkori magyar kormányok – 1990 óta immár alkotmányos kötelezettségüknek téve eleget – kötelesek biztosítani a határon túli magyar kisebbségek és a magyar diaszpóra anyanyelvi kultúrájának, közösségi életének anyagi támogatását. Ennek mértéke a kedvezménytörvény révén többszörösére nőhet ezekben az években, de hatékonysága, intézményi rendje minden elemzés szerint távol áll az optimálistól.
7. S végül a korábbi korszakok Budapest-centrikus magyar kisebbségpolitikájának tanulságai alapján kialakult az Antall-doktrínaként is emlegetett alapelv, amely szerint a mindenkori magyar kormányok a kisebbségi magyar közösségek politikai kép-

viselői által kialakított (többségi) álláspontot magukra nézve irányadónak tartják, és azt tekintik az adott ország vonatkozásában nemzetközi szinten is képviselendőnek. Az elmúlt másfél évtizedben ez a gyakorlatban egyre inkább azt jelenti, hogy a magyar kormány igyekszik közös tárgyalások, illetve a MÁÉRT és más egyeztető fórumok keretei közt kölcsönösen elfogadható, közös álláspontokat kialakítani.

A magyar kisebbségpolitikának, valamint az identitás- vagy nemzetpolitikának ezeket az alapelveit a kettős állampolgárság jogintézményének tömeges bevezetése alaposan árajzolhatja. Mindenekelőtt a szülőföldi közösségek elsődlegességének megkérdőjelezésével, a kettős kötődésű, kétnyelvű, gazdaságilag, egzisztenciálisan a szülőföldhöz, az adott közösség, az adott ország intézményrendszeréhez kötődő személyek választút elé állításával, az önkormányzati törekvések politikai és személyi bázisának kockázatásával.

Milyen egyéb kockázatai vannak a kettős állampolgárságnak. Gondoljunk a meciári felajánlásra! Horn Gyulával tárgyalva az államalapító szlovák miniszterelnök, ráérezve a szlovákiai magyarok körében is felerősödő „átjárás”, magyarországi munkavállalás, iskolaválasztás lehetséges következményeire, a győri tárgyalásokon azt javasolta Horn Gyula magyar miniszterelnöknek, hogy kölcsönösen könnyítsék meg az áttelepülés körülményes folyamatát. A szomszéd országai nemzetállami közeg, közszellem boldogan mondana igent a tömeges magyarországi kivándorlásra, már amennyiben a kettős állampolgárság ezt a folyamatot elindítja.

A kettős állampolgárságnak a következményeiről a Balázs Ferenc Intézet és az MTA Kisebbségkutató Intézet Migrációs Kutatócsoportjának két évvel ezelőtt elvégzett kutatásai, valamint Horváth István, Veres Valér kolozsvári kutatók és az RMDSZ közvélemény-kutatásai (Népszabadság, 2003. december 11.) azt mutatják, hogy a jelenlegi migrációs potenciált alapvetően a munkaerő-piaci helyzet és a rokoni kapcsolatok szabályozzák. Egyes vélemények szerint a leg súlyosabb rizikófaktort továbbra is a magyar munkaerőpiac igen korlátozott befogadóképessége jelenti, mások ezzel szemben úgy látják, hogy a máris kialakult magyarországi strukturális munkanélküliség egyedüli ellenszere a státustörvényben megnyitott, könnyen irányítható és szabályozható, korlátozott időre alkalmazott határon túli magyar munkaerő. Az etnikai kivándorlás kockázata azonban továbbra is jelentősnek látszik, különösen a kárpátaljai, vajdasági magyar közösség halmozottan hátrányos helyzetében.

További, nemzetközileg is figyelt kockázati tényező az érintett kisebbségi közösségek nagyságrendje. Kockázati tényezőnek számít Magyarország úgynevezett védhatalmi pozícióinak, lehetőségeinek az igen szűk köre. Kockázati tényező továbbá az a jelentős szociálpolitikai, gazdaságpolitikai feszültség, amely Magyarország és Ukrajna, Magyarország és Szerbia, részben Magyarország és Románia között mindmáig megmaradt. Bizonyos értelemben kockázati tényező a generációs és a képzettségi tényezőnek a szerepe a migrációs potenciál növekedésében, amennyiben a helyben maradó magyar közösségek éppen legképzettebb és legproduktívabb, a demográfiai reprodukciót biztosító rétegeit veszíthetik el rövid időn belül, aminek a következményei máris megfigyelhetők a belső vándorlás által sújtott székelyföldi régióban.

Kisebbségpolitika vagy migrációs politika?

A fentiek alapján is egyértelmű az a nagy választóvonal, amely a kettős állampolgárság megadásának lehetőségéről kialakult heveny (s a vajdasági viszonylatban egyértelműen kampány-) vitákban meglepően háttérben tudott maradni. Különbséget szabad-e, lehet-e,

kell-e tenni a szülőföldjén, a jelenlegi állampolgárság szerinti országban maradó határon túli magyarok és a már Magyarországon tartózkodó vagy ide tartós letelepülés szándékával érkező, ingázó határon túli magyarok között?

Jóllehet az érzelmi politizálás mindenfajta különbségtételt el szokott utasítani, ebben a kérdésben ez a magatartás nem lehet releváns. Merthogy a kettős állampolgárság jogintézményének európai gyakorlata – Franciaországtól Finnorszáig, Németországtól Spanyolországig – a bevándorlási politikához, illetve a külföldiek beilleszkedését segítő integrációs politika eszköztárához illeszkedik, nem pedig a külhoni nemzettársak támogatását célzó nemzetpolitikához vagy kisebbségpolitikához. A kettős állampolgárság joga tehát elsősorban azokat a külföldi állampolgárokat illeti meg, akik az adott ország területén meghatározott ideig (általában tíz évig) élnek vagy az adott állam polgárával kötöttek házasságot vagy annak leszármazottai. Még ebben az esetben is erős korlátozásokkal tarthatják meg eredeti állampolgárságukat az ilyen személyek, Spanyolországban például le kell adni az eredeti állam útlevelét, Finnországban pedig a másodikként megszerzett finn mellett csak a házastársak tarthatják meg az eredeti állampolgárságot is. A kettős állampolgárság jogintézménye tehát alapvetően nem a kivándorolt spanyolok, németek, finnek vagy a szomszéd országokban élő kisebbségi közösségek állampolgárságának megtartását szolgálja, erre csak az érintett országokkal kötött megállapodások, illetve az érintett ország jogszabályai adhatnak lehetőséget.

A kettős állampolgárság jogintézményének a kiterjesztése a határon túli magyar közösségek egészére tisztán elméleti konstrukció, bár a vajdasági, kárpátaljai, világszövetségi elképzelések s részben az MDF-javaslat háttérében is ez a „globális megoldás” bújik meg. A magyar esetben ez a fajta megközelítés alapvetően a következő okok miatt zárható, illetve zárandó ki:

- a) A kettős állampolgárság jogintézménye két vagy több szomszédos állam közötti kisebbségi kérdés elintézési módjaként a földrajzi közelség, a szociális-megélhetési különbségek, az általában nagy migrációs potenciál miatt könnyen a tömeges elvándorlás elősegítőjévé, előidézőjévé válik.
- b) Az érintett államok törvényhozása, közigazgatása részéről kiszámíthatatlan, restriktív, nemzetközi jogilag védhető diszkriminatív reakciók elindítójává válhat.
- c) A magyar kisebbségek elvándorlásában ma a szomszéd országok egy jelentős része pozitív fejleményt látna, ami azt jelenti, hogy a migrációs tendenciák serkentése, a magyarországi befogadási hajlandóság felerősítése érdekükben áll.

A kettős állampolgárság jogintézménye egészen más célokat szolgál a bevándorló kisebbségek esetében, mint a történeti (évszázadok óta integrált) és az erős nemzeti identitással rendelkező, s ezért az adott államban csak részlegesen vagy még nem integrált kisebbségek, illetve a transznacionális, anyaország nélküli etnikai kisebbségek esetében. A bevándorló kisebbségek esetében a cél valamilyen formában a kettős identitás megőrzése, a bevándorlás szabályozása és a bevándorlók fokozatos integrálása a többségi társadalomba, mégpedig anélkül, hogy eredeti kötődéseit a bevándorlónak fel kellene adnia. A kettős identitás megőrzése a bevándorlók és a nemzeti kisebbségek esetében egyaránt fontos feladat, de azt nem a kettős állampolgárság intézménye szolgálja, hanem az identitásjogok, az identitáspolitika. A kettős állampolgárság nélkül is lehet a különböző típusú kisebbségek kulturális, nyelvi, vallási igényeit állami eszközökkel támogatni, kapcsolattartásukat az anyaországgal kiemelt feladatként kezelni.

A kettős állampolgárság jogintézménye az eredeti állampolgárság megtartásának lehetőségével új típusú különbségeket, kivételeket, kivételes helyzeteket teremthet, ami nem feltétlenül járul hozzá az amúgy is gyenge lábakon álló nemzeti szolidaritás erősítéséhez.

A magyarországi szabályozás lehetséges opciói

A magyarországi állampolgárság ügyében a kisebbségi magyarokkal és a diaszpóra magyarokkal kapcsolatosan az alábbi öt alapvariánst és annak további alvariánsait lehet megkülönböztetni:

- a) semmilyen kedvezményben ne részesüljenek a határon túli magyarok a magyar állampolgárság megszerzésében, függetlenül nyelvtudásuktól, felmenőik magyar állampolgárságától, rokoni kapcsolataiktól, történeti, nemzeti kötődésektől,
- b) a jelenlegi állampolgársági törvény által kínált kedvezmény elegendő a sajátos történeti, nyelvi, identitáspolitikai helyzet kezelésére,
- c) csak a kivándorolt, diaszpórában élő magyarországi magyarok kapják vissza elvesztett állampolgárságukat, amennyiben jelenlegi államuk törvényei ezt lehetővé teszik.
- d) A kisebbségi magyarok számára ennél jóval messzebbmenő engedményeket kellene tenni az állampolgárság megszerzésében. A realizált migrációs szándékkal szemben láthatóan senki sem kíván szembeszállni, hiszen mindenki tisztában van az egyszeri és megismételhetetlen emberi élet tényeivel, a jobb érvényesülési lehetőségek, a biztonságosabb és boldogabb családi életkörülmények, a jobb színvonalú oktatás, egészségügy, az anyanyelvi kulturális közösség igénylése miatt a bevándoroltak, letelepedettek esetében megfontolandók a következő opciók:
 - elegendő lehet az állampolgárság igénylése és a magyarországi letelepedés tényének bizonyítása
 - az állampolgárságot azonnal megkaphatják, de a letelepedésen túl magyarországi munkahely vagy más bevételi, megélhetési forrás felmutatása szükséges
 - nem is kell áttelepedni, alanyi joron minden magyar anyanyelvű határon túli igénylő megkapja az állampolgárságot (MVSZ- és Kasza-féle variáns)
 - minden határon túli magyarnak a magyar állam kollektíve megadja a magyar állampolgárságot, mégpedig a történeti jog alapján
- e) a kedvezménytörvény eredeti elképzelései szerint a magyar törvényhozás teremtse meg a külhoni magyar státust, amely az igazolvánnyal rendelkezők számára saját régiójukban és Magyarországon a költségvetéstől és a nemzetközi jogi lehetőségektől, az adott állammal kötött kétoldalú szerződésektől függően rendelkezzen a státushoz fűződő állampolgári jellegű jogok egy részéről (kulturális, oktatási, rétegspecifikus jogok stb.)

A magam részéről ez utóbbi elképzelést tartom a legmegfelelőbbnek. Egyrészt esélyt ad arra, hogy az állampolgári jogok egy része áttelepülés, letelepedés nélkül is megszerezhető. Másrészt nyitott rendszer, amely a szomszéd államok egyetértése, együttműködése esetén bilaterálisan tovább bővíthető, szabályozható. Harmadrészt elősegíti a magyarországi kapcsolattartást, de nem gátolja az autonóm nemzeti közösségépítő törekvéseket. S végül nem kelt felesleges illúziókat, a szomszéd országok retorzióitól is kevésbé kell tartani az esetleges nacionalista kormányzati periódusokban.

Szakmai elemzések – óvatos következtetésekkel

Négy érdemi, átfogó igényű és publikus elemzést hasonlítottam össze a tanulmány készítésekor. A kettős állampolgárság jogelméleti, kisebbség- és nemzetpolitikai összefüggéseiről elsőként a *Magyar Kisebbség* 1999. évi 2–3. számának összeállítása kínált hasznos fogódzókat: Benyhe István, Borbély Imre, Csapó I. József, Harrach Gábor, Pataki Gábor Zsolt, Varga Attila és Tóth Judit tanulmányai jelentették a kérdés első komoly szakmai igényű elemzését, mégpedig a kedvezménytörvény korai előkészítő szakaszában. A külhoni magyar jogi státusz Borbély Imre által felvetett közbülső megoldása mellett a Világszövetséghez kötődő elemzők már ekkor is a globális megoldást, a valamennyi magyarra kiterjeszhetőnek vélt kettős állampolgárság eszméjét szorgalmazták. Tóth Judit tanulmányában, s azóta ebben a tárgykörben megjelent írásaiban pedig egyértelműen az állampolgársági jogok szigorú szabályozási rendjének fenntartása mellett érvel.

A Magyarország által Ukrajnával és Szerbia-Montenegróval szemben bevezetett vízumkötelezettség, illetve az ennek nyomán a választási kampányban egymással rivalizáló vajdasági magyar pártok kezdeményezése indította el a viták második hullámát 2003 őszén. Ekkor előbb a Budapest Analysis elemzése elsősorban a kérdéskör ellentmondásait világította meg. Mint ahogy a Mádl Ferenc köztársasági elnök által felkért szakértői csoport szakvéleménye is igen óvatosan közelítette meg a kérdést, jelezve ugyanakkor, hogy „az állampolgárság megszerzésének megkönnyítéséről szóló döntés csak akkor lehet helyes, ha az egyidejűleg szolgálja a szomszédos államokban élő magyaroknak a magyar nemzethez való tartozását és a szülőföldjükön való boldogulását, valamint erősíti magyar nemzeti azonosságát.” A köztársasági elnök a kérdés eldöntését állásfoglalásában a MÁÉRT-ra testálta.

Legújabbán Nagy Boldizsár tanulmánya az állam–állampolgár–polgár, illetve a nemzeti közösség, állampolgári közösség összefüggéseiben rejlő ellentmondásokat elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a magyar állampolgárságnak az eredeti állampolgársággal való kiegészítése inkább jár nemkívánatos konfliktusokkal és ellentmondásokkal, mint a magyar nemzeti identitás és szolidaritás kívánatos megerősödésével.

Összegezve a négy elemző igényű szakértői anyag tanulságait a következő négy záró megjegyzést fogalmazhatjuk meg.

1. A magyar állampolgárság jelenleginél is könnyebb megszerzésének módjaként elképzelt kettős állampolgárság jogintézménye meghaladja, átírja a kezdeményezők által is alapvető fontosságúnak tartott státustörvény logikáját: a támogatásokkal, kedvezményekkel, a kapcsolattartás megkönnyítésével a szülőföldön való megmaradást szolgáló elképzelések helyett az állampolgári jogok szintjére térített kérdésfelvetés zsákutcába, illetve a kisebbségpolitika, nemzetpolitika bevándorlási politikai eszközökkel való felváltásához vezethet.
2. Különösen érvényes ez az EU-n kívüli államok esetében, mert a magyar állampolgárság tömeges odaítélése nem tagállamokban élő kérelmezőknek egészen biztosan komoly nemzetközi ellenállásba ütközik. A német alkotmánybíróság 2004. áprilisi 20-i döntése legalábbis ezt az értelmezést erősítette meg. A magyar kormány és törvényhozás természetesen az állampolgársági jogok nagyobbik részében ma még szuverén döntéseket hozhat, de az európai polgárság, a schengeni egyezmény joghatályával ellenkező döntéseket már nem fogadhat el.
3. A megjósolhatóan minden törvényi szabályozás ellenére a határon túli magyarok folyamatosan felerősödő áttelepülését, bevándorlását és az annak nyomán egyre nyomasztóbbá váló elhúzódo állampolgársági ügyeik hatékony kezelését a jelenle-

gi törvény ésszerűen praktikus végrehajtásával valószínűleg rendezni lehetne. A migrációs, áttelepülési nehéz döntéseiket egyszer már meghozó bevándorlók sértő lekezelése, leckéztetése ugyanis otthon maradt családtagjaikon keresztül nem egyszerűen a magyarországi áttelepülésről való lemondás gondolatát, hanem érzelmi elidegenedést, más célországok előnyben részesítését vonhatja maga után.

4. A kisebbségi magyar közösségek különböző jogi státusai, a szomszéd országok különböző EU-pozíciói ellenére Magyarországnak törekednie kell arra, hogy megértse a nemzetközi közvéleménnyel, a 20. századi megosztottság ellenére a magyar kulturális, nyelvi nemzeti egység és a nemzeti közösség tudata fennmaradt, a magyar nemzeti identitás a kisebbségi magyar közösségekhez tartozóknak is alapvető identifikációs és öndefiníciós reflexe. A magyar nemzet kulturális, nyelvi, identitáspolitikai egysége tehát olyan európai etnopolitikai, kulturális különlegesség, amely különleges védelemre, megítélésre tart igényt. A magyar–magyar kapcsolatrendszerben pedig mielőbb a kisebbségi közösségekkel megkötött „együtműködési szerződések” logikáját kellene felerősíteni annak érdekében, hogy a politikai hullámverések ellenében konstans, kiszámítható stratégiai vonalvezetés érvényesülhessen a HTM (határon túli magyar) politikában.

A magyar állampolgárság megítélésében a Magyarországon letelepült határon túli magyarok számára tehát az eddiginél egyértelműbben, ellenőrizhetőbben kellene érvényesülnie a kedvezményeknek. A kettős állampolgárságot pedig olyan átmeneti megoldásként érdemes kezelni, amely a származási ország EU-tagságáig terjedhet, s csak az áttelepüléssel válhat teljes körűvé. Pontos tartalmi körülhatárolását részben a jelentkezők, igénylők száma, a költségvetési források nagyságrendje határozhatja meg. Ez a megoldás azonban valójában a külhoni magyar státus kulturális, oktatási, kapcsolattartási jogokra, engedményekre korlátozott lehetőségeinek a megvalósítását jelentené, ami végső soron a kedvezménytörvény kiegészítésével is megoldható.

Irodalom

- A Magyarországgal szomszédos országokban élő magyarok magyar állampolgársága. *Budapest Analyses*, 2003. október 27.
- Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*. Kalligram Kiadó, Pozsony 2004.
- Benyhe István: Kettős állampolgárság a Kárpát-medencében? *Magyar Kisebbség*, 1999. 2–3. szám
- Borbély István: *Pro vagy kontra. A magyar állampolgárság alanyi jogának kiterjesztése minden magyarra*. Uo.
- Csapó I. József: *Szabadon választott nemzeti önazonosság, önként vállalt kettős állampolgárság*. Uo.
- Doppelte Staatsbürgerschaft möglich. Urteil des Bundesverwaltungsgerichts. 20. 04. 2004. <http://www.zdf.de/ZDFde/inhalt/27/0,1872,2122043,00.html>
- EU-Ausländer können unter Umständen eine doppelte Staatsbürgerschaft beanspruchen. BVerwG 20.4.2004. http://www.otto-schmidt.de/ovs_sonstigesrecht/11425_35063.html
- Für doppelte Staatsbürgerschaft – Gegen Nationalismus. Darmstädter Aktionsbündnis für eine Reform des Staatsbürgerschaftsrechts, Darmstadt 1999.
- Götz, Irene (Hg.): Zündstoff doppelte Staatsbürgerschaft. Zur Veralltäglichen des Nationalen. *Berliner Blätter. Ethnographische und Ethnologische Beiträge*. Heft 21/ 2000, Münster, Hamburg, London: LIT-Verlag 2000.

- Harrach Gábor: *Különleges státus és nemzetgyarapodás. Demográfiai tendenciák és anyaországi szerep.* Uo.
- Hertkorn, C. Michaela: *Germany: How integrated can it get? How homogenous may it wish to stay?* American Institute for Contemporary German Studies. <http://www.aicgs.org/research/germany2000/hertkorn.shtml>
- Kántor Zoltán: *A státustörvény. Dokumentumok, tanulmányok, publicisztika.* Teleki László Alapítvány, Budapest 2002.
- Mádl Ferenc köztársasági elnök állásfoglalása. Budapest, 2003. december 1.
- Nagy Boldizsár: Nemzet, állam, polgár, *Élet és Irodalom*, 2004. 19. szám
- Svinarev, V. V.: To the Problem of the Legal Regulation of the Persons with Double Citizenship Status, *Law and Politics*, 2001. 2.
- Tóth Judit: A diaszpóra jogállása a Magyar Köztársaság jogrendjében. *Magyar Kisebbség*, 1999. 2–3. sz.

Bindorffer Györgyi

„Horthy eladott bennünket Hitlernek”

Gondolatok

Norbert Spannenberger: *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler* című könyve kapcsán

Ami a történelemkönyvekből kimaradt

A magyarországi németekről – svábokról – alkotott kép a többségi magyarok körében a közelmúlt szociológiai kutatásai szerint igen pozitív. A magyar többség körében a németek a legelfogadottabbak. Az etnikai hierarchiában az első helyen állnak; a magyar válaszadók szerint a Magyarországon élő kisebbségek közül leginkább a németek hasonlítanak a magyarokra. Ha azonban a hazai németek történelméről esik szó, a megkérdezettek azonnal II. világháborús szerepüket említik, és ez a vonatkozás már korántsem pozitív, annak ellenére, hogy ismereteik rendkívül felületesek. A svábok történelme a történelemkönyvekben csak a Volksbund kapcsán jelenik meg; ezért a köztudatban még mindig összekapcsolódik a náciizmussal. Történészkörökben is vita folyik a Volksbund szerepéről és tevékenységéről. A szocializmus korszakában a tudományos-történelmi diskurzusban a Volksbund szerepét eleve negatívan ítélték meg. Könyvében Spannenberger ezt a negatív szemléletet szeretné megváltoztatni.

1939 előtt az 5. hadoszlopként számon tartott, a II. világháborúban játszott szerepük miatt ezt a kisebbséget kollektív büntetés érte. Nem vették figyelembe azt a tény, hogy a magyarországi németek nem egységesen álltak Hitler mellé, s akik Volksbund-tagok voltak, még korántsem nevezhetők nácioknak. A kitelepítettek, a „hazából elűzöttek” között nem csak „bundisták” voltak, hanem szép számmal olyanok is, akik az 1941-es népszámlálás alkalmából magyarnak vallották magukat. A téma minden részletre kitérő feldolgozása magyar nyelven még nem történt meg, az ismeretek rendkívül csekélyek a Volksbundról, a svábok két világháború közti helyzetéről, sőt azt is kevesen tudják az érintettek kivül, hogy a háború után a kitelepítésre már nem került svábokat megfosztották magyar állampolgárságuktól, amit csak 1950-ben kaptak vissza. A történelemkönyvekben a második világháború csatáinak, győzelmeinek és veszteségeinek említése mellett még mindig igen kevés szó esik a magyarországi németek tényleges szerepéről és a háborút követő igazságtalan kollektív megbüntetésükről; a „malenkij robot”, az internálások és a kitelepítés adatai és hiteles története elsősorban az érintettek és a kutatók körében bír relevanciával. A hivatalos politikai irányvonalat követve a többség szerint az ötvenes években elfogadott volt, hogy a svábok „megérdemelték” a sorsukat, de más történelmi problémák nyomása alatt a többségi magyarság később sem vett a tényekről tudomást.

A magyarországi németek körében felvett oral history interjúk mesélnak a háború előtti és utáni évekről. Az magyarországi németek nagy része úgy ítéli meg, ahogy az írás címe is idézi, Horthy eladta a svábokat. Mindegy volt, ki minek vallotta magát, választásuk nem volt. Igaz, voltak önkéntesek is, de sokan kényszersorozással kerültek az SS-be, mert Horthy és Hitler megegyezett egymással. A svábok idősebb generációiban még mindig élénken élnek ezek az események. Ki fiatal felnőttként, ki gyermekként élte át a második világháborút, és az utána következő represszió időszakát. Emlékeznek a nagyapára, aki

elbújt az SS elől, vagy a magyar honvédséghez menekült, és azokra az időkre, amikor a sváboknak „svábul még lélegzeni sem volt szabad”.

Mi vezetett ezekhez a szomorú, generációk identitását leromboló eseményekhez? Ki volt a felelős a végkimenetelért, a sok szenvedésért, megaláztatásért? A szerző nem a jól ismert és szokásos kitelepítés-történet köré építi fel művét; ennél hosszabb és nehezebb utat választott. Spannenberger Norbert könyve a trianoni békekötés utáni időszaktól kezdve elemezi végig a magyarországi német kisebbség történelmét a legapróbb részletességgel azokat a folyamatokat vizsgálva, amelyek a Volksbund megalakulásához, majd a világháború utáni tragédiához vezettek. Perspektívája szokatlan: mint maga is magyarországi német, belülről, magyarországi német kisebbség perspektívájából vizsgálja, értelmezi és értékeli a két világháború közötti időszak társadalmi és politikai életét, valamint a németiség szerepét, feladatát és problémáit ebben a miliőben. Mintegy 500 oldalas, hiánypótló, német nyelvű könyve Németországban óriási sikert aratott, Magyarországon azonban csak szűk körben keltett figyelmet. Pedig erre a könyvre érdemes odafigyelni, mert a kép, amely kibontakozik lapjairól, tanulságos. Lehet, hogy vitatható, és ebben az esetben vitatkozni kell vele, de mindenképpen alapos, minden apró részletre kiterjedő történelmi nagymonográfiát olvashatunk, amely mellett sem a magyar történetírás, sem a diakrón, sem a szinkrón kisebbségkutatás nem mehet el szó nélkül.

A két világháború között

A magyarosítás erőszakos politikája már jóval korábban, még a XIX. század végén elkezdődött. Fontos lépés volt ebben a folyamatban az egyházi iskolák államosítása, amely maga után vonta a magyar tannyelv bevezetését. Eleinte a hittant és a történelmet németül tanulták, majd az anyanyelv használatát teljes mértékben megtagadták a kisebbségektől. A tanítók kijelentik: „Jövőre [1903 őszétől] minden tárgyat magyarul tanítunk”. A fő cél a magyar nyelv és a magyar jellegű műveltség terjesztése, ezáltal a saját nemzetiségi műveltség kiszorítása, elnyomása volt; „az elsőrendű kultúrának ezen a földön magyarnak kell lennie”. Az első világháború utáni nemzetiségi politika egyenes folytatása volt az 1914 előtt elkezdett folyamatnak. Ennek értelmében a XX. század első felében, 1919 és 1936 között, a magyarországi németek sorsát a többi kisebbséggel egyetemben elsősorban a magyar politika, 1936 és 1945 között viszont a Magyarország és a náci Németország közti szövetség feszültségeitől sem mentes viszonya határozta meg, állapítja meg a szerző. A rövid Károlyi-korszakot leszámítva minden magyar kormány az asszimiláló nemzetiségpolitika mellett tette le a voksát. Spannenberger arra is rámutat, hogy a magyar kormányok nem vették észre azt az ellentmondást, ami a határon túlra került magyarsággal kapcsolatos politizálásuk és a saját nemzeti kisebbségek kezelése között húzódott. Míg az elszakított országrészek magyarságának kisebbségi jogokat követeltek a szomszédos államok kormányaitól, ha a magyarországi németek vetették fel a kisebbségi jogok kérdését, árulónak nevezték őket. A könyv szerint a nagynemzeti magyar nacionalizmus vezetett a mérsékelt politikát követő németek radikalizálódásához és a Volksbund 1938-as létrehozásához; a második periódus mintegy reflexió volt a magyar politika I. világháború utáni beolvasztó kisebbségpolitikájára egy olyan közösség életében, amely minden erőszak nélkül állt ki mindig a magyar ügyek mellett. Spannenberger megállapítja, hogy a németeknek az 1920 és az 1930 közötti években kevesebb kisebbségi jogot biztosítottak Magyarországon, mint amennyi joguk a romániai és a jugoszláviai magyaroknak volt. Megköckáztatja azt a kijelentést, hogy a németeknek rosszabb sorsuk volt Magyarországon, mint a szomszédos országokban élő magyaroknak. Gazdasági tekintetben ez a kije-

lentés nem állja meg a helyét, politikai vonatkozásai pedig nemigen jelentek meg a földelken reggeltől estig dolgozó parasztok szintjén.

Ami a németek Spannenberger szerint jogos radikalizálódását illeti, azt is feltétlenül meg kell itt jegyezni, a radikalizálódás nem terjedt ki az egész magyarországi német vertikumra. Az oral historyra hivatkozva szeretném kijelenteni, a vezető német réteg népcsoport-politikájának csak mérsékelt politikai hatása volt a sváb paraszti tömegre. A sváb parasztok a Volksbundban semmiféle magyarságellenes szervezetet nem láttak, elsősorban gazdasági és nem politikai érdekből léptek be, mert tagságukért földet reméltek a háború befejezése után Ukrajnában. Ezen a ponton ellentét feszül az írott és az orális történelmi források és megítélések között!

Spannenberger szerint a magyar politikai eszközként használta fel a németeket Németország felé saját revizionista politikájának érdekében. Addig, amíg nem kapta vissza a Trianoni szerződés után elvesztett területeit, ami Németország segítségével nem valósulhatott volna meg, a magyar kormány korlátozta német kisebbségi jogainak gyakorlását. 1940 után a magyarországi némettség a revizionista politika érvényesülésével különleges státust kapott. Mivel azonban ezek a feltételek írásban nem kerültek rögzítésre, a magyar kormány mindig pillanatnyi érdekeinek megfelelően játszotta ki a német kisebbségi kártyát. A magyarországi németek a háború alatt nem kaptak autonómiát, ugyanakkor etnikai jogaik korlátozása mellett a magyar kormány hozzájárult ahhoz, hogy a Wehrmacht és a Waffen SS Magyarországról sorozzon be németeket a magyar katonák megkímélése érdekében. Ez az a pont, ahol az írott történelem nem különbözik az orális történelemtől. A szerző arra is rámutat, hogy a magyar kormány nem emelt kifogást, sőt üdvözölte azt a tervet, hogy a háború után az etnikai németeket ki fogják telepíteni Magyarországról. Véleménye szerint a magyar közvélemény is támogatta ezt a tervet, mert a svábok földjeinek szétosztásával gondolták megoldani a magyar agrárválságot. Itt ismét ellentmondás van az írott és az orális források között. A vidéki sváb parasztok egy jelentős része homogén német falvakban élt, és a heterogén falvakban is általában többségben voltak a svábok. A kapcsolatok a többségi magyarsággal nem voltak oly mértékben feszültek, ahogyan ezt a szerző leírja, sőt több interjúban elhangzik, hogy „a svábok közelebb érezték magukat a magyarokhoz, mint akár más svábokhoz, akik Magyarországon éltek.”

Az ellentmondások forrása az lehet, hogy Spannenberger a nagypolitika szintjén elemzi a történéseket. Ezen a szinten az érdekek megjelenítése határozott körvonalakat ölt, míg ugyanez a hétköznapi szintjén elmosódottabban, éles kontúrok nélkül jelenik meg.

A magyarországi németeket a háború alatt és után is a nácizmussal, ill. a náci Németországgal azonosították. Kétségtelen, hogy a kapcsolatok alakítását a '40-es években az SS határozta meg, és az SS hírneve rávetült a svábokra is. A Volksbund megítélésére ezért mindig az SS-szel való együttműködésének tükrében kerül sor. Emellett eltöpremlenek azok a tények, amelyekkel a szerző azt bizonyítja, hogy Basch nem volt náci (pl. harc a radikálisokkal, a Kállay-kormány támogatása a kiugrásban). Ezáltal válhatott a Volksbund vezetője, Basch Ferenc a „németek székértelőjává”. Spannenberger pedig pont ennek az ellenkezőjét igyekszik bizonyítani. A dokumentumok, az írott történelem kevés ehhez. Ilyenkor kell elővenni az oral historyt, amelyekből kitűnik, hogy a kisember számára a Volksbund mennyire mást jelentett, mint a nagypolitika szintjén. A gyerekeket nyaralni vitték, a Volksbund kulturális rendezvényeket szervezett, támogatást nyújtott, a Volksbund-házba az asszonyok énekelni és táncolni jártak, ahol jól érezték magukat, reményt adott, hogy több földhöz jutnak.

Mindazonáltal Spannenberger könyvét kötelező szakirodalmi olvasmánynak ajánlhatom nem csupán a történész, de a német szakos egyetemisták és a nemzetiségi oktató kur-

KISEBBSÉGKUTATÁS SZEMLE

Léteznek-e európai identitás?

Demessay, Claire: Les Européens existent-ils? = Politique étrangère, 2003. 3–4. no. 773–787. p.

[A tanulmány írója kutató az Ifriben, a francia–német kapcsolatok Tanulmányi Bizottságában (Cerfa).]

Hosszú időn keresztül az Európa-terv lényegileg gazdasági, jogi, intézményi ügynek számított. Am 2003-ban, az Európa jövőjét taglaló Alkotmány kimunkálása során sürgetően előkerült az emberi alap kérdése, fölkarva különféle vélekedéseket. Első látásra a nemzeti sajátosságok annyira meghatározók, hogy könnyedén kirajzolódnak egy európai identitás körvonalai. Ha azonban föltűnés nélkül maradnak, bizonyos közös tendenciák érzékelhetők vélekedésben, viselkedésben. Hogy a jövőben lesz-e olyan koherens politikai terv, mellyel az európaiak azonosulni tudnak, továbbra is nyitott a tíz, új tagállam csatlakozásának előestéjén.

2003 április–májusától az Európai Közösség olyan politikai dimenzióval rendelkezik, mint eddig sosem: jelképesen: az államközösségből átalakul uralkodó állammá.

Ellentétben a korábban szokásos „akadémikus” vitától, a civil társadalom és a politikai körök rendkívül élénken vitatni kezdték az identitás kérdését. Az Alkotmány körüli bábáskodás erre jó alkalmat nyújtott. Romano Prodi, a soros Bizottsági elnök külön csoportot hozott létre 2003 januárjában Európa kulturális, lelki értékeinek a számbavételére, amelyek megosztják a kontinens polgárait, illetve amelyek elválasztják őket az Egyesült Államok polgáraitól.

Az identitás kérdésével párhuzamosan az iraki válság kapcsán stratégiai megfontolások és egyéb érdekek miatt alakult ki mély szakadék az európai államok között. Nyilvánvaló, hogy a rövid távú számvetések és a külső nyomásgyakorlás szerepe túlhangsúlyos lesz, és nem tükrözik feltétlenül a közvélemény várakozását. R. Kagan szerint az európai szellem kantiánus, hívei a nemzetek fölötti megegyezéseket és a nemzetközi együttműködést szorgalmazzák. Ezzel szöges ellentétben az észak-amerikaiakat Hobbes szellemisége jellemzi, azaz, adott esetben az erőszakos hatalmi beavatkozás hívei. Valójában azonban nem kell ahhoz európainak lenni, hogy a diplomáciai megoldást követeljük.

Vagyis nem is olyan egyértelmű, kik azok az európaiak, és hol vannak? A konvencionálisok szerint egyedül a különbözőség az, ami összeköt, a „különbözőségben egyek” az európai államok. Másrészt az európai politika nemzeti kézben marad. A Maastrichti Szerződést követően sem lett megfelelő eszköze, intézményes módja a polgárok véleménynyilvánításának. Nem véletlen, hogy az Alkotmány szövegének első változatába így került be: „a népek és az európai államok akarata közös jövőjük fölépítése”.

Az egyes államoknak megvan a maguk identitása, melyet féltékenyen őriznek. A legjobban a nyelv mutatja ezt. A mostani csatlakozást követően több mint húsz lesz belőlük. De ténylegesen csak az angol a bizonyos *lingua franca* Európában, s nagyjából a tengerentúl is, szerte a világon. A sokféle európai nyelv arra utal, hogy hiányzik a közös emlékezet, leszámítva a közelmúltbeli totalitárius, illetve Shoah-élményeket. De egyéb, régebbi, közös, említésre méltó, „dicsőséges”, az egész unióra kiterjedő emlékek hiányoznak.

A kollektív emlékezet hiánya gondot okoz, mert nehezzé teszi az európai identitás megélését az egyén számára. Márpedig a nemzetkutatások szerint a nyelv az a médium, amely a legnagyobb mértékben szétszór, melyen keresztül a társadalom lélegzik, túléli, és alkot, vagyis egyszerre egyesít, és kizár. Még nem fejeződött be az a folyamat, amelyben már nem lesznek olaszok, franciák, oroszok stb. csak európaiak.

Jean Monnet határozott víziója az európaiak által elfelejtett európai kultúráról, s újralfedezésének szükségességéről, a nemzeti történelmet meghaladó, európai történetírás-son keresztül lehetséges. Ám az antikvitástól kezdve sem lehet majd a történelmi határok egységes együttesét fölfedezni. Ha szerények maradunk, a XX. századi történelem közös olvasata már jelentős lépés lesz a közös európai emlékezet kialakításában.

A 2003-ban kialakult vita, mely szerint Istent be kell venni az európai Alkotmányba, a kérdés veszélyességét hangsúlyozta. Az európai államokban az egyház a leginkább szekularizált helyzetben van, viszont korántsem a kereszténység az egyetlen gyakorolt vallás az európai országokban, ugyanakkor nemcsak itt találhatók katolikusok és protestánsok.

Tagadhatatlan az is, hogy a zsidó-keresztény kultúra teremtett talajt erkölcsiségével az egyenlő jogoknak, még ott is, ahol ma a katolicizmus kisebbségben van. A 3 D (franciául *démocratie, dialogue, droits de l'homme* = emberi jogok) határozzák meg leginkább az európaiakat? Nem egyszerű persze közvetlen összefüggést találni az európai szellem és a politikai liberalizmus között. Sőt, ha a jól működő gazdaság, a stabil intézményrendszer, az emberi jogok tiszteletben tartása, a kisebbségek támogatása elegendő feltételek lennének a Közösséghez csatlakozáshoz, úgy elképzelhető például Izrael taggá létele is.

Ismét fölvetődik az a kérdés is, hogy a transzatlanti (egyesült államokbeli) értékek mennyivel valószínűsőbbek az európaiakénál. 2001. szeptember 11-e után, majd az iraki bombák megsemmisítésének elszántságában Európa meggyöngült, s lehet, hogy a Bush-korszak vége ad majd csak újabb reneszánszt neki. Seymour Lipset úgy fogalmaz: az észak-amerikaiak többségét a személyes felelősség etikája, valamint az individualizmus és államellenesség keveréke jellemzi. Az európaiak ezzel szemben jóval szolidárisabbak előljáróikkal, és sokkal igényesebbek az állam irányában. Nem vizsgálta viszont, hogy mi a helyzet a kelet-európaiakkal. Személyes felelősség dolgában valószínűleg középúton helyezkednek el az amerikaiak és Nyugat-Európa között. De Észak- és Dél-Európa között is jelentős különbségek vannak: a skandinávokban jóval több a bizalom és megengedőbbek is, mint a kontinens többi részén, de például a gyanakvás igen erős a közép-európaiakban, és csúcsot ér Írországban.

Szociális, gazdasági téren a most, illetve a közeljövőben csatlakozó országok jóval elmaradottabbak Nyugat-Európánál, amely némileg elmarad Japán és az Egyesült Államok mögött. Az életminőséget leginkább jellemző vásárlóerő a csatlakozott államokban átlagosan elmarad a nyugat-európai felétől; Bulgáriában és Romániában, Törökországban pedig a harmada. Az egymás iránti bizalom, illetve a demokrácia támogatása pont ilyen mértékű az említett viszonylatokban.

A párhuzamok vonása a gazdasági fejlődés modelljének meghatározásakor szűnik meg. A szocialista gazdaságból kinövő gazdaságok sokkal inkább a washingtoni, angolszász típusú gazdaságra álltak át, mint a rajnaira, azaz nyugat-európaire. (Erre leginkább az egészségügy helyzete mutat példát.) Európa megosztottsága itt is látszik. De egy magyar vélemény valószínűleg igaz lesz: „Paradox módon az amerikanizálódás segít hozzá minket ahhoz, hogy inkább európaiak legyünk.” (Bozóki A.)

A kibővített unióban a lakosok kétharmada egyetért abban, hogy az alapvető szükségleteit mindenkinek ki kell tudni elégíteni. Ide tartozik az is, Jean Rupnik szerint, hogy a „piac logikáján kívül kell hagyni az oktatás, kultúra, környezetvédelem kérdését”.

Most úgy tűnik, hogy az alapító és a még csatlakozó országok közötti különbségek jogi és gazdasági vonatkozásban a következő évek során lassan tompulnak, s úgy ötven év múltán homogenizálódnak.

Jelenleg az állampolgárok nincsenek elkötelezve valami szoros szociopolitikai terv megvalósításában. Gyakorlatilag csak az Európai Parlament tagjainak megválasztása ma-

radt számukra a klasszikus értelemben vett demokrácia gyakorlásának az egész térségre kiterjedő lehetősége. A többi kérdés, vita nemzeti szinten maradt. Igaz, az elmúlt években a nem kormányzati szervek jelentősége meghaladta a pártokét, s ilyen értelemben paradigmaváltásról is beszélhetünk. Azonban a mobilitást sokkal inkább a globalizmus jellemzi, semmint az európaiság. Az európaiak szívét még mindig a nemzetállam dobogtatja. A legutóbbi felmérések szerint a lakosok 40%-a definiálta magát kizárólag állampolgárságával, és Európáról szót sem ejtett. Igaz, ezek a tizenötök tagállamaiban élnek. Az újonnan csatlakozó országokban élőknek csak 10%-a utasítja el a Közösséget, a többség olyan érdekházasságot lát benne, amely szükségszerű, és nem érzel semmiféle nemzetekfölötti, saját személyiséget.

Valamiféle vészhelyzet tudatosítaná az együvé tartozást az európaiakban. Jürgen Habermas és Jacques Derrida szerint a közös külpolitika döbbsenén rá őket, hogy egyetemes értékeket képviselnek. Ilyen szempontból a 2003-as év előremutató volt. Az európaiak többsége azt kívánta, hogy egységes véleményen legyen valamennyi tagállam Irak kérdésében; kétharmad gondolta ezt az észak-amerikai politikától független módon megoldani. A kényelmetlen az, hogy a közösségi politikával kapcsolatos váradalmak lényegileg eltérőek a külkapcsolatok kérdésében általában.

Kakasy Judit

A „vad-kelet”: Kelet-Közép-Európa a rendszerváltás tükrében

*Rothacker, Albrecht: Im wilden Osten. Hinter den Kulissen des Umbruchs in Osteuropa.
Hamburg: Krämer, 2002.*

Rothacker kötetének mindenekelőtt alapozó fejezete: „Az új rend” (11–49.) köti le figyelmünket. Ebben a szerző részletesen vizsgálja mind a gazdasági, mind pedig a politikai rendszerváltás mibenlétét és eredményeit. „Kelet-Közép-Európán” a maga szemszögéből a volt KGST-régió országait (együtt az egykori NDK-val), továbbá Horvátországot és Szlovéniát a volt Jugoszláviából (a széthullott föderáció más utódállamai nélkül), valamint a függetlenné vált balti államokat (szintúgy a felbomlott Szovjetunió további utódállamai nélkül). Az áttekintés igazi értéke az összehasonlító elemzésekben áll, adott országra (mint például Magyarországra) vonatkozólag persze kevésbé differenciált.

Rendszerváltás a gazdaságban: privatizálás, külföldi tőke, intézményi reform

A gazdaság vonatkozásában szó van a korábbi, „szocialista”-államkapitalista rendszer hirtelen, katasztrófaszerű összeomlásáról, a „sokterápia” (Lengyelország kiemelésével) és a kíméletes fokozatosság elvét szem előtt tartó átalakítás (például Magyarország) között váltakozó folyamatok ellentétéről (egyebek mellett a román „sokterápia nélkül” módozat zűrzavaráról), a pénzügyi vagy piaci stabilizáció változó sikereiről (egy Csehországtól Bulgáriáig terjedő skálán, ahol Magyarországnak a középheyezéssel kell beélnie), a privatizálás különféle technikáiról és dinamikájáról stb., stb. A gazdasági váltás kulcsa: a privatizálás kevés helyen élt az átfogó és tartós eredményeket kínáló, bár lassabb lefolyású megoldással: a külföldi tőke bevonásával (Magyarország, Észtország – ahol a „közös vállalatok” intézménye azt bizonyos mértékig már a rendszerváltás előtről

előlegezte). Másutt inkább egyszerűbbnek látszó, gyorsabb, politikailag népszerű vagy csoportérdekelt formákkal próbálkoztak: dolgozói részvényes, káder-, illetve klientúra alapú („vad”) magánosítás. Ezek valódi tőkeerő híján – akár egymással párosítva – általában nem váltották be a privatizáláshoz fűzött össztársadalmi reményeket: az újsütetű tulajdonosok rendre csődbe vitték a cégeket – vagy hozzá nem értésből, vagy azért, mert túlon túl saját zsebre dolgoztak. A külföldi tőkét is a saját érdeke vezeti, de felméri a körülményeket. Nem véletlenül főként ott kér részt a lehetőségekből, ahol a privatizálást egy ütemben kíséri az intézményi és az infrastrukturális átalakítás (Magyarország, Csehország, Észtország, Szlovénia), ilyen esetben akár közvetlen befektetésre is kész. E nélkül legfeljebb a kiterjedtebb piac reményében kockáztat (Lengyelország), vagy ha potomon veheti kézbe a stratégiai szektort, mint valamikor a gyarmatokon (Románia, Bulgária). Magyarország ezen a téren nem panaszkodhat: itt az 1989 – 1997 közötti időszakra nézve a külföldi befektetés abszolút nagyságrendben is jelentősen meghaladta valamennyi kelet-közép-európai ország szintjét, az egy főre eső dollárértéket tekintve pedig toronymagasan kiemelkedik (legkevesebb kétszeres értékkel).

Az intézményi kör részének is tekinthető banki szféra váltása még inkább rászorul a nemzetközi támogatásra; a hitelbiztonság kiépítése mindenütt hosszú, nehéz utat járt be. A posztoszocialista ipar és gazdaság átmenetileg valamennyi országban megsínylette az átalakítást, főként ami a húzóágazatot adó exportot illeti: a korábbi termékszerkezet elvesztette egész kelet-európai „közös” piacát (mint például a magyar Ikarusz-buszok), miközben a nyugati értékesítésre – néhány kivétellel – már csak a termékminőség okán sem gondolhatt. Szinte „katasztrófa sújtotta övezetté” vált mindenütt, máig kiható válságpotenciállal, a túldimenzionált és elavult technológiával dolgozó nehézipar (így egészében Románia).

A politikai rendszerváltás: reform-baloldal és polgári jobboldal, populizmus és demokrácia

A politikai rendszerváltás a diktatúrát reprezentáló kommunista és „munkás”-egységpártok uralmát félresöpörő pártpluralizmus mentén zajlott – több-kevesebb sikerrel. A pluralizmus ugyanis magába foglalta az eredeti formációnál kitartó vagy osztódással létrejött, a demokráciából részt kérő reform-utódpártokat. „Autochton” kommunista pártok működnek még ma is viszonylag jelentős választói támogatással Észt- és Csehországban, valamint Szlovákiában, de soraikba kell számítani – a programok minden reformista propagandája mellett is – Iliescu román „szociális demokrata” tömegpárt-formációját és a bolgár „szocialista” pártot. „Reformszocialisták” és „reform-szociáldemokraták” mint visszatérő kormányerők Magyarországon, Horvátországban, Lengyelországban, Litvániában, illetve mint kisebb súlyú koalíciós partnerek Szlovákiában, Szlovéniában és Romániában nyertek teret, kiszorítva a történelmi szociáldemokrata próbálkozásokat. A „reform”-pártok hiánytalan reformkedve és nyugat-orientációja nemegyszer levitézlett káderek és új típusú konjunktúra-lovagok fél-illegitim haszonszerzését takarja. E változat igazi iskolapéldája a szlovén titóista partizánutódok harmadik nemzedékét: a volt „ifjú kommunistákat” felsorakoztató, a rendszerváltást szinte egészében levezénylő „liberális–demokrata” párt megállíthatatlan tarolása. (A szlovén kommunisták középnemzedéke „szocialista” színekben, veterán rétege pedig „nyugdíjas”-pártként tartósította jelenlétét.) Hogy az „utódpártok” nem csak a hagyományos „baloldalra” sorakoznak, annak ékes bizonyossága a kapitalizmus kritikáját sovén idegengyűlölettel párosító „Nagy-Románia” párt a Ceaușescu-féle nemzeti kommunizmus örökében. Kisebbsúlyú, a maguk környezetében mégis jelentős, hasonló formációk: Funar „nemzeti egységpártja” ugyancsak Romániában, vagy a szlovák, valamint a szlovén „nem-

zeti” párt”, illetve a cseh „köztársaság-párt”. A pártpalettán „jobboldalinak” számító, még-hozzá jobbszélen elhelyezkedő erők amúgy nemegyszer koalícióban szerepelnek együtt az utódpartí „baloldallal”. „Autentikus”, Le Pen-i értelemben vett szélsőjobb-szerveződést jelentősebb súllyal Magyarországon és Lengyelországban találunk.

A polgári pártszerveződések általában új elemek a régióban, a diktatúra egykori ellenzékéből nőnek ki, vagy klasszikus párthagyományokat újítanak fel, zömmel élesen anti-kommunista ideológiával és programmal. Egyúttal az utódpartókhoz képest jóval tagoltabb, változékonyabb csoportot képeznek, fő súllyal kispártokból. Ilyen kispártokat sorakoztat fel a szűkebb körű balliberális tábor Magyarországon, Lett-, illetve Lengyelországban és Szlovákiában. A szlovén utódpartí „liberálisokat” tehát nem számítjuk ide, miközben a polgári spektrumon belül jelentkező polarizáció az utóbbiakat is balra sodorhatja (Magyarország: SZDSZ). Jobboldali liberalizmus alig mutatkozik – inkább középre helyezkedő vagy konzervatív irányba váltó néppárti formációk részjegyeként (lásd: Csehország, Baltikum, Románia; a magyarországi FIDESZ második fejlődése). Autentikus konzervatív pártok a populista trendre hajló, egyben korrupció ellen nem védett paraszt- és kisgazdapártok kivételével (Lengyelország, Románia, Magyarország, Baltikum) már csak kispárti elaprózódásban (kereszténydemokraták) vagy rövid életű választási, illetve gyűjtőpartí formációban (Lengyelország: „Szolidaritás” stb.) figyelhetők meg. (A magyarországi régi MDF-re nincs rálátása az áttekintésnek!) Konszolidált reformpolgári párterőt az eddigiekben csak a cseh „demokratikus polgári” párt (V. Klaus) és a magyar FIDESZ (Orbán V.) képvisel. Jobboldali szociáldemokrata áttérés mindössze Szlovénián, Lettországon belül sikerült, illetőleg kormánypárti formátummal: Csehországban, ahol a mélyen és utolsó lehelleltéig kompromittálódott kommunista pártnak a reform kísérletére sem volt ereje. A régió két pontján: Horvátországban, illetve Szlovákiában egy-egy „erős ember” (F. Tudjman, V. Mečiar) körül kialakult, politikailag diffúz hatalmi koncentráció (az elemzőnek a bizonyára téves Berlusconi-hasonlat jut eszébe) riasztotta időlegesen a pluralista konszolidáció bel- és külföldi híveit. A hatalomért vívott demokratikus küzdelem az első szabad választásokon természetesen egyöntetűen a polgári-antikommunista erők javára dőlt el, utóbb azonban jogaiba lépett a ciklusonkénti „váltogazdálkodás” – az eredményekkel a maga szempontjából mindig elégedetlen tömeg és a sikeres ellenpropaganda jóvoltából. Az első rendszerváltó kormányok bukásának okai között ott szerepelt egyébként a polgári politikusok tapasztalatlansága is. Elmondható: a kelet-közép-európai ciklikus váltakozásnak semmi köze sincs a nyugaton is jelentkező váltogazdálkodás üteméhez: általában éppen fordított irányban működik. A kommunista rendszerek kényszer-zubbonyából kiszabadult nemzetek, országok fejlődése, ha jelentős különbségekkel, eltérő ütemben is, célirányosan, végeredményben konszolidált formában halad. A rendszerváltás nyilván visszafordíthatatlan, ebben maguk a reformista-posztkommunista utódpartók is érdekeltek. A demokrácia sokoldalú kiteljesedése mellett nem kevésbé fontos cél: a rendszerváltásnak szociális értelemben se legyenek vesztesei, csak győztesei. Vagy másképpen: a mindenoldalú felzárkózás a nyugathoz. A nyugat ebben hathatósan segít az euroatlanti felzárkóztatás programjával és lépésenként történő valóra váltásával (NATO-és EU-csatlakozási folyamat). Szociális területen vagy mentális kultúrában mindenesetre még a leghaladottabb országok is messze állnak a célok megvalósulásától.

A kisebbségek a rendszerváltásban

Két világháború békediktátumának döntései, melyek az új államhatárok között a vesztes államok rovására rendezték át a kisebbségek „Köztes-Európáját”, még a 20. század első

felől valók, a politikai előzmény felelősségét terhelik. A kelet-közép-európai diktatúrák saját, közös bűne 1945 után azonban, mind győztes, mind pedig vesztes oldalon az etnikumokkal való lélektelen és cinikus bánásmód – hol azok nemzeti elnyomásával és sanyargatásával (Szovjet-Baltikum), hol politikai elmarasztalással, hol létezésük tagadásával, hol csak a pozitív megkülönböztetés mellőzésével. Súlyl szerepel az elemzésben a határon túli magyar, illetve német kisebbség helyzete, sorsa is. A rendszerváltás az elnyomott, semmibe vett kisebbségek, a függésben tartott etnikumok szempontjából nem feltétlenül vagy nem azonnal jelentette a felszabadulást: érdekérvényesítésük esetleg akkor ütközött újra éles formában a domináns hatalmi és többségi környezettel. Véres többségi–kisebbségi konfliktusok borították el a föderációs határok mentén felbomlásnak indult Jugoszláviát. (Az itt bemutatott áttekintés csak Horvátország, illetve Szlovénia vonatkozásában tér ki az övezetre, mint ahol a rendszerváltás egyáltalán időben elindulhatott, így azonban kimarad belőle a teljesebb etnikai kép.) Románia, Szlovákia nemzeti többségének egyes csoportjai szabad utat engednek például a magyarellenes hangulatkeltésnek. Romániából a politikai határzár felszabadulása kitelepülő németek, magyarok tömegeinek nyit utat. Ugyanakkor eljutnak a nemzeti függetlenség lehetőségéhez a balti „szovjet szövetséges” köztársaságok (új kisebbségként jelentős számú, bár meglehetősen amorf, politikailag passzív orosz lakossággal), és legitim önszerveződés útjára lép a diktatúrák szorítását túlélt, helyben maradó kisebbségek sora Lengyelországtól Bulgáriáig, beleértve Romániát is. A rendszerváltás eredménye önmagában a kisebbségi körkép népszerűségének, demográfiai örökségének és távlatának valós felmérése. A romániai vagy a szlovákiai pártpalettán a magyarság jelentős számarányának megfelelő, kormánykoalíció-képes szerveződések, s mellettük a bulgáriai török–pomák koalíciós párt, ha egyelőre nem is alkotmányban rögzített kisebbségi jog alapján állnak, a kisebbségi érdekérvényesítés kiemelkedő fórumai a tárgyalat régióban. A töredéklétszámú kisebbségek számára több országban törvényileg biztosított szimbolikus parlamenti hely vagy a magyarországi kisebbségi önkormányzati rendszer hozadéka ehhez képest elég keveset nyújt a kollektív identitás megőrzése és elmélyítése szempontjából. Az alapvető jogbiztosítás és a politikai, illetve civil szervezeti sokoldalú aktivitás együttesen a kulcsa a továbbélésnek. Kisebbségi vonatkozásban sem érte még el a rendszerváltás azt a fejlődési maximumot, ami a pluralista demokrácia lehetőségeiben rejlik.

Komáromi Sándor

Az Európai Unió és az USA mint partnerek a nyugat-balkáni interetnikus konfliktusok kezelésében

Lehne, Stefan: Die Europäische Union und die USA: Gibt es gemeinsame Visionen für die interethnischen Beziehungen in der Region Westlicher Balkan? = Südosteuropa Mitteilungen, 2003. 6. H. 15–19. p.

Az Európai Közösség és az Amerikai Egyesült Államok együttes fellépése a volt Jugoszlávia etnikai konfliktus-sorozatának megfékezése érdekében – NATO-szinten és azon túl – kezdetben a jól-rosszul egyeztetett rögtönzés vegyes formáit és vitatható eredményeit mutatta. „Kész receptje” a helyzetre egyik félnek sem volt, egyszerűen a Milošević-féle nagyszerb politika és háborús kaland akciói és katasztrofális következményei által kikényszerített gyakorlati lépéseket tették meg, még így sem túlságosan „elkapkodva”. Az első fellépés joga és kötelessége természetesen Európa osztlárrésze volt. Az USA, tulajdonképpen a boszniai fázisban, már csak az európai próbálkozás várható fiaskója láttán

kapcsolódott be a folyamatba, hogy át is vállalja a vezető szerepet. A közös munkálkodás nem volt mentes sem némi konfúziótól, sem a transzatlanti viszony alapfeszültségeitől, a stratégia vonatkozásában azonban kialakult a határozott nézetazonosság: nem az etnikumok végső szétválásztása (azaz, mintegy az áldatlan nagyszerb politika folytatása), hanem az együttélés feltételeinek újrateemtése a cél. A beavatkozás fő fegyveres erejét és logisztikáját (légicsapások, Daytoni Szerződés stb.) valóban az USA képviselte, az Európai Unió a katonai létszám biztosításával, illetve humanitárius és egyéb vonatkozásban mellékszereplőnek számított. Mindazáltal a kölcsönösség így is a siker feltétele volt.

A koszovói helyzet pacifikálásával a balkáni békefolyamat visszafordíthatatlanná vált, noha a további konszolidáció az atlanti békéltetők jelenlétét és közreműködését azóta is folyamatosan igényli. Ez azonban már egy másik szakasz, amelyben a balkáni válság a távlatra szóló megoldás felé halad: a konszolidált demokrácia útján jár az önállóságát elnyert Horvátország, illetve Szlovénia; kétségtelenül törekény, de kezelhető politikai rendezés vált elérhetővé Bosznia-Hercegovinában, és efelé tart Koszovó is. Végül, kétségkívül a sokéves beavatkozás utóhatásaként végre összeomlott a miloševići rendszer, az eredeti konfliktus fő forrása.

Az új szakasz vonása: az amerikai készenlét visszafogása – mind katonai, mind pedig egyéb szintéren, ezzel párhuzamosan a feladatahoz felnövekvő Európa szuverén cselekvése. Ennek biztos jele volt például 2003. év tavaszán az Unió részéről a katonai ellenőrzés felvállalása Macedóniában az albán zavargások megfékezése során, vagy az Európa Tanács ajánlkozása a bosznia–hercegovinai stabilizációs szerep átvállalására. Az amerikai részvétel valamilyen szinten ugyanakkor továbbra sem nélkülözhető, azaz a két erőközpont egymásrautaltsága nem vesztette aktualitását. Különös tekintettel Koszovóra, ahol az albánok szemében az USA a „felszabadító”; ezt a presztízszt nem lehet átruházni Európára.

Az európai vezérszerep alapvetően egyébként a térségre kiterjesztett integrációs tervben szervesül. A 2000. novemberi zágrábi EU-csúcs deklarálta: a balkáni államok bármelyike számára nyitva áll a megfelelő feltételek mellett és megfelelő időben történő csatlakozás lehetősége. E lehetőség realizálása az etnikai ellentétek újraeleződésének is legbiztosabb ellenszere, a szilárd megbékélés és a teremtő együttműködés hathatós eszköze. A terv gyakorlati megvalósulásának állomásai a „stabilizációs és csatlakozási folyamat” mentén helyezkednek el, és két- vagy többoldalú egyezmények útján válnak elérhetővé. Csak ez lehet a jövő útja, attól függetlenül, hogy az EU különböző felelősségi, cselekvési szintjeiről eredő kapcsolattartás és moderálás zavarai vagy az ügyintézés bürokratizmus a olykor maguk is hátráltatják az előrehaladást. Az európai–amerikai együttműködést illetően a vártnál is jobb a tapasztalat: a meglévő véleményeltérések és nézetkülönbségek mindenkor áthidalhatók, és az előforduló vitafolyamat alapvetően rezisztens a transzatlanti különböző, eseti feszültségeivel szemben (például az iraki stratégia kérdésében).

Komáromi Sándor

Polgári és etnikai identitás: Horvátország esete

Sekulic, Dusko: Civic and Ethnic Identity: The Case of Croatia. = Ethnic and Racial Studies, 27. vol. May 2004. 3. no. 455–483. p.

A szerző szerint a volt Jugoszlávia népeinek körében az etnikumra mint az eredet által meghatározott tényezőre tekintenek. Az egyén identitása komplex jelenség, amelyet ne-

héz meghatározni. Az identitás ortodox nézet szerint egy egyéni jellemző, amely az egyént mint központot állítja szembe az őt körülvevő világgal. Az egyének és identitásuk a szociológia számára a társadalmi környezettel állandó interakcióban születnek meg. A nemzeti identitás az identitásunk dimenzióinak egy olyan mezője, melyen sok dimenzió vagy identitás kerül egymással átfedésbe. A nemzet mint domináns politikai identitás és a lojalitás középpontja, relative új történelmi jelenség. A nemzeti identitás kontextuális függőségét a szociológia és a nacionalista gondolkodás különbözőképpen határozza meg. A nacionalisták a nemzeti identitás nem létezésének empirikus tényét annak elnyomásával és alárendelésével magyarázzák. Az a tény, hogy a horvátok nem fejezték ki nemzeti identitásukat minden helyen és minden történelmi időszakban, annak következménye, hogy idegen uralkodók sikeresen elnyomták. A nemzeti identitás a nacionalista számára ugyanazt a szerepet tölti be, mint a hívő számára a vallás. A szociológiai megközelítés számára a kontextus sokkal inkább értékekkel teli jelenség. A nemzeti identitás csak egy az identitások közül, nincs privilegizált helyzetben a többi identitáshoz képest. Minden egyénnek nagyszámú identitása van, és a nemzeti identitása pusztán az egyik közülük. A jugoszláv identifikáció mindig egy „szélesebb” identifikációként volt jelen azok számára, akik el akarták kerülni a szűk etnikai identifikációt.

A cikk amellett érvel, hogy a Jugoszláv állam széthullásával a jugoszláv identifikáció új funkcionális megfelelője jelent meg, a „polgári identitás”. Ez az új polgári identitás lehetőséget ad az embereknek, hogy kifejezzék a szűken vett etnikai identifikációtól és az első posztkommunista időszakra jellemző intenzív etnikai újjáéledéstől való távolságtartásukat. A cikk érvelésének empirikus alátámasztására az 1995-ös Világ Értékelmérés Horvátországra vonatkozó adatai szolgálnak.

Hans Kohn (1961) volt az első, aki a nyugati és a keleti típusú nacionalizmust rendszerként különböztette meg egymástól. A nyugati típus hosszú evolúció eredménye, ahol az állam megelőzte a nemzet kialakulását. A keleti típusú nacionalizmus esetében a nemzeteket nem már meglévő államok hívták életre, hanem azok ellenében jöttek létre. A szerző, H. Kohn a nyugati polgári nacionalizmusra és a keleti etnikai nacionalizmusra vonatkozó állításai ellenére, ezt a megkülönböztetést kontinuumként kezelte, amelynek megfelelően a lakosság megosztható.

A polgári identitás egy jól körülhatárolt területhez, törvényekhez, intézményekhez, egységes politikai akarathoz, a nemzet tagjainak egyenlő jogaihoz, közös értékeihez, hagyományaihoz vagy ahhoz az érzéshez kötődik, hogy az embereknek össze kell tartaniuk. Az etnikai identitás a közös származáson vagy pontosabban közösnek tartott származáson alapszik, és azon, hogy az emberek így egy népnek tartják magukat. Bár a történelem során mindvégig az etnikum ősi (etnikai) fogalma dominált, és volt „normális”-ként elfogadott, de a polgári identitás egyes elemei is mindig jelen voltak. Ellentétben a háború előtti Jugoszláviával, a kommunizmus köztársaságot alkotó nemzetek számára egy egyenlőségen alapuló államszerkezetet ajánlott. A kommunista győzelem Jugoszlávia föderalizációját eredményezte. Kezdetben a föderalizáció pusztán a Kommunista Párt társadalom feletti dominanciájának álcája volt, míg a Kommunista Párt maga is föderalizálódott, és nemzeti vonalat mentén megszolgált. Jugoszlávia föderalizációját az 1974-es Alkotmány rögzíti, mely az országot egyenlő jogú egységek köztársaságává alakította, melyeket belülről a Kommunista Párt vezetett. A nemzeti identitás a politikai rendszer egyik legfontosabb szervező eleme lett. A kommunista politika következtében megszaporozódtak az identitások. A szerbek, horvátok és szlovének mellett megjelentek a macedónok (1948), a montenegróiak (1963) és a muszlimok 1963-ban (mint etnikum, nem mint vallási identitás). Ezek a csoportok voltak Jugoszlávia államalkotó nemzetei. A köz-

társaság gondolata vonzó volt sok kisebb nemzetiségi csoport számára, mint pl. a görögöktől és a bolgároktól fenyegetett macedónok vagy az identitásukban máshova kötődő (albán, magyar, zsidó, olasz, cseh, török stb.) nemzetiségek számára. Tito 1952-ben levelezésében azt írja, hogy szeretné látni, mikor Jugoszlávia egyetlen néppé válik, akár csak az amerikai nép.

A szerző bemutatja, hogy a jugoszláv identifikáció a kommunista Jugoszláviában egy multifunkcionális jelenség volt. Az egyik funkciója azok számára biztosított kivezető utat, akik el akarták kerülni a szűk etnikai identifikációt. A Jugoszláv állam szétesésével a jugoszláv identifikációt és a jugoszláv eszmét „...szinte kizárólag a szerte a világon szétszóródott, kyszámú emigráns kör, közösség tudata őrizte meg.” Ennek az eszmeiségnek a funkcionális megfelelője a „polgári” identitás formáját öltve emelkedik az etnikai identitás fölé. Ez a megkülönböztetés, amely többé-kevésbé a modern nyugati politikai irányzatokból származik, beszűrődik és áthatja az identifikációs folyamatokat. Ez a polgári identifikáció, amely a jugoszlavizmus funkcionális megfelelője olyan értelemben, hogy lehetőséget ad az embereknek, hogy kifejezzék távolságtartásukat mindattól, amit a szűk etnikai identifikáció és az intenzív etnikai újjáéledés jelent, különösen abban az összefüggésben, hogy kiutat jelent a kisebbségi státusból ugyanúgy, ahogy a valamikori jugoszláv identifikáció is tette.

Az etnikai identifikációt nem lehet politikai kontextusától és történelmi helyzetétől, körülményeitől elválasztva analizálni. A kommunizmus hanyatlásával összefüggő etnikai újjáéledés első fázisa után Horvátországban tanúi voltunk az identifikáció újrendeződésének, és egyre inkább észlelhető az európai környezetnek mint kontextusnak a jelentősége. A polgári alkotóelem áthatja az etnikai identifikációt, és egyre jobban behálózza. Az identifikáció jövője a történelmi és politikai körülményektől függ majd.

Bosznay Csaba

Nemzeti kisebbségek a posztkommunista Lengyelországban

*Fleming, Michael: National Minorities in Post-Communist Poland.
London, Veritas Foundation Publication Centre, 2003. 370 p.*

Michael Flemingnek a lengyel kisebbségpolitikával foglalkozó tanulmányait már többször szemlélte a *Kisebbségkutatás* (2002/4: 1043–1045, 2003/2: 463–464), most a fiatal brit kutatónak a rendszerváltozás utáni Lengyelország (1989–2000) néhány nemzeti kisebbségének (zsidó, fehérorosz, német) helyzetét összehasonlító aspektusban vizsgáló könyve is eljutott hozzánk.

A könyv bevezető fejezetében (Introduction, 1–25. p.) a szerző tisztázza a nemzeti kisebbség fogalmát (ebben az Európa Tanács meghatározását fogadja el), majd indokolja, hogy miért éppen a fenti három nemzeti kisebbséget vizsgálja. A német és a fehérorosz kisebbségben közös vonás az, hogy a két nemzetiség hasonló lélekszámú, mindkettő túlnyomórészt falusi környezetben él, mindkettőnek a településterülete az anyaország szomszédságában van. Ugyanakkor Lengyelország két különböző régiójában vannak, ami társadalmi és gazdasági következményekkel is jár, különböző mértékű anyaországi támogatásban részesülnek, és különböző a nemzetiségi öntudatuk szintje. A zsidók az

előbbi kettővel szemben városlakók, távol élnek anyaországtól, és támogatást élveznek a diaszpórától is. Mindezek a hasonlóságok és eltérések jó feltételeket teremtenek az összehasonlító vizsgálat számára. Megjegyzendő még, hogy a lengyel állam mindhárom kisebbséget ugyanabban a törvényi keretben kezeli.

A kisebbségek aránya az összlakossághoz képest Lengyelországban alacsony. 1992–1993-ban a hivatalos adatok szerint a lengyelországi összlakosságnak csupán 1,2 százaléka tartozott a nemzeti kisebbségekhez (a fontosabb kisebbségek ezer főben: németek – 260, ukránok – 70, fehéroroszkok – 76, cigányok – 25, litvánok – 9, szlovákok – 5, zsidók – 3), de az egyes nemzetiségek aktivistáinak a becslése szerint sem haladja meg az 5,1 százalékot. A nemzeti kisebbségek területi eloszlása egyenetlen. A fehéroroszkok az ország keleti részén laknak, Białystok városától keletre és délre. A németek zömmel nyugaton élnek, bár a nagyobb városokban mindenütt előfordulnak. A zsidók többsége Varsóban él, de vannak zsidó közösségek Lódz, Katowice, Wrocław, Gdańsk és Krakkó városokban is. Meg kell említeni persze, hogy Lengyelország csak a II. világháború után és annak eredményeképpen lett ilyen nemzetiségi szempontból csaknem homogén állam: közrejátszott ebben egyrészt az, hogy a náci kiirtották a zsidó lakosságot, másrészt az, hogy Lengyelország mintegy 150 mérfölddel nyugatabbra került, elveszítve egykori keleti határvidékét. A II. világháború előtt a lakosságnak legalább 31 százaléka a nemzeti kisebbségekhez tartozott, köztük – az 1931. évi népszámlálás adatai szerint – 5 millió ukrán, 3,1 millió lengyel, 1,9 millió fehérorosz, 800 ezer német és 200 ezer litván. A nemzetiségek területi elhelyezkedése fontos tényező e különböző társadalmi csoportok kommunizmus utáni helyzetében. Lengyelország ugyanis egyenetlen fejlettségű ország, a keleti részek elmaradottabbak, a nyugatiak fejlettebbek. A települések legmagasabb egy főre eső jövedelemmel rendelkező 20 százaléka nyugaton, míg a legalacsonyabb egy főre eső jövedelemmel rendelkező 20 százaléka keleten van. 1989 után a külföldi befektetések a nagyvárosok, továbbá a nyugati, a délnyugati és a központi régiókba irányultak, míg a keleti régiók alig láttak belőle valamit, ami Lengyelország gazdaságföldrajzi egyenetlenségeit tovább mélyítette.

Az I. rész a lengyel nemzetiségi kérdés történetével, azon belül is a kisebbségi lét jogi és gazdasági kereteivel foglalkozik. Az 1918-ban létrejött új Lengyelország kezdetben nem volt nemzetállam, a többségi lengyelek és a tekintélyes számú kisebbségi népcsoportok között a két világháború közötti időszakban sokszor feszült, sőt ellenséges volt a viszony. Kezdetben azonban az 1921. évi liberális alkotmány széles körű jogokat biztosított a kisebbségeknek. 1934-ben Lengyelország mégis felmondta a Népszövetséggel kötött egyezményt, amely a lengyelországi nemzeti kisebbségeknek fokozott védelmet biztosított. Ennek oka az volt, hogy a lengyelországi német kisebbség a lengyel kisebbségpolitikát bíráló petíciók özönével árasztotta el a Népszövetséget, miközben a németországi lengyel kisebbségnek nem volt módja bírálni a német kormány nemzetiségi politikáját. Az 1935. évi lengyel alkotmány már határozottan ellenséges volt a nemzeti kisebbségekkel szemben. A lengyel nemzetiségi kérdést a II. világháború „oldotta meg”: a zsidókat a németek elpusztították, a háborút főleg a Szovjetunió területén átvészelt mintegy 350 ezer zsidó számára az 1946-os kielcei pogrom tette világossá, hogy jobb, ha a tengerentúlra vagy az újonnan alakult Izraelbe távoznak. A határmódosítások és a németek kitelepítése „megszabadította” Lengyelországot az ukrán, a fehérorosz és a német kisebbség zömétől. A Lengyel Népköztársaság (1944–1989) korszakában az egységes lengyel nemzet elve uralkodott, a könyvben tárgyalt három nemzetiség mégsem részesült egységes elbánásban. A potsdami konferencia határozata értelmében kitelepítettek az új lengyel határokon belüli területről 5 millió németet. A fehérorosz lakosságcsere-egyezmény keretében 36 ezer lengyelországi fehérorosz költözött át Szovjet-Fehéroroszországba. A lengyelorszá-

gi zsidó népességet a háború alatt megtizedelték a németek. Az 1939. évi 3,35 millió lengyelországi zsidóból 1945-re 369 ezer maradt életben, zömmel szovjet területen. A Lengyelországba visszatérők többsége tovább vándorolt az USA, Izrael vagy más államok felé. Míg 1946-ban még 240 ezer zsidó volt az országban, 1948-ban a Központi zsidó Bizottság már csak 88 ezerről tudott. Az 1946. évi népszámlálás szerint az ország 23,9 millió lakosából 20,5 millió volt lengyel, 2,3 millió német, 390 ezer más nemzetiségű és 417 ezer meg nem állapított nemzetiségű. Az 1944–1947 közötti évek politikája arra irányult, hogy Lengyelországból homogén nemzetiségi összetételű országot csináljon. Ennek legbrutálisabb eszköze a lakosság kitelepítése volt, de más eszközökkel is éltek. Például a Białystoki vajdaságban 1944 végén még 105 fehérorosz nyelvű általános iskola volt, 1947 decemberében pedig már csak 7. Nem maradtak hatástalanul a nemzetiségek helyzetére a Lengyelországban a II. világháború után még évekig működő fegyveres ellenállási mozgalmak sem. Az Ukrán Felkelő Hadsereg 1947-ben kelepcébe csalta és megölte Karol Świerczewski tábornok hadügyminiszter-helyettesét; megtorlásul a hatóságok fől-dig rombolták az ukrán falvakat a Beszkidekben, a lakosságot pedig szétszórták a nyugati, a németektől megtisztított területeken (ez volt a hírhedt Visztula-akció). Az illegális ellenállási mozgalom egyik jobboldali lengyel szervezete, a Szabadság és Függetlenség a Białystok környéki fehéroroszok ellen indított akciókat, mert úgy vélték, hogy a fehérorosz lakosság túlzottan szimpatizál a kommunista hatóságokkal. E szervezet akciói során fehérorosz falvakat rombolt le, és fehérorosz nemzetiségű lakosokat végzett ki. A fehéroroszok harapófogóba kerültek: a nemzeti homogenizálásra törekvő hatalom szemében nemzetiségük miatt váltak ellenségé, az antikommunista ellenállási mozgalom pedig politikai szempontból látott bennük ellenséget.

Az 1947. évi választás után a homogenizálási politika enyhült, 1947–1948-ban számos zsidó szervezet és intézmény újjaalakult, a Zsidó Vallási Egyesület 38 zsinagógát tartott fenn, vallási iskolákat működtetett, és időseket támogattott. A hatóságok liberalizmusa részben annak tudható be, hogy Moszkva ekkor Izrael-barát politikát folytatott, főleg azonban az a magyarázata, hogy az előző évek kisebbségpolitikája olyannyira „eredményes” volt, hogy a nemzeti kisebbségek eddigre eljelentéktelenedtek. A hatalom ekkortól már csak akkor használta fel a nemzetiségeket, ha szüksége volt rá. Sztálin halála után a kommunista pártvezetés kezdeményezte fehérorosz és német szervezetek megalakítását természetesen kommunista pártellenőrzés alatt. A zsidók helyzete másként alakult: 1956-ban, Hruscsov titkos beszéde után a lengyelországi sztálinizmus bűneit igyekeztek a kevés zsidó származású pártvezető nyakába varrni. 1957 és 1960 között 30 ezer zsidó vándorolt ki, az addig fennmaradt 9 zsidó iskolát is bezárták. Ekkor azonban politikusok és a média zöme nyilvánosan még elítélte az antiszemita megnyilvánulásokat. Új szakasz kezdődött azonban az 1967-es hatnapos háború után, amikor Moszkva egyértelműen az arab szövetségesei mellé állt, és „anticionista” kampányba kezdett, amelyet a lengyel kommunisták is átvettek. Az 1968-as márciusi diákmegmozdulásokban részt vevő zsidó származású egyetemistákra hivatkozva nyíltan antiszemita tisztogatásba kezdtek, amelynek következtében újabb 20–25 ezer zsidó hagyta el Lengyelországot. Ezek már többnyire valóságilag közömbös, teljesen asszimilált, lengyel kultúrájú emberek voltak, akik zsidóságukra éppen a kiközösítés következtében ébredtek rá.

A fehéroroszokkal szemben nem folytathattak nyílt kampányt, de aktív kisebbségellenes politikát folytattak velük szemben is. A fehérorosz lakosság gazdasági kényszerből egyre nagyobb számban települt városokba, ahol nemzetiségi oktatás már nem volt. A fogyatkozó létszámra való hivatkozással a falusi iskolákban is csökkent a fehérorosz nyelvű oktatás lehetősége. 1973-ban a białowieżai néprajzi múzeumot is felszámolták, a ki-

állított tárgyakat Ciechanowiecbe szállították, ahol mint északkelet-lengyel regionális emlékeket mutatták be. A németek létszámát a lengyel politika igyekezett minimalizálni. A német–lengyel tárgyalásokon a lengyelországi német kisebbség kérdését a Vöröske-reszt hivatalnokainak a hatáskörébe utalták. Amikor azonban az 1970. évi megállapodásban a nyugatnémet kormány elismerte az Odera–Neisse-határt, a lengyel kormány több ezer polgárának engedélyezte, hogy Nyugat-Németországba távozzék.

A három nemzeti kisebbség tehát különböző módon tapasztalta meg a lengyelországi „létező szocializmust”, ennek következtében más és más kondíciókkal kezdte életét a posztkommunista periódusban. A könyv második fejezete adatokkal bőségesen alátámasztva ezt az időszakot mutatja be.

Az európai kisebbségi jogi normák bevezetése nem jelentett automatikusan szabad fejlődést a nemzeti kisebbségeknek, mert ezekkel élni a gazdasági lehetőségek függvényében tudnak, márpedig ezek igencsak különbözőek a három vizsgált nemzeti kisebbség esetében. Gazdasági szempontból az újból magára találó németiség Opole (Oppeln) vidékén előnyös helyzetben van, német beruházások nagy arányban történnek a térségben, számos korábbi gazdasági emigráns is hazatér, hogy otthon hasznosítsa külföldi tapasztalatát és összegyűjtött keresményét. A fehérorosz kisebbség számára a posztkommunista gazdasági viszonyok nemzeti katasztrófát jelentenek. Lakóterületükön nincs említésre méltó beruházás, a mezőgazdaság elhúzódó válságban van, törzsterületüket nem érinti egyetlen olyan fejlesztési terv sem, amely valami életeséllyel és jövedelemmel kecsegtetne. Mindezek a tényezők a fehérorosz nemzeti kisebbség előrehaladott eltűnését eredményezik. A zsidó kisebbség főleg Varsóban koncentrálódik, bár vannak fontos közösségek Wrocławban és Łódźban is. A varsói ulica Twarda környékén van a zsidó kulturális élet központja, azonban itt sincs külön zsidó negyed.

A szerző hangsúlyozza: a német és a zsidó kisebbség újjáéledése a posztkommunista időszakban annak is köszönhető, hogy mindkettő erős múlt-tudattal rendelkezik, míg a fehéroroszoknak gyakorlatilag nincs történeti tudatuk.

Zoltán András

A fehéroroszok Lengyelország felől nézve

Radzék, Ryszard: Belarusy (Pogład z Pol'scy). Měnsk, Čnykklapedyks, 2002. 130 p.

Ryszard Radzik neves lengyel szociológusnak fő kutatási területe a társadalmi makrostruktúrák, ezen belül is elsősorban a nemzet. Ez irányú tanulmányaiban gyakran fordult az egyik legellentmondásosabb európai nemzetképlethez, a fehéroroszhoz. Fehérorosz tárgyú tanulmányai és könyvei közül többet is ismertettünk már a *Kisebbségkutatás* hátsójain (2001/4, 131–134; 2002/4, 991–992, 996–999). Ez irányú munkássága nem maradt visszhang nélkül magában Fehéroroszországban sem, ennek ékes bizonyítéka az ismertető fehérorosz nyelvű kötet, amely Ryszard Radzik válogatott fehérorosz témájú tanulmányait tartalmazza. A fehérorosz fordítás megjelenése annál is inkább figyelemreméltó, mert a szerző egyáltalán nem szépíti a fehérorosz valóságot, hanem objektív képet igyekszik rajzolni kutatása tárgyáról, tehát megállapításai korántsem mindig hízelgők a fehérorosz társadalomra, illetve annak elitjére nézve.

A könyvet alkotó tanulmányok a fehérorosz nemzeti tudat fejlődése körül szerveződve veszik szemügyre a XIX–XX. századi fehérorosz társadalom fontosabb jellemzőit. A

nemzetté válás folyamatának gyengeségeit kutatva, ennek három főbb okát látja: a fehér-orosz népi kultúra tartalmában, a társadalmi szerkezetben és a mindenkori államhatalomnak a fehér-oroszokhoz való viszonyában. A fehér-orosz paraszti társadalomban nem volt helye a nemzeti ideológiának. A saját nyelv, a szokások iránti kötődés, az etnicitás nem fejeződött ki szervezett formában, hanem csak az idegenekkel való szembesülés során tudatosult. A szituációtól függően a szembesülés során a nyelv, a vallás, az öltözet, a szokások vagy a társadalmi osztályhoz való tartozás vált fontos tényezővé. Jellemző a fehér-orosz paraszti társadalomra a történelmi tudat hiánya vagy alacsony foka. Ebből adódóan könnyen idomultak a mindenkori államhatalom követelményeihez: lengyel uralom alatt éppoly könnyedén vallották magukat lengyelnek, mint orosz uralom alatt oroszoknak. A modern fehér-orosz irodalmi nyelv csak a XX. század elején kezdett formálódni, megteremtői helyi nemesek voltak, akik a korabeli önmeghatározásuk szerint „litván (vagy rutén) nemzetiségű lengyelek” voltak („gente Lithuani/Rutheni, natione Poloni”). 1905 előtt (amikor a cári hatóságok tiltották) a fehér-orosz paraszti társadalomhoz el sem jutott az új irodalmi nyelv, 1905–1914 között túl csekély volt az irodalmi produktum ahhoz, hogy a parasztságra is hathasson; a népiskolákban pedig csak az I. világháború alatt vezették be a németek az általuk megszállt fehér-orosz lakosságú területeken. Ráadásul a fehér-orosz nyelv közel áll az oroszhoz, a lengyelhez és az ukránhoz is, megértési nehézségei a fehér-orosz parasztnak a szomszéd népekkel nem voltak. A paraszti kultúránál magasabb kultúra nyelve lengyel volt, vagy orosz. Közép-Kelet-Európában általában a nyelv volt a nemzetképző tényező. Fehéroroszországban csak az 1920-as években nyílt lehetőség arra, hogy a fehér-orosz nyelvet az iskolai oktatás és a kultúra, valamint az államigazgatás nyelvévé tegyék, igaz, csak a nyelvterületnek a Szovjet-Fehéroroszországhoz tartozó felén. Az évtized végén azonban itt is meredek irányváltás következett be, a fehér-orosz nyelv és kultúra ismét háttérbe szorult. A társadalom szerkezete sem kedvezett a nemzeti mozgalomnak. Galíciában az ukrán nemzeti eszme hordozójává vált a görög katolikus papság, a litvánoknál pedig a római katolikus, a fehér-oroszoknál azonban ilyen réteg nem alakult ki, mivel a görög katolikus egyházat Moszkva 1839-ben erőszakkal felszámolta, s ezáltal az ortodoxiába visszakényszerített fehér-orosz lakosság az oroszosítás áldozatává vált. A kezdetben főleg tanítókból álló fehér-orosz népi értelmiség kialakulásának hamar véget vetett a bolsevik forradalom. Kialakult ugyan egy fehér-orosz bürokrata réteg, azonban ez nem hasonlított a hagyományos lengyel vagy orosz értelmiséghez. Ez a fehér-oroszországhoz való tartozását néprajzi, regionális adottságnak tekintette, és nem is volt más, mint a központi szovjet bürokrácia nemzetietlen provinciális kiadása, amely szorosan kötődött a moszkvai centrumhoz és annak jóváhagyása nélkül semmit sem kezdeményezett. Ez a réteg nem válhatott nemzetalkotó tényezővé. A fehér-orosz nemzeti mozgalom gyengeségét a cári politika is okozta, amely az ortodox hívőket mind oroszoknak tekintette, és nemzeti kérdésekben fennállásának csaknem teljes ideje alatt képtelen volt a kompromisszumokra. Csak 1906 után, a fehér-orosz nyelvű sajtó engedélyezése után indulhatott meg a nemzeti mozgalom, amely aztán az 1930-as évekbe ismét lehatárolt. Az 1920-as évek nemzeti fellendülése azt bizonyítja, hogy a fehér-orosz nemzeté válás lehetséges lett volna, ha nem akadályozza meg a cári, illetve a bolsevik politika.

Zoltán András

A közel-keleti béke göröngyös útja és a félresikeredett „útiterv”

(Az izraeli–arab konfliktus újabb fejleményei)

*Bernstein, Reiner: Die „Road map” und die blockierten Wege zu einem Nahostfrieden.
= Internationale Politik und Gesellschaft, 2003. 4. H. 110–130. p.*

Az izraeli–palesztin konfliktus központi kérdése: a palesztin politikai szuverenitás elérése rendre kimarad az állandósult összecsapások kapcsán folyamatossá vált elemzések tematikájából. Tulajdonképp a „Négyek” 2003-as „útiterve” sem tér ki erre érdemben. Nem érintették a tartalmában sokáig homályban maradt „Oslói megállapodások” sem, amely a béke kimunkálását a szembenálló felek kölcsönös felelősségére bízta. Ezt akkor palesztin részről aránylag konstruktív megközelítésnek gondolták, s nem kötötték magukat az önrendelkezést illető konkrét ígéretekhez.

Az oszlói alkukísérlet döntő eleme volt, hogy a két fél levegye a kérdést a nemzetközi politika napirendjéről. Ez felelt meg akkor legalábbis Izrael vélt érdekének: évtizedes nemzetközi bábáskodás után a napi cselekvés független alakítása, belpolitikai témává avatása. A stratégia az újraéledő palesztin intifáda, a napi véres áldozatokat követelő összecsapások és provokációk ellenére az izraeli politika fő elemévé vált, és Ariel Sharon miniszterelnök személyében következetes képviselőjére talált. Törekvései bizonyosága annak, hogy az izraeli „héjak” egyáltalán nem békültek meg a palesztin önrendelkezés gondolatával; mára még a nagy nehezen kialakított részautonómia is romokban hever, ehelyett 2002 óta visszavonhatatlanul épül a Jordán nyugati partjáiig nyúló, a palesztinok számára életfontosságú víztartalékokat is elkerítő „biztonsági kerítés”.

Az izraeli kormány a nemzetközi közreműködés újrafelvételét célzó „útitervvel” kapcsolatban haladéktalanul megfogalmazta nézetét, jó néhány kemény „kikötéssel” a közreműködés esetleges felvállalását illetően. Ezek legelsősorban az új (főként nyugati parti) telepekkel, valamint Izrael saját biztonságának védelmével kapcsolatos saját érdekérvényesítés jogára vonatkoznak, azaz tulajdonképpen szinte „felfalják” az útitervet. Sharon így próbálja sarokba szorítani és az izraeli elképzelésekre áthangolni a saját belső problémáikkal (az USA: Irakkal, Oroszországgal: a belügyeivel, az EU: a keleti bővítéssel, az ENSZ: strukturális megújodásával) alaposan igénybevett „Négyeket”. Más oldalról az „útitervben” tudatosan mellőzött arab közösség igyekszik bekapcsolódni az egyelőre hamvába holt folyamatba, különös tekintettel a palesztin politika belső megosztottságára.

Az új próbálkozás veszélyeztetettségét látva, az érdekeltek ellenlépéseket mérlegelnek, így az Európai Parlament például a vonatkozó egyezményhez csatlakozott Izrael szankcionálását az emberi jogok és demokratikus elvek megsértése miatt. Ennek keresztülvitele azonban kétes, hiszen egy időben ezzel a mediterrán térség több arab országával kapcsolatban is fel kellene lépni hasonló okokból. Más egyebek mellett új elképzelés: ENSZ-„kék sisakosok” bevetése, megerősített ütközőzóna kialakítása, megvalósítása a térség szuverenitási viszonyai, mindenekelőtt pedig Izrael elzárkózása okán azonban kilátástalan. Izrael már a „Négyek” megfigyelőcsoportjának ténykedését is akadályozza. A helyzet úgy fest, hogy az 1967-ben előállt „kész tények” az izraeli megszállás alá került területeken visszafordíthatatlanok. A cionizálás feltartóztatathatatlanságát, a tájak, városok ideológiai kisajátítása és a jogos palesztin érdekelttség tagadása ma már szinte teljes körű. Ebben a folyamatban együtt halad a politikai és a vallási ideológia. Ez az amalgám hosszú időre győztes minden civil békevágy és békekövetelés fölött.

Az izraeli nemzeti ideológia mára kiváltotta a „biztonsági” kérdés egész érvrendszerét, a kormányzat ezt már csak külpolitikai használatra tartja fenn. A zsidó politikai önrendelkezés számára „Israel állam” fogalmát felváltotta az „ország” képzete. Barak, korábbi miniszterelnök kompromisszumkészsége az egész történetben rövid epizód marad. Sharon verbálisan fenntartja ugyan ígéretét valamilyen palesztin államiság támogatására, ez azonban soha nem jelentené a teljes palesztin függetlenség elismerését. Az izraeli politika magától nem mond le az izraeli nép „bölcsőjének” egyetlen négyzetkilométeréről sem, különösen a Nyugati Partot illetően, amelynek birtokjogát az izraeli–jordániai határvonalra vonatkozó nemzetközi döntések ellenében minden módon igazolni is próbálja, mint ahogy Kelet-Jeruzsálemét is (1950-es demarkációs vonal). Izrael azzal került igazán nyeregbe, hogy 1988-ban Jordánia a PSZF javára lemondott a Nyugati Partról, amit így de facto senki földjének tekint. A vitatott területekre azóta kiterjesztették az összizraeli közigazgatást.

Oslo óta a palesztinok tökéletesen kiszolgáltatottak az izraeli diktátumnak, ugyanakkor nem mondtak le az önrendelkezési politikáról, csak ez frakciókra hullik. De mindannyian hisznek ügyük igazságában és szembenállásuk erkölcsi fölényében, továbbá abban, hogy a világ jobbik része mellettük áll. Az izraeli politika bekeményedésével párhuzamosan a palesztin közösségen belül is a radikális vonulat kerekedett felül, kész helyzet elé állítva a diplomatikus politizáláshoz szokott központi vezetést, mindenekelőtt Arafatot. A radikális átrendeződés új generációnak a frakciópolitikát keresztező műve, mindamellett, hogy formálisan a „Hammasz” szervezet klasszikus szélsőségesei álltak mellé. Ez a generáció már a megszállás körülményei között nőtt fel, nem beszél egy nyelvet a „régiekkel” (a száműzetésből 1994-ben hazatért vezetéssel), a harag és gyűlölet közvetlen tapasztalati úton költözött belé. Ezeknél a fiataloknál érett be az okkupációt követően gyökeret vert iszlamista diskurzus. Ez a mai cionista nacionalizmus tökéletes megfelelője, ellenkező előjellel. Fundamentalizmusa nem vallásfilozófiai tételekből, hanem életérzésből táplálkozik, és egyúttal magával sodorja a sokáig szekularizáltak hitt tömegeket az előző nemzedékekből is. Az „új gárda” az „iszlám házának” tekinti ugyanazt az élőhelyet, amit Izrael is „házának” tekint, ugyanúgy a területi egységét szem előtt tartva, egyúttal a pániszlám megújulás hullámhosszán iszlám államot képzel el magának. Ezzel az izraeli–palesztin szembenállás két kultúra kibékíthetetlen ellentétévé fajul. A palesztin függetlenség kérdése időben annyival távolabbra kerül, amennyivel fokozódik a napi küzdelem ereje. Az iszlamisták erőnléte talán lecsökken annyira az izraeli ellencsapások súlya alatt, hogy nem képes a palesztin belső hatalomátvételt célzó lépések megtételére. Az elérhetetlen távolba kerülő szuverenitás kérdésében mindenesetre újra forgalomba kerülnek alternatív elképzelések is: közös izraeli–palesztin állam, izraeli–palesztin–jordániai föderáció stb.

A több centrumú palesztin mozgalom egyes frakciói (köztük mérsékelt békeparტიak is láthatók) harcban állnak egymás között is, azonban, ha kell, Arafat ellen összefognak, keresztezik a taktikáját, zsarolják diplomáciai vereségei nyomán. A palesztin önkormányzat és parlament meglehetősen nagy konfúzióknak ad keretet. Arafat jó ideje ügyel-bajjal tartja fenn a palesztin hivatalos politika egyensúlyát, stratégiája eléggé megkopott, kezdeményezései mögött nincs belső támogatottság, ezért természetesen súlytalanok, miközben a véres provokációk és az izraeli megtorlás palesztin megtorlásának gyorsuló üteme diktál. De még inkább elszabadulnának a folyamatok az Arafat által nagy nehezen kialakított keretek nélkül. Ma nincs más esély a konfliktus megfékezésére, csak az „útiterv” óvatos programja. Bár közeli siker nem várható tőle, Európa és Amerika azonban nem ülhet összetett kézzel, és a vonatkozó térségben szembenálló felek is már túlságosan messzire mentek ahhoz, hogy megoldásra juthatnának a még egyszer felkínált nemzetközi békéltetés esélyei nélkül.

Komáromi Sándor

Háború és béke Afrikában

Kipre, Pierre: De la guerre et de la paix en Afrique. = Afrique contemporaine, 2003. 207. no. 133–146. p.

A szerző történész, oktatásügyi miniszter volt Elefántcsontparton.

Afrika manapság talán más kontinenseknél jobban szenved az erőszaktól, háborúktól. A különböző konfliktusok és erőszakos cselekmények vajon a békére nevelés hiányosságai-ból következnek?

Annyi bizonyos, hogy a tudatlanság és a másik nem ismerése hangsúlyossá teszik a különbözőségeket, kizárják a párbeszédet, és főleg az egyezségben élést. A békére nevelés ilyen értelemben segítené elő az egymással együtt élést. A dolgozat szerzője a háború és erőszak történelmi gyökereire kíván visszamenni ahhoz, hogy megkíséreljen javaslatot tenni a mai békére nevelés mikéntjére.

Történelmi antropológiai kísérlet az afrikai erőszak és háborúk feltárására

A háborúk és az erőszak okai és formái igen változatosak a földrész múltjában. Főként a szájhagyomány útján örökölt elbeszélések, hagyományok sűrűn emlegetik a „hódító hősöket”, illetve a „harcos népeket”. Tényszerűen a XVI. századtól a XX. századig zajló néger rabszolgaság és a gyarmatosítás állnak a háborús ideológia mögött. Az elmúlt évtizedek globalizáló divatja ugyancsak fölerősítette az emberek közötti kapcsolatok ellehetetlenülését.

A kontinens benépesüléséről szóló eredetmítoszok is háborús elemeket tartalmaznak. Jellemző a peulök története, melyben az ősszülők elhagyták gyermekeiket – maradandó szakadást előidézve így –, mert azok számukra ismeretlen nyelven beszéltek. De sok egyéb nép történetében is megtalálni a közösség hirtelen megszakadását valamiféle örökség (föld, vadászterület stb.) tárgyában támadt vita miatt. Az egyszerű konfliktus fölött mindig megjelenik az eposzi hős, aki rendszerint valami engedetlenséget szervezve hódít, vagy ellenáll. Különös képességgel rendelkezik egy új, erős, koherens közösség létrehozására (pl. Soundiata Kéita, Mali alapítója, Tchaka Zoulou és mások). Az eredettörténetek jó része még a gyarmatosítás előtti időkből származik.

A XVII–XVIII. század folyamán háborúztak, hogy rabszolgákra tegyenek szert, hogy kicserélhessék őket fegyverre vagy más európai árucikkre. A nélkülözések és járványok fokozták az erőszakot. Vagyis ezekben az évszázadokban háború és erőszak mintegy adaptációs eszközei voltak a megmaradásnak.

Az 1700-as években, főleg a tengerpartok mentén létesített királyságok vezető hőseinek egészen különleges árucikkekre (fegyverre, trónra, kelmékre stb.) volt szükségük ahhoz, hogy hatalmukat nyilvánvalóvá tegyék.

A XIX–XX. században az európai, gyarmatosító hódításokkal szemben föllépő hősnek megint csak kultusza alakult ki.

A gyarmatosítás utáni időszak történetét egészen az 1990-es évekig a voluntarista vagy autoriter nemzetállam jellemzi. Az „alapító atyák” képe alatt – gyakran valamiféle külső bátorításra – megvalósítják az állami erőszakot, azaz az átlag állampolgárt nem hagyják érvényesülni a politikában. Jellegzetes megnyilvánulás ekkor a katonai államcsíny. A hátkonfliktusok pedig jó érzelmi ürügyül szolgálnak ilyesmihez.

A '80-as évektől azonban az erőszak monopóliumát elveszíti az állam, s az popularizálódik; szinte mindenütt polgárháború tör ki. Az ifjúság a legfőbb áldozat ezekben az esetekben,

hiszen gyermekként teljesítenek katonai szolgálatot. De bizonyos országokban a gyerekek az iskolában élik ki az erőszakot, az ő hatásos békére nevelésükkel lehet tehát megfordítani ezt a folyamatot. Hiszen általános lett az afroamerikai író hőse által kifejtett fölfogás: „Megértettem, hogy a világ azoké, akik erősek, bármilyen is a bőrük színe.” (Zora Neale Hurston).

Régi afrikai módok a konfliktusok kezelésére és megelőzésére

A béke mindennapi gyakorlatot képes kiváltani, vagy legalábbis reménységet egy közösség tagjai között az egymás iránti harmóniára. A XVIII. századi szövegekben, elbeszélésekben lesz általános a béke visszaállításának gondolata. Az elkerülhetetlen háborút megszüntető békére három módot tudott az afrikai ember: először is a falvak/törzsek/népek közötti szoros szövetség kialakítását; másodsorra: a „béke szerző” intézményét, hivatkozással valamiféle rokonságra; harmadjára pedig az ideális vezetőt. Ez utóbbi rendelkezik mindazokkal az erényekkel, mint pl. igazságosság, nagylelkűség, melyek élők és holtak szelleme számára elfogadottá teszik őt. Beszéde eszerint erőteljes, többes számú, szent. Jól ismeri a hagyományt és a történelmet; nem megoszt, hanem közelít. Szavai nem ébresztenek rossz emlékeket, mert „a beszéd öl”. Gyakran az istenek adománya, vagy küldöttként tisztelt és elfogadott ember volt a békét szerző vezető (Mungo Park, H. Barth, G. Binger). Hasonló módon a migráció is hosszú időn át békés módon zajlott le.

A konzervativizmus gyökerei is valahol itt húzódnak, és a politikai és társadalmi ellentéteken való túllépés vágya. Az afrikai technológia elmaradottságának fő oka abban állt, hogy a Nyugattal ellentétben a rövid háborúk nem adtak időt a technika fejlődésének, kivételként talán a hosszan elhúzódó rabszolgavadászatot, vagy az ún. öröklött ellenségeket (Krahn és Mano – Libéria) lehet megemlíteni. A háborúk nem is voltak annyira véresek, mint Európában vagy Közép- és Dél-Amerikában. Az afrikai népek többségének a háború nem népiertást jelentett, hanem önvédelmet vagy az alattvalók számának megnövelését. A gyarmatosítás előtti időszakban a társaságok békés célokkal, a családi, illetve kereskedelmi kapcsolatok kiszélesítésére hoztak létre vásárhelyeket, kereskedelmi utakat. Ebbe a kulturális közegbe érkezett a gyarmatosító; kezdeti barátságos fogadtatása pedig ellenségességre csapott át, amint kiderültek tényleges szándékai. Lassan – a XX. század folyamán zajló végtelen viták nyomán – a békének a kulturális alapjai is eltűntek.

A régi iskolarendszer kevésbé volt formális a mainál. A beavató férfiak csak általános receptet adtak a világ dolgaira vagy a közösségben uralkodó béke feltételeire. A napi gyakorlat, az ősökkel kialakított kapcsolat minősége adta meg a „békeszerző” hivatalos státusát. A béke alapjait ilyen módon az idő próbájának vetették alá, amihez nem hasonlítható a mai formális oktatás és a médiák térnyerése.

A béke oktatásának lehetőségei a kortárs afrikai oktatási rendszerekben

Nem lesz tartós a békére nevelésben önmagában az a gyakorlat, hogy a legkülönbözőbb törzsbeli gyerekek járnak nap mint nap ugyanabba az iskolába, vagy hogy a békéről szóló tanítás éppolyan tantárgyként jelenik meg, mint a matematika vagy a földrajz. Ehhez a népességnek újra érvényesítenie kell részvételét a kortárs államban, annak működésében/működtetésében. Erősíteni és mélyíteni szükséges a nemzeti integrációs és regionális folyamatokat olyan „cselekvőképes” személyek révén, akik elő tudják segíteni a népek békés egymás mellett élését.

Végeredményben a gyarmatosítás korszaka alakította ki a korábban dinamikus közösségek helyére az etnicitás zártabb kereteit, az állampolgárt. Afrika azonban nem képes önmaga jobban elsajátítani a demokratizmus szellemét, az emberi jogokat, és más demokratikus értékeket, és a közösség javára fordítani a béke eszméjét.

Különösen az 1990-es évektől kezdődően (az apartheid rendszer megszűnésétől Dél-Afrikában például), a mind több helyen létrejött pluralista hatalmi viszonyok között visszatértek a hagyományos konfliktusrendezéshez. Ennek jegyében vallási vezetők vagy az „életet hordozó” asszonyok szervezetei rendeznek megbékélési fórumokat, ahol mindenki kiöntheti a szívét, és követelheti a maga igazságát. Pierre Hassner szerint „az emberiség tagadása fölötti győzelem nem teljes, ha nem követi az együttélés elsajátításának művésze”.

Afrikában az állampolgárrá nevelésben küzdeni kell a tudatlanság és a másik megvetése ellen. A békére nevelés leginkább a független és szolidáris közösség kialakítására és elismerésére irányuló, endogén ismeretekből áll. Mindenekelőtt az ifjúság számára kell iskolaireform-kurzusokat tartani, ahol a felnőttekkel együtt elsajátíthatják a béke kialakításának, megőrzésének feltételeit. A participatív és interaktív pedagógia eszközeivel elsajátíthatják az állampolgári és emberi jogokat. A gazdasági és pénzügyi integráción túl létező kulturális integrációt is lehet tanítani, sőt tanulni a másik megismerésével és elfogadásával. S végül gyakorlati módon felelősségvállalásra kell ösztönözni a tanulókat és szüleiket a nem kormányzati szervezetekben és társaságokban, hogy így is fölvegyék a harcot a Boutros-Ghali által „ethnokratáknak” nevezett élőlökőkkel szemben.

Összegzőképpen elmondható, hogy az erőszak kultúrája jelen van az afrikai kontinens történelmében. Azonban mindig együtt élt vele a béke, melyre bizonyíték, hogy Afrika a legvéresebb évszázadokat is túlélte. Az említett kettősség kultúrája drámaibb manapság, mint valaha volt, totális és globális volta miatt. Az oktatás–nevelésben új eszközöket alkalmazva, a felelős állampolgárság alapelveit kell elsajátíttatni az afrikai társadalmakkal, hogy képesek legyenek elfogadni egymást, s ekképpen meg tudják alapozni a szolidáris együttélést. Ehhez nyújt keretet a Nepad, az „Új partnerség Afrika jövőjéért” (New Partnership for Africa’s Development), amely igyekszik a legjobban kihasználni az integratív afrikai kezdeményezést.

Kakasy Judit

A ruszinok Krúdy Gyula műveiben

Kercsa, Igor': *Rusiny v provedeniáh Dály Krudi*. = *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 49. vol. 2004. 1–2. no. 149–154. p.

Igor Kercsa – Krúdy ruszin fordítója* – a vezető magyar szlavisztikai folyóiratban megjelent orosz nyelvű tanulmányában vizsgálja Krúdy ruszin-képét. Kercsa annak felidézésével indítja eszmefuttatását, hogy a magyar társadalom csak a trianoni trauma után döbbent rá arra, hogy milyen keveset tud a szomszéd népek kultúrájáról, noha azokkal korábban hosszú évszázadokig egy államban élt. Ez a tudatlanság természetesen nem vonatkozott a legnagyobb írókra – Jókaira, Mikszáthra, Krúdyra –, akik jóindulatú érdeklődéssel fordultak a történelmi Magyarország nem magyar nemzetiségei felé is, és erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy a magyar társadalmat megismertessék ezek hagyományaival, szokásaival. Mindezek az erőfeszítések azonban erőtlenek és megkésettnek voltak. A ruszinok vonatkozásában a megkésettiséget jól példázza Krúdy Gyula *Havasi kürt. Ruszin-Krajna kistükre* című könyve (Budapest, 1919). Az 1918. évi X. néptörvény létrehozta az autonóm Ruszka Krajnát, s a ruszinságnak a magyarokkal való megismertetésére írta Krúdy ezt a könyvet 1918 telén. 1919 elején akarta megjelentetni Ungváron, de addigra a városba már bevonult a francia idegenlégió, s a könyv csak Budapesten jelentett meg.

A mű Kercsa szerint ma sem veszítette el aktualitását, mert most újból előttünk áll a feladat, hogy immár az ideológiai korlátoktól megszabadulva ismertessük meg a társadalommal a szomszéd népek kultúráját. A ruszinok is csak az utóbbi években kaptak lehetőséget arra, hogy tanulmányozzák saját történelmüket, néprajzukat és kultúrájukat. Most örömmel és csodálkozva olvassák, milyennek látta nagyapáikat a magyar író, s ezt összevethetik azzal, hogy milyennek látják most ők saját magukat.

A könyv műfaja nehezen meghatározható: karcolatok, néprajzi leírások, riportok vannak benne. Krúdy nem tesz nagy felfedezéseket, felhasználja más szerzők ruszin tárgyú közleményeit, a ruszinok jellemzésére él a közkézen forgó sztereotípiákkal. Meggyőző volta nem a közölt tények eredetiségéből, hanem a művészi megjelenítésből fakad.

A ruszin ember sztereotíp pozitív vonásai közé tartozik a becsületesség, a béketűrés, szelídég, vallásosság, engedelmség, törvénytisztelet, egyszerűség, szerénység. Krúdy nem hallgatja el a ruszinok sztereotíp negatív vonásait sem, ezek a maradiság, a babona, a tudatlanság, a részegesség, a rendtelenség, a tehetetlenség, ügyetlenség. Mindazonáltal az író a negatív tulajdonságokra mentséget keres a nehéz életkörülményekben, s felvázolja a ruszin nép szellemi felemelésének programját, ami nála elsősorban az analfabetizmus felszámolását és az iskoláztatás általánossá tételét jelenti. Mint író észreveszi, hogy ezen a vidéken az álmoskönyvön és a kalendáriumon kívül nem olvasnak semmit. Ma ez a program naivnak tűnhet, de Krúdy korában a ruszinok művelődési szintje lényegesen alacsonyabb volt, mint manapság. Igen értékesek a népszokások leírásai, mert ezek egy része ilyen formában ma már sehol sem létezik. Pontosak a szerzőnek a ruszinok és a többi nemzetiség viszonyát jellemző sztereotípiákról tett megfigyelései: a magyar a ruszin szemében a jó gazda mintaképe, a zsidót a műveltségéért, bölcsességéért és talpraesett-ségéért becsüli, vagyis a szomszédokban azt értékeli, ami belőle hiányzik.

* Vö.: Äřřä Eđoáčä, İřřä äřäđř Đoňčř. Ć řřä đňüęřäř đřňäęř=čä Ć äřđü Eđđř. Óčäřđřä,

Végül Kercsa felteszi a kérdést, hogy vajon mostanáig miért nem olvashatták a ruszinok anyanyelvükön ezt a róluk szóló könyvet. Valószínűleg az történt vele, mint Mikszáth *Tót atyafiakjával* a szlovákoknál, ahol a korabeli szlovák kritika azzal vádolta meg Mikszáthot, hogy művével a magyarosítást szolgálja. Ennek ellenére a szlovák olvasók körében a Mikszáth-mű töretlen népszerűségnek örvend. Remélhetőleg ugyanez fog történni Krúdy *Havasi kürtjével* a ruszinok körében is – zárja tanulmányát a mű ruszin fordítója.

Zoltán András

Nyelvpolitika Litvániában

Smetonienė, Irena: Language Policy in Lithuania. = Res Balticae, 2003. 9. vol. 147–162. p.

A Pisában megjelenő nemzetközi baltisztikai folyóiratban Irena Smetonienė, a litván nyelvpolitika egyik „csinálója” – az Állami Litván Nyelvi Bizottság tagja – ismerteti a litván hivatalos nyelvpolitika céljait és feladatait.

A hivatalos litván felfogás szerint a litván állam etnikai és kulturális eredetiségének kulcsa a litván nyelv, ez biztosítja a nemzeti identitást és a nemzet fennmaradását. A litván az állam és a közélet nyelve. Az állami nyelvpolitika legfőbb jogalapja Litvániában *A Litván Köztársaság államnyelvről szóló törvény*, amely a litván alkotmány 14. paragrafusán alapul, amely kimondja, hogy a litván az államnyelv, továbbá az *Állami nyelvpolitikai irányelvek*, amelyeket 2003. június 3-án fogadott el a litván szjejm. Ez utóbbi dokumentum tartalmazza a litván nyelv fejlődésének elősegítésére irányuló stratégiát.

A fenti irányelvek szerint az állami nyelvpolitika főbb céljai közé tartozik, hogy biztosítsa az államnyelv funkcionalitását a közélet minden szférájában; felismerje az európai integrációval kapcsolatos új szükségleteket; elősegítse a nyelvi örökség kreatív felhasználását a nyelvhasználat szükségletei szempontjából. A jogi keretek megalkotása után a vonatkozó törvények értelmében az államnyelv kötelező a törvényhozásban, a közigazgatásban, a köznevelésben, a közszolgáltatásokban; a tömegtájékoztatási eszközökben, a könyvkiadásban és más publikációkban követelmény a helyes nyelvhasználat. Az államnyelv státusára és a nyilvánosan használt nyelv helyességére vonatkozó rendelkezések megsértését a törvény bünteti.

Litvániában több szervezet is foglalkozik a nyelvi egységesítéssel, irányítással és felügyelettel: az Állami Litván Nyelvi Bizottság, az Állami Nyelvfelügyelet és a megyei nyelvi szolgálatok. Ezek közül az Állami Litván Nyelvi Bizottságot ruházta föl egy 1993-ban elfogadott törvény azzal a joggal, hogy megoldja a litván nyelv kodifikálásával, a nyelvhasználati normák megállapításával és a litván államnyelvről szóló törvény előírásainak megvalósításával kapcsolatos feladatokat. A törvény értelmében a bizottság határozatai kötelező érvényűek az összes vállalatra, intézményre, hivatalra és médiumra nézve. A törvény értelmében a Bizottság 17 főből áll, ezek közül 15 magasan képzett nyelvész. A felmerülő kérdéseket közösen oldják meg; ezeket előzetesen 6 állandó és számos ideiglenes bizottságban vitatják meg. A bizottságok munkájába külső szakértőket is meghívhatnak. A Bizottság munkáját a titkárság szervezi, ennek tagjai készítik elő az üléseket, nyelvhelyességi tanácsadást végeznek, illetve fogadják a különféle intézményektől és magánszemélyektől érkező nyelvhelyességre vonatkozó kérdéseket. A Bizottság jelenleg 4 állami programot is koordinál, ezek közé tartozik az államnyelv fejlesztési programja (1996–2005), a litván nyelv az információs társadalomban elnevezésű program (2000–2006), az idegen szavak litván megfelelőikkel való helyettesítésére irányuló program, a nyelvjárások és a népi helynevek megőrzésének programja. Az Állami Nyelvfelügyelet ellenőrzési szerv, amely az államnyelvre vonatkozó törvény és a nyelvhelyességi követelmények megvalósulását vizsgálja a közéletben az intézményeknél és a médiában.

Az állam kiemelten támogatja a litván nyelvre vonatkozó kutatásokat, kedvező feltételeket teremtett a nyelvjárások, a személynevek, a földrajzi nevek és az írott nyelvművek megőrzésére. A kutatások a Litván Nyelvtudományi Intézetben és a felsőoktatási intézmények litván filológiai tanszékein összpontosulnak. Alapvető kutatási eredmények, értelmező és terminológiai szótárak, nyelvhelyességi szótárak jelentek meg, a litván nyelvre vonatkozó kutatások nemzetközi elismerést váltottak ki.

Az orosz nyelv és Észtország nyelvpolitikája 1991 után

*Polešuk, Vadim: Russkij äzyk i äzykovaä politika Ćstonii posle 1991 goda.
= Eesti Slavistika, 2003. I. vvp. 102–126. p.*

Az újonnan indult észtországi szlavisztikai folyóirat első száma* természetes módon foglalkozik az ország legnagyobb nemzeti kisebbségének, az oroszoknak a helyzetével a függetlenné vált – és azóta már a NATO-ba és az Európai Unióba is felvett – Észtországban. A szerző – egy emberjogi szervezet munkatársa – az orosz kisebbség szémszögéből tekinti át az észt nyelvpolitikát 1991-től napjainkig.

A szerző elismeri, hogy az észtnek számára anyanyelvük fontos szimbolikus jelentőséggel bír. Az észt nyelv különleges státusát az országban a kisebbségek is elismerik, ugyanakkor sérelmezik az észt nyelv védelmére bevezetett intézkedéseket. Észtország nemzetpolitikája a nyelvpolitikán alapul, s ez váltotta ki egyes nemzetközi jogvédő szervezetek kritikáját is.

Az észtországi társadalom etnikailag megosztott, de az ország két alapvető közössége közötti vízvonalat nem annyira az etnikai, mint inkább az anyanyelv szerinti megoszlás képezi. A 2000. évi népszámlálás szerint az észt az összlakosság 67 százalékának, míg az orosz 30 százalékának az anyanyelve volt. A lakosság egy harmada nyelvének – az orosznak – semmiféle hivatalos státusa sincs. Mivel az észt nyelvpolitika alapvető célja az észt nyelv pozícióinak megerősítése és alkalmazási körének bővítése, nem kétséges, hogy e politika eredménye az orosz nyelv pozícióinak gyöngülése lesz.

A mai Észtország területét a XIII. században német és dán keresztetek hódították meg, még mielőtt észt államiság kialakult volna. Később az észték által lakott területek Livónia részét alkották, amely lovagrendek és egyházi fejedelmek által uralt apró feudális államok konglomerációja volt. A livóniai háború (1558–1583) után az észték lakta területeken Lengyelország, Dánia és Svédország osztozott, majd az egész terület Svédországgé lett, amelytől azonban az 1700–1721 közötti északi háború után Oroszország szerezte meg. Az orosz forradalmak után Észtország 1918-ban kikiáltja függetlenségét, amit 1920-ban az orosz bolsevik kormány is elismer. 1940-ben a Molotov–Ribbentrop-paktum értelmében a Szovjetunió részévé válik, majd 1991-ben lett ismét független állam.

Észtországban hét évszázadon keresztül a német nemesség uralta a közéletet függetlenül attól, hogy éppen mely államhoz tartozott a terület. A közigazgatás és az oktatás nyelve alapvetően a XIX. század végéig a német maradt, ekkor váltotta fel az orosz. Az észt csak a függetlenség első elnyerése után lett hivatalos nyelv. 1940 után az orosz újból hivatalos nyelv lett. Használata gyorsan terjedt, mivel a gyors ütemben betelepülő idegen eredetű lakosság többnyire nem sajátította el az észt nyelvet. Mindez aggodalmat keltett az észték körében, akik nyelvüket mindig önazonosságuk egyik legfontosabb elemének tekintették.

1991 előtt ott, ahol az orosz nyelvű lakosság tömegesen élt, az észt lakosság gyakorlatilag kétnyelvű volt (vagyis az észték beszéltek oroszul, de az oroszok nem beszéltek észtül). Az 1989. évi nyelvtörvény (Észtország akkor még a Szovjetunióhoz tartozott) fogalmazott meg először olyan elvárásokat, amelyek az észt nyelv védelmét szolgálták.

Észtországban a függetlenség első kivívása idején az észték még a lakosság túlnyomó tömegét alkották (az 1922. évi népszámlálás szerint a lakosság 87,6 százalékát; az oroszok aránya ekkor 8,2 százalék, az összes többi nemzetiségé 4,2 százalék volt). A máso-

* Interneten is hozzáférhető: <http://www.slavist.ee/magazine/index2003.html>

dik világháború után a nagyarányú iparosítás és a sztálini retorziók miatt munkaerőhiány lépett fel, amit a szovjet hatóságok nem észlakosság betelepítésével oldottak meg. Ennek következtében már 1959-re az észtek aránya az összlakosságon belül 74,6 százalékra csökkent (az oroszok aránya ekkor 20,1 százalék, az egyéb nemzetiségűeké 5,3 százalékot tett ki). A következő 30 évben az idegen eredetű lakosság aránya gyors tempóban nőtt. Az utolsó szovjet népszámlálás 1989-ben már csak 61,5 százaléknyi észtet talált, míg az oroszok aránya már 30,3 százalék, az egyéb nemzetiségűek aránya pedig 8,2 százalék volt. A függetlenség 1991. évi helyreállítása után az oroszok és a más nemzetiségűek aránya csökkent, de a 2000. évi észt népszámlálás szerint az oroszok aránya még mindig 25,6, az egyéb nemzetiségűeké 6,5 százalékot tett ki. A nem észt lakosság Tallinnban (a város lakosságának 46,3 százaléka) és az ország északkeleti részében összpontosul, ahol a nem észtek a lakosság túlnyomó többségét alkotják (arányuk például Narvában 95,1, Sillamäe-ben 95,8, Kohtla-Järve-ben 82,2 százalék).

A második világháború utáni változások tehát nagy létszámú orosz közösség kialakulásához vezettek Észtországbán, amely a hagyományos orosz kisebbség mellett magába foglalta az újonnan érkezettek is. Az orosz közösség bázisán kialakulóban van az úgynevezett orosz nyelvű közösség, amely magába foglalja az összes többi volt szovjetunióbeli népcsoport mindazon képviselőit, akiknek az orosz a családon kívüli érintkezésük nyelve. Ezek zömmel orosz kultúrájú emberek, akiket az észt lakosság a tulajdonképpeni orosz nemzetiségűekkel egyetemben egyszerűen csak oroszoknak nevez. A 2000. évi népszámlálás adatai szerint az észt nemzetiségű lakosság 80 százaléka rendelkezett észt állampolgársággal, míg a kisebbségek képviselőinek csak 40 százaléka. Ugyanakkor az észt törvények csak azt tekintik kisebbségnek, aki észt állampolgár. Őshonos nemzetiségeknek Észtországbán az oroszok, a németek, a svédek és a zsidók számítanak, ami megfelel a történelmi tényeknek.

Az észt nyelvpolitika társadalmi körülményeiről szólva a szerző megemlíti, hogy azt az észt társadalomban a szovjet korszakbeli oroszosítás megbosszulása és az anyanyelv feltétele diktálja. Felveti azt is, hogy az észt nyelv ismerete jelentős részben rituális jellegű, afféle beavatási szertartás, nem pedig reális kommunikációs szükséglet. Ennek igazolására Peeter Olesk településfejlesztési miniszter egy 1994-es nyilatkozatára utal, amely szerint sok nem észtnak azért kell elhagynia Észtországot, mert nem lesznek képesek teljesíteni azt az állampolgári kötelességüket, hogy megtanuljanak észtül. Priit Järve szociológus egyenesen etnikai demokráciának nevezi Észtországot, amely szerinte azok szerint az elvek szerint működik, amelyeket Sammy Smootha fogalmazott meg Izrael esetében: az állam életének minden területét egy etnikum ellenőrzi. Ezt rögzíti az észt alkotmány preambuluma is, amely megállapítja: Észtország népe (vagyis az összes etnikum) azért fogadta el ezt az alkotmányt, hogy örökre biztosítsa az észt nemzet (vagyis csak az egyik etnikum) fennmaradását.

A 2000–2007. évre szóló észt integrációs kormányprogram az észt nyelv körül kívánja integrálni (homogenizálni) a gyakorlatilag kétnyelvű lakosságot. Lehetővé teszi ugyan a kisebbségi sajtóságok fennmaradását, de anyagi eszközöket csak az észt nyelv elsajátítására biztosít.

A nyelvi törvénykezés is az egységesítés felé mutat. Az 1992-ben elfogadott észt alkotmány szerint az egyetlen hivatalos nyelv az észt. 1995-ben a parlament új nyelvtörvényt fogadott el, amely szigorú követelményeket támaszt az észt nyelv használatával kapcsolatban a társadalmi élet különféle szféráiban. Ugyanakkor a törvényhozás biztosít bizonyos lehetőséget a kisebbségi nyelvek (gyakorlatilag csak az orosz) hivatalos használatára is. Az alkotmány és a nyelvtörvény értelmében a nemzeti kisebbséghez tartozó személy anyanyelvén kaphat választ az állami és önkormányzati szervektől azokon a telepü-

léseken, ahol az észt nem többségi nyelv. Ugyanezekben a településeken az alkotmány lehetővé tenné, hogy az ügyintézés a helyi többség nyelvén folyjék, ám a nyelvtörvény szerint erre a kormány adhat engedélyt. Pozitív válasz azonban egyetlen egy ilyen irányú kérvényre sem érkezett, noha például a túlnyomóan orosz nyelvű Sillamäe önkormányzata ezt már kétszer is kérvényezte. Ami Észtország többi régióját illeti (beleértve a 43 százalékban orosz Tallinnt is), ott az orosz (vagy bármely más kisebbségi) nyelvet csak az illetékes tisztviselő beleegyezésével lehet használni. 2002-ben a nyelvtörvényt úgy módosították, hogy az észtül nem beszélő állampolgár tolmács segítségével is fordulhat a tisztviselőhöz, de a tolmácsot neki kell fizetnie.

A képviseleti testületekben nemrég még minden szinten kötelező volt az államnyelv ismerete. Előfordult, hogy a túlnyomóan orosz nyelvű Sillamäe képviselőjét csak azért fosztották meg mandátumától, mert nem beszélt észtül. A képviselők észt nyelvismeretét az 1995. évi nyelvtörvény írta elő; 2001 végén Tallinn nyugati nyomásra megszüntette a képviselőkkel szembeni nyelvismereti előírásokat.

Az élet különböző területeit (oktatás, média, reklám, gazdaság) érintő szabályozás ismertetése után a szerző megállapítja, hogy az orosz nyelvű kisebbséget véleménye szerint hátrányosan sújtó intézkedések enyhítésében elsősorban az EBESZ, kisebb részben az Európa Tanács és az Európai Unió járt közben. Az európai szervezetek figyelmeztetéseire az észt politikai elit többnyire sértődötten reagált. Az elfogulatlan elemzés nem vitatja, hogy az észt törvények túlnyomó többsége ma már megfelel a vonatkozó nemzetközi normáknak. Mostanában a nyugati szervezetek Észtországot illető kritikája nem annyira a törvények betűjére hivatkozik, hanem inkább a kisebbségi jogvédelem mai szabályozásának a szellemére.

Az észt nyelvi törvénykezés egyik legfőbb eredményének az tekinthető, hogy emelkedett az észt nyelv ismerete a nem észt anyanyelvű lakosság körében. Az 1989. évi népszámlálás során az észtországi oroszoknak csak 15 százaléka nyilatkozott úgy, hogy beszél észtül, a 2000. évi népszámlálásnál ez az arány már 40 százalék volt. Az észt nyelvtudás fordított arányban állt a megkérdezettek életkorával: a 15–19 éves korosztálynak az 59 százaléka nyilatkozott úgy, hogy beszél észtül. Bármilyen szinten is beszélték az észt nyelvet az így nyilatkozók, kétségtelen, hogy az új nyelvpolitika a kisebbséghez tartozók egy részénél ösztönözte az államnyelv tanulását. Egy 2000. évi országos reprezentatív felmérés során a megkérdezett oroszok 62 százaléka nyilatkozott úgy, hogy az észt nyelv ismeretére elsősorban a jobb elhelyezkedési lehetőségek miatt van szükség.

Ennek ellenére a 2000. évi népszámlálás azt mutatta, hogy Észtország lakosságának 80 százaléka nem beszél észtül. Tallinnban ez az arány 26 százalék, az északkeleti városokban eléri a 71 százalékot. Nyilvánvaló, hogy a jelenlegi szabályozás nem veszi figyelembe a lakosság e részének érdekeit. Mindez távlatilag komoly konfliktusokkal fenyeget.

Zoltán András

A nyelv és az írás szerepe a XIX. századi horvát és szerb nemzeti újjászületésben

Sotirović, Vladislav B.: *Jezik i pismo kao faktori nacionalnog odredjenja Hrvata i Srba u XIX. veku.*
= *Slavistica Vilnensis (Kalbotyra 52[2]), 2002. 39–48. p.*

A XIX. századi szerb és horvát nacionalizmusnak három közös vonása volt: politikai, kulturális és szociális. A szerbek és a horvátok végső célja az volt, hogy a szerb, illetve a horvát nemzet léte külön nemzeti területen valósuljon meg, mégpedig olyan területen, amely etnikailag homogén s amelyen azt a nyelvet használják, amelyen a szerb, illetve a horvát ethnosz beszél. Mind a szerb, mind a horvát nyelvi nacionalizmus részben arra válaszul keletkezett, hogy a szerb, illetve a horvát területeken az uralkodó osztályok képviselői (törökök, magyarok, németek, olaszok) nem mutattak kellő hajlandóságot az általuk igazgatott szerbek, illetve horvátok nyelvének megtanulására.

Abból kiindulva, hogy minden modern európai nyelvnek a fonetikus írásmódot kell követnie, Vuk Stefanović Karadžić arra a meggyőződésre jutott, hogy a *što*-nyelvjárás *ije*-ző kiejtése – az *e*-ző kiejtést is tolerálva – a legalkalmasabb arra, hogy a szerbek irodalmi nyelvének az alapját képezze. Mivel azonban az illír mozgalom 1835 és 1848 között a horvátok irodalmi nyelvének szintén a *što*-nyelvjárás *ije*-ző kiejtését választotta azon az alapon, hogy a horvátok egy része is a *što*-nyelvjárást használja, ténylegesen közös nyelvjárási alapja lett a szerbek és a horvátok irodalmi nyelvének. Karadžić nyelvészeti elképzeléseit dicsérték egyes horvát tudósok is, mégpedig azok, akik szeme előtt egy közös, független délszláv állam elképzelése lebegett, amely majd a szerbek és a horvátok együttműködésén fog alapulni. A két legnagyobb délszláv nép politikai együttműködését – az ideológiai koncepción túl – a közös „horvát-szerb” irodalmi nyelv is hivatva volt szolgálni, amelynek az alapjait úgymond Vuk Stefanović Karadžić rakta le. Ezzel szemben a valóság az, hogy Karadžić nem a „horvát-szerb”, hanem a szerb irodalmi nyelv alapjait rakta le, és sosem gondolta, hogy a szerb és a horvát egységes nyelv lenne, hanem világosan kifejtette, hogy a szerb és a horvát két külön etnolingvisztikai entitás. A horvátokra nem a szerb Karadžić tukmálta rá, hanem a horvát illiristák, akik átvették a tőle megalkotott szerb irodalmi nyelvi modellt, és azt a háromnyelvű horvát nemzet irodalmi nyelvivé tették.

A XIX. század közepén horvát területen (Horvátország, Szlavónia, Dalmácia) a nyelvi helyzet sokkal bonyolultabb volt, mint Szerbiában. Karadžić korában a horvátoknál az egységes irodalmi nyelv megteremtésének legfőbb akadálya a nyelvjárási tagoltság volt. A horvátok három dialektust (Karadžić szerint: nyelvet) használtak: a *ča*-, a *kaj*- és a *što*-nyelvjárást. Zágrábban hagyományosan *kaj*-horvátul beszéltek. Ezen a nyelvjáráson beszélt Ljudevit Gaj, az illír mozgalom vezetője és az ő körébe tartozók többsége is. Ivan Mažuranićnak a *ča*-horvát volt az anyanyelvjárása. Gaj ennek ellenére nem választotta az irodalmi nyelv alapjául sem a *kaj*-, sem pedig a középkor óta gazdag irodalmi hagyománnyal rendelkező *ča*-horvátot. A horvátok irodalmi nyelvivé 1836-ban a *što*-dialektust választották, vagyis átvették Karadžić nyelvreformját. Az illiristák választása mögött három mozgatórugó rejtőzött: 1.) a horvátok igényt tartottak a dubrovnikai köztársaság irodalmi hagyományára, amelyet a XV. századtól kezdve *što*-dialektusban írtak; 2.) Gaj idejében a horvátok egy része *što*-dialektusban beszélt; 3.) az illiristák kulturális és politikai egységre törekedtek a szerbekkel. A Gaj által a *Novine hrvatske* és a *Danica* hasábjain 1835/36-tól kezdve népszerűsített „illír nyelv” nem volt egyéb, mint az *ije*-ző kiejtésű *što*-dialektus (vagyis a szerb Vuk Karadžić anyanyelvjárása). A „szerbség védelme-

zöi” a XIX. század második felében nem vették jó néven Gaj horvát nyelvi reformját, mert egy Nagy-Horvátországra való törekvést láttak benne, vagyis azt, hogy a horvátok asszimilálni akarják a *što*-nyelvjárást beszélő római katolikus szerbeket, hogy a közös nyelv és a közös vallás alapján horvátnak nyilvánítsák őket. Ezen az alapon összeütközésbe került a szerb és a horvát nyelvi nacionalizmus több területen: Dalmáciában és Dubrovnikban, Szlavóniában, a Szerémségben, Horvátország egy részén, de elsősorban Boszniában és Hercegovinában.

A tárgyalt kort a nyelvi nacionalizmus korának nevezhetjük a szerbek és a horvátok történetében. A szerb nacionalizmus a nemzeti nyelvre helyezte a fő hangsúlyt, arra a nyelvre, amelyben a szerb nemzet az összes többtől különbözik. Az etnikai-nemzeti összetartozás eszméje szülte azt a törekvést, hogy az „etnolingvisztikai” értelemben vett összes szerb egy államszervezetbe tömörüljön. A másik oldalon, a horvátoknál a „politikai nemzet” koncepciója a nyelvet alkalmas eszköznek tekintette a horvát államterület homogenizálására. A nyelv szerepének különböző felfogása két különböző típusú nacionalizmust eredményezett: a szerb alapjában etnikai jellegű volt, míg a horvát inkább állami. Ebből az is következett, hogy a kétféle nyelvi nacionalizmus másképpen kívánta meghúzni az államhatárokat. A szerb nyelvi nacionalizmus a „természetesség” elvét hangsúlyozta, míg a horvát nyelvi nacionalizmus egyre gyakrabban hivatkozott „az államiság és a történetiség” elvére.

Zoltán András

Antropológiai utazás: értékek és rejtett jelek fellelése

*Greverus, Ina Maria: Anthropological voyage of serendipity and deep clues.
= Shifting Grounds, 11. vol. 2002. 9–50. p.*

A mobil helyszíni kutatómunka és az antropológiai utazás több rövid tartózkodás sorozatából áll, amely magasabb feszültségi fokhoz vezet, és kevesebb időt ad a kutatónak az akklimatizálódásra és az alkalmazkodásra. A mobil helyszíni kutatás kiegészíti a hosszabb időtartamú állandó kutatást, és ideális esetben a kutató e kettőt ötvözi a megközelítés során. Az összehasonlító (komparatív) megközelítés nemcsak sokféle módon testesült meg már az antropológia történetében, de gyakorta számos kritika is érte. Míg a '70-es években a módszertani kézikönyvek terjedelmes fejezeteket szenteltek az összehasonlító megközelítésnek, de a '60-as évektől kezdve a már hangoztatott kritikák, melyek szerint ez a kulturális rendszerek fragmentációja felé mutató tendencia, melynek célja a taxonomikus osztályozás, és amely kevesebb figyelmet szentel a történelmi változásoknak és kulturális interakciónak, az összehasonlító megközelítéstől való elfordulást eredményezte a kulturális kutatásban. Rehabilitációja és értékelésének felülvizsgálata már folyamatban van, az összehasonlítás új formáinak köszönhetően. Az utazás és a figyelem a pillanatra, az egymáshoz kapcsolódás és a párbeszéd utalásai ismeretlenre és ismerősre, a helyi és társadalmi különbségek, valamint azonosságok kultúrában és adaptációban, ezek mind az összehasonlító kutatás tárgyai. Ez vezeti a vizsgálatokat, melyek időnként átláthatatlan mezőkön keresztül haladnak, vagy mint a könyvtárakban és archívumokban végzett kutatásokat, a kritikus és önkritikus újravizsgálatát az előzőekben megtaláltaknak, a végső szöveg megalkotását is, mely nem egyszerűen csak a tapasztalatok megosztását célozza, hanem sokkal inkább provokálja az olvasót saját vizsgálatainak és eredményeinek felülvizsgálatára. Minden egyes utazás a városon keresztül tartogathatja a lehetőség egy pillanatát, új tapasztalatokhoz és kérdésekhez vezethet minket. Az utazások és az elbeszélések soha nem érnek véget. A szerző könyve „Anthropologische Reisen”, melynek első fejezete ennek az esszének a forrása, korábbi tapasztalatokat köt össze újabb élményekkel, és új jelekre mutat rá, melyeket nem a szerzőnek, hanem másoknak kell továbbkövetni.

Az antropológus kutatása még a leginkább isten háta mögötti helyeken is az emberekről szól és arról, hogy milyen értelemmel ruházták fel ezt a területet. A szerző valójában Mongóliában kezdte felülvizsgálni gondolatait a peremvidékekről, melyek az olyan távoli utazásain, mint Észak-Norvégia, az észak-amerikai sivatagok, a James-öböl Kanadában, Szibéria, a mauritániai Szahara és természetesen Ausztrália elhagyott vidékei köztölték le figyelmét. A Szahara és Mongólia másra és másra utal ugyanazon kulcsszóval, mint pl. a nomád élet és a barátságos terület. Ugyanakkor az olvasó tudatára ébred mindazoknak a közös dolgoknak, amelyeket e gondolatok és a helyiek, illetve az idegenek mozgása között fennálló kontrasztok hordanak magukban ezeken a kietlen vidékeken. Az összehasonlítás nem okozza szűkszerűen az érintett kulturális jelenségek direkt összekapcsolását különböző történelmi, földrajzi és társadalmi kontextusokkal, ahogy az az új spiritualitásról vagy a nyelvről szóló fejezetben volt látható, melynek kulcsszavai a bennfoglalás és kizárás voltak. Ehelyett ez utalhat egy terület belső történelmének kibontakozására, ahogy az Nicaragua és Haiti esetében látható. Az antropológiai utazás távoli helyeken nemcsak az egzotikum felfedezését jelentette a szerző számára, de megtanította a pillanatnyi lehetőségek előnyeinek kihasználására közelebb az otthonához is. Az ide-

gen és az ismerős egymásra zárulnak, megkövetelik az összehasonlítást és az egymás mellé rendelést, ezáltal láttatva az ismerősen idegen és az idegenül ismerős paradoxonát. De míg az emberek javak és gondolatok globális áramlásában is fennmaradnak, a különbségek és az új különbségek teremődnek. Az antropológiai utazók ezeket a konvergencia-helyeket látogatják. Ők összekapcsolják a hallottakat és a látottakat, és lehet, hogy képesek hozzájárulni vagy kiterjeszteni a nyugati fennhatóság megkérdőjelezéséhez a mai posztmodernitás kialakításában, amely egy kulturális mezőt hivatott körülírni. A szerző reményét fejezi ki, hogy kulcsszavai ehhez hozzájárulnak, mivel egy kritikai folyamatot stimulálnak, és a nemzeti, helyi és társadalmi adaptációk és ellenáramlások kontextusának vizsgálatát szorgalmazzák. Továbbá ezek a szavak kiemelik a történelmi beágyazódást és a társadalmi ellentéteket. A szerző kulcsszavai jelentőségüket a lehetőségek pillanatainak köszönhetik, ahol a kulcsszó egy központi tapasztalatból és a helyszínen felmerülő kívánalmakból kristályosodott ki. Az ember belebotlik, majd végigvezeti őt egy jelsorozaton, amely stimulálja az embert, hogy lássa, hallja és folyamatosan kutassa az interpretáció és reflexió új szintjeit mindaddig, amíg el nem jut egy olyan szövegig, amely nyitva áll az értelmezés felé. Ez a folyamat messze túlvezet minket a lehetőség pillanatán. Gyakran évek vagy évtizedek telnek el, mielőtt a szöveg nyomtatásban megjelenik.

Mindazonáltal a vizsgálat hossza és az adatok nagy mennyisége nem határozza meg a jelek mélységét vagy sekélyességét. A mélyebb értelem itt a vadászat paradigmáját követi, legyen szó bár bizonyítékról vagy vadról, melynek megfelelően a vadász sikerrel jár a rétegek és nyomok megfejtésében. A mélyebb értelem irányt mutat a mélyebbre ásásnak, minden folyamat számára a vad üldözésétől a tudás megszerzéséig. Ezek a mélyebb értelemek dominálnak az egocentrikus eszme felett, és előtérbe helyezik a tudós felelősségét, hogy a „*Bien Pendants*” ellenerőjeként hasson mind a hagyományos, mind a progresszív módon, jól beilleszkedett tudóstársadalom tagjai ellenében.

A tudomány dinamikus és a társadalmi és kulturális tudományoknak feladata, hogy ellendinamikusként működjenek a szónak abban az értelmében, hogy ellenmozgást stimuláljanak. Az, hogy az utazó antropológus útítársaival és antropológiai útjaival végül bebocsátást nyer-e a diszciplínába mint egy hazai külföldi, az nemcsak egy jó vagy rossz szándék által eldöntött kérdés, sokkal inkább egy társadalmi döntés, mely szembesül néhány igen kellemetlen mély értelemmel.

Bosznay Csaba

A Mura menti horvátok múltjáról és jelenéről

A Mura menti horvátok a századok vonzásában. Szerk. Rác Erika. Zrínyi Miklós Általános Iskola, Murakeresztúr, 1999. 97 p.

A magyarországi horvátság egy kis része Zala megyében, a Mura folyó mentén él. Az összesen 6–8 ezer főt számláló hét mai település lakói kaj-horvát nyelvjárásban beszélnek, s a következő falvakban élnek: Fityeház, Molnári, Murakeresztúr, Petrivente, Semjénháza, Tótszentmárton és Tótszerdahely. E kis népcsoport küzdelmes századait, kultúráját, nyelvét és a muraközi horvátsággal közös szálait elemezte a Murakeresztúron „A Mura menti horvátok a századok vonzásában” címmel megrendezett kétnyelvű konferencia. A konferencia előadásait tartalmazza az azonos címmel megjelent könyvecske.

A kiadványban tudományos kutatók, a Mura mentén nevelődött értelmiségiek, valamint a népcsoporthoz kötődő szakemberek kutatómunkái elemzik a múltat és jelent, s érintik a jövőt.

A kötet 14 előadást tartalmaz.

A bevezető előadást Zvonimir Bartolić tartotta *Pomurski Hrvati kroz stoljeća (A Mura menti horvátok a századok vonzásában)* címmel.

„A Mura menti horvátok egészen a 20. századig szinte ismeretlenek maradtak az anyaország számára” — e gondolattal indította előadását a szerző. Amikor a 19. században a kutatók elkezdtek érdeklődni a nyugat-magyarországi horvátok iránt, ritkán álltak meg a Mura mentén, s megjelent írásaikban is kevésszer említették e népcsoportot.

A szerző ezután megemlíti azon kevés kutatókat és műveik címét, akik írtak a Mura menti horvátokról. Ezek az írások tartalmazzák az itt élő lakosság számát, az általuk lakott települések nevét, amelyek száma a mainál jóval több volt.

Az első világháborút követő trianoni békeszerződés következtében a Mura menti horvátok nagyon nehéz helyzetbe kerültek, mivel a Muraközzel való rokoni, baráti, gazdasági kapcsolataik megszakadtak. Súlyosbította helyzetüket az is, hogy nem volt saját értelmiségük. A nehézségek ellenére sikerült megőrizniük anyanyelvüket, népdalaikat, amint azt Vinko éganec népdalkutató gyűjtése is bizonyítja. A szerző véleménye szerint különleges helyet foglal el a Mura menti horvátokról szóló tanulmányok sorában Kerecsényi Edit: *A Mura menti horvátok története és anyagi kultúrája* című könyve, mely az eddigi legalaposabb e népcsoportról szóló munka. A mű új kérdést vetett fel a dél-zalai horvátság eredetével kapcsolatban. Nevezetesen, hogy az eddigi nézetekkel ellentétben nem őslakosok, hanem a török kiűzése utáni időkben idetelepült muraközi horvátok utódai. A kérdés nyitott, a tudománynak kell erre választ keresnie történeti, levéltári kutatásokkal; valamint a népcsoport nyelvének tanulmányozásával.

Kerecsényi Edit *A Mura menti horvátok anyagi kultúrája* című előadásában felsorolta azokat a tényezőket, amelyek erősítették a horvátság etnikai hovatartozását (muraközi rokonság, házasságkötés egymás között); s azokat, melyek a gyorsabb asszimilációhoz vezettek (vasút megépítése, tisztviselők beköltözése, a térség két egyházmegyéhez való tartozása). Részletesen szolt a Mura menti horvátság hagyományos tárgyi kultúrájának három szembetűnőbb jellegzetességéről: a bútorzatról, a népviseletről és a szöttesekről. A legszembetűnőbb és legértékesebb darabokat a szerző diaprojektíven mutatta be. Az ezekről készített fényképek a kiadványt is színesítik, gazdagítják.

Horvat, Janja *Obilježavanje pripadnosti i materinskog jezika u dijelu dokumenata Hrvata u Mađarskoj (A magyarországi horvátok anyanyelvének és nemzetiségi hovatartozásának jelölése a hivatalos dokumentumokban)* című dolgozatában személyes példákkal illusztrálta, hogy az elmúlt évtizedekben, a magyarországi horvátok dokumentumaiban miként jegyezték a horvát anyanyelvet. Az általános iskolai bizonyítványokban, a tanuló anyanyelve rovatban a horvát szerepel. Az 1961/62-es tanévben bevezették a kéttannyelvű iskolákat, melyekben hivatalosan a szerbhorvát nyelvet tanították.

A szerbhorvát tanítási nyelvű gimnáziumokban a kétnyelvű bizonyítvány kétféle terminológiát jelöl: szerb és horvát, valamint szerbhorvát. A diákok a szerb–horvát kollégiumban laktak. A tanárképző főiskolán, a délszláv tanszéken délszláv néprajzot, délszláv történelmet tanultak a délszláv szakos hallgatók, majd szerbhorvát szakos tanári oklevelet szereztek. Az egyetemi filológiai tanulmányok során már szerbhorvát nyelvű tantárgyaik voltak. A magyarországi horvátok a délszláv szövetségbe tömörültek.

Mindezek ellen a horvátok sohasem emelték fel szavukat. A szerző munkája végén felhívja a figyelmet arra, hogy ma is keveset tud a többségi nemzet a Magyarországon élő horvátokról; s úgy véli, hogy a horvát nemzetiségnek kell tennie azért, hogy nyelvük gazdagságát és értékeit megismertessék.

A térség legnagyobb lélekszámú településéhez, Murakeresztúrhoz, több előadás is kapcsolódott.

Gadányi Károly *Čuvene izreke keresturskih vojnika (Murakeresztúri katonák híres mondásai)* című, humorral, vidámsággal teli előadásában a katonaelet viszontagságaiba avatja be a hallgatóságot. A község életében a katonai szolgálat jelentős eseménynek számított. Külön tisztelet övezte Murakeresztúron a katonaviselt férfiakat. Tekintélyük volt, hallgattak rájuk a többiek. Mondásaikat, melyek idővel szólássá váltak, a horvát nyelv megőrizte, ma is fel-felelevenítik őket összejövetelek alkalmával. A szerző ezeket a szólásokat, mondásokat eseményekhez kötve csoportosította:

- Az I. világháborúban szolgált katonákhoz kötődő mondásokból van a legtöbb. Sokan voltak huszárok, a velük megesett történetek különösen derűsek.
- A II. világháborút megjárt katonáktól kevés mondás maradt meg, azok is nélkülözik a humort, hiszen nagyon sokan elesetek a harcmezőkön.
- A harmadik csoportba a saját katonaidejéhez kötődő szólásokat sorolta az előadó, ezek közül sok történet születésének személyes részese is volt.

Bedi Gyöngyi a horvát nemzetiség arányának változását követte nyomon Murakeresztúron a törökök kiűzése utáni időktől napjainkig. Részletesen ismerteti és elemzi az 1880-tól tízévente ismétlődő népszámlálási adatokat, a népesség számát, nemzetiségi hovatartozását, anyanyelvét.

Kocsis Sándor *Ragadványnevek Murakeresztúr községben* című előadásában szülőfaluja ragadványneveit gyűjtötte össze, szám szerint 210-et. A gyűjtőmunka idején 556 család lakta a települést. A nevek a falu nyelvi helyzete miatt többnyire horvát, kevésbé magyar nyelvűek. A ragadványneveknek fontos funkciójuk volt a családok és egyének megkülönböztetésében, hiszen a leggyakrabban előforduló családnevet viselte a lakosság több mint fele. Ezek irányítúként szolgáltak a nagycsaládok szövevényében. Az előadás második része csoportosítja a ragadványneveket. Számos családnév- és személynév gyökerű található közöttük. Az állatnevekből és tulajdonságokból származó nevek egyénekhez kötődnek. Nagyon sok név született viselőjének szavajárása alapján. Sok, foglalkozáshoz kapcsolódó névvel is találkozott a szerző.

Kovácsné Kővágó Anna *Misszilisek az 1940-es évekből Murakeresztúrról* című dolgozatának témája katonalevelek elemzése volt. Azt vizsgálta, hogy a misszilisek íróit mennyiben zavarhatta az a körülmény, hogy horvát ajkúak voltak, a horvát nyelvet sokkal jobban beszélték a magyarnál; s leveleiket mégis magyarul írták meg. Hat levélíró 15 levele volt az elemzés tárgya. A szerző vizsgálta a levélírók iskolai végzettségét, foglalkozását, valamint jártasságát a magyar nyelv ismeretében. Arra a kérdésre, hogy miért magyarul íródtak a levelek, két választ talált: 1. létezett a cenzúra; 2. ezek a fiatal emberek sohasem tanultak meg horvátul írni.

Gadányi Katalin *A Mura menti horvátok névmagyarosítása* című munkájában azt vizsgálja, hogy a zalai horváttság – jelentős számban – mikor és miért mondott le a nemzeti-

ségét tükröző családi nevérol. A hét település 8 ezer fős lakossága körében 460 névváltozást, névmagyarosítást gyűjtött össze. A térséget az egyházi méltóságok, tanítók, tanfelügyelők, jegyzők, valamint a megyei sajtó buzdítása és ráhatása következtében kétszer érte el a névmagyarosítási hullám: az 1920-as, valamint az 1960-as években. Elgondolkodtató javaslattal áll elő dolgozata végén a fiatal szerző: „Itt az idő, hogy helyre tegyük őseink hibáit, és visszacseréljük méltatlanul eldobott horvát neveinket.”

Rácز Erika *A magyarosodás és magyarosítás útja a Mura mentén* című előadásában gondosan összegyűjtött forrásanyagot használt. Levéltári, irattári dokumentumok elemzése és statisztikai adatfeldolgozás segítségével arra a kérdésre keresett választ, hogyan asszimilálódott nyelvében és kultúrájában a Zala megyéhez tartozó népcsoport. Az okokat megjelölve, elemzi az egyházi viszonyok alakulását a Mura mentén, valamint nyomon követi azt is, hogy a dél-zalai horvátság településeinek iskoláiban mikor és hogyan használták a nemzetiségi nyelvet. Vizsgálja a tanítók, a tanfelügyelők, az iskolaszékek és a taneszközök szerepét. Végül pontokba gyűjti, hogy véleménye szerint melyek voltak a magyarosodás és magyarosítás útjának mérföldkövei.

Snjeđana Matoš *Zemljopisno-povijesni razlozi naseļjavanja Pomurskih Hrvata (A Mura menti horvátok letelepedésének földrajzi–történelmi előzményei)* című előadásában mindenekelőtt azt a tényt szögezi le, hogy a térség földrajzi helyzetének, valamint a települések fejlődésének tanulmányozása megkönnyíti számunkra a történelmi események megértését, mely hatással van a mai helyzetre és a további fejlődésre is.

Ezután pontosan leírja a térség domborzati viszonyait, földrajzi elhelyezkedését, határait, melyek meghatározzák az éghajlatot is. A Mura folyó kavicsos és homokos hordalékán agyagos-homokos talaj alakult ki. A természeti adottságoknak köszönhetően, a horvát–magyar politikai közösség létrehozása után, folyamatosan nő a lakosság szám, és fejlődik a földművelés. A török uralom alatt a lakosság elmenekült a térségből. A törökök kiűzése után a sűrűn lakott Muraközéből érkeztek telepesek a Mura menti elnéptelenedett falvakba.

Marija Petrič *Strani jezični elementi u govoru serdaheljskih Hrvata (Idegen nyelvi elemek a tótszerdahelyi horvátok nyelvében)* című munkájának első részében szülőfaluja földrajzi elhelyezkedését, történetét, vallási, nemzetiségi összetételét ismerteti. A második rész a történelmi, földrajzi, gazdasági és kulturális viszonyokkal, valamint ezek hatásával foglalkozik. A horvátok ezen a vidéken állandó érintkezésben voltak a magyarokkal és németekkel. Ennek az együttélésnek a következményei többek között a nyelvi kölcsönhatások, mely az előadás harmadik részének tárgya. A szláv nyelvek, valamint a magyar nyelv kölcsönhatása a magyarok Pannóniába való letelepedésétől kezdve jelen van. A magyar nyelvi hatások bizonyítékait sorolja ezután a dolgozat. A szerző szerint Tótszerdahely község és a környék falvai azért váltak egyre nyitottabbá a magyar nyelv iránt, mert mind kevesebb szállal kapcsolódtak a muraközi horvátokhoz, aminek következtében nyelvük archaikussá vált. Másrészt, a társadalmi változások, a gazdasági és technikai fejlődés következtében keletkezett új kifejezések – teljesen vagy részben – már magyarul kerültek a Mura menti horvátság szóincsébe. A német nyelvvel a hadsereg katonáin, valamint a kereskedőkön keresztül kerültek kapcsolatba Tótszerdahely és a Mura mente lakosai. Ezért a német kölcsönzavak is a katonasághoz és a kereskedelemhez kötődve jelentkeztek leginkább. Előadása befejező részében a szerző nyelvtani elemzésnek veti alá a magyar és német jövevényszavakat.

Mijo Lončarić *Govor pomurskih Hrvata (A Mura menti horvátok nyelvhasználata)* című munkájában az itt élő népcsoport kaj-horvát nyelvének fonetikai, fonológiai és grammatikai tulajdonságait mutatja be. A szerző bevezetőjében leírja, hogy ma Magyarországon hol élnek kaj-horvát nyelvet beszélő horvátok. Történeti forrásokra hivatkozva megállapítja, hogy a Mura mente a 13. században szláv terület volt, s a szlovén nyelv Murán túli területeivel együtt a zágrábi püspökség fennhatósága alá tartozott. Ezután azzal a nyitott kérdéssel foglalkozik, hogy vajon az itt élő horvátok a török uralom előtti lakosság lezármarzottai-e, vagy később települtek ide a Muraközéből. Lingvisztikailag ma egyiket sem tudjuk megerősíteni. Az előadás további része a zalai horvátság nyelvének elemzésével foglalkozik. Leírja a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban előforduló magánhangzókat, a mássalhangzó-rendszert, valamennyi hangot példákkal is illusztrálva. A névszóragozásnál részletesen ismerteti a főnévragozást, foglalkozik a melléknévvvel, a számnévvvel, valamint az igével is. A szerző előadásának befejező részében arról szól, hogy a horvát nyelvtudomány számára fontos feladat a Mura menti horvátok nyelvének kutatása.

Bíró László *A horvát nemzetiség Zalában* című munkájában a történelmi és jogszabályi keretek közötti viszonyrendszer figyelembevételével vizsgálja a zalai horvátok helyzetét. Felvázolja a közigazgatási, egyházmegyei határokat, melyek sohasem kedveztek a települések együvé tartozásának. Ismerteti a horvátok lakta nemzetiségi települések demográfiai adatait és a térség infrastrukturális ellátottságát. Foglalkozik az intézményhálózat helyzetével, működésével, részletesen az iskolarendszerrel. Érinti a térség gazdaságát és foglalkoztatási helyzetét. Taglalja a határ menti kapcsolatok alakulását, kiemeli a megyei önkormányzat, valamint a civil szervezetek szerepét a nemzetiség jövője szempontjából.

Katica Konczer *Perspektive Hrvata u Pomurju (A Mura menti horvátság perspektívái, jövőképe)* című dolgozatában egy általa végzett szociológiai kutatás eredményeinek tükrében a zalai horvát népcsoport identitásának és nyelvének megőrzéséhez vezető megoldásokat keresi, melyek szerinte a következők lehetnek:

- Az anyanyelv használata a mindennapokban;
- Széles kapcsolatok az anyaországgal;
- Bevásárlóturizmus, mely pozitívan hat a gazdaságra, foglalkoztatásra;
- Hagyományörzés, ápolás, a családi ünnepek megtartása;
- Civil szervezetek létrehozása;
- A falusi turizmus fejlesztése;
- Népi kismesterségek felelevenítése;
- A meglévő iskolai, kulturális és sportkapcsolatok erősítése, gazdasági kapcsolatok kialakítása;
- Határátkelőhelyek kialakítása a térségben.

Rácz Erika

Szlovákia 2002–2003: közép-európai tigris születik?

Slovaquie 2002–2003. Naissance d'un tigre centre-européen? = Le Courrier des pays de l'Est, 2003. 1036–1037. no. 206–219. p.

A 2002. őszi, helyhatósági választásokon V. Mečiar pártja, a Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom győzött 19,5%-kal, s így kormánykoalíció kötésére, vagy kisebbségi kormányzásra adódott lehetősége. Az R. Fico által vezetett balközép Smerrel való együttműködéssel próbálkozott leginkább, de hasztalan. Időközben a kereszténydemokraták, M. Dzurindával az élükön, alkalmi szövetséget kötöttek a liberális Szövetség az Új Polgárért, illetve a Magyar Koalíció Pártjával. Nyilvánvalóan magán viselte azonban ez az egyezség a huzamos együttműködés lehetetlenségének jeleit.

A négy jobboldali párt hatalomra kerülésével, 1945 óta először újra győztes jobboldal, élén Dzurindával határozottan liberális politikába fogott. A korábbi években a baloldallal kötött, az egészségbiztosítást, nyugdíjreformot érintő egyezségeket sorra fölmondták. De megemelték az általános forgalmi adót, és a nagyjövedelműek megadóztatását is megoldották. Gazdasági intézkedéseik célja egy Írország-szerű állam létrehozása volt Közép-Európában. Félőnek mutatkozott, hogy a szociális vívmányok egy részének megvonása széles körű társadalmi elégedetlenséget vált ki. De nem így történt. A szakszervezeti szövetség népszavazást sürgetett az előrehozandó parlamenti szavazások ügyében, amennyiben a minimálbérre, a nyugdíjreformra, az adórendszerre vonatkozó követeléseiket nem teljesítenék. 2002–2003 telén lehallgatási botrány tört ki, valamint az orosz titkosszolgálatról támogatott, régi kommunisták hatalomba való csempészéséről szóló cikk jelent meg a brit „Jane’s Intelligence Digest” lapjain. Mindezt fűszerezte a belső korrupció vádja, s végül az Európai Közösségek, valamint a NATO magyarázatot kért a szlovák hatóságoktól. Hivatalosan semmit nem cáfoltak azonban.

A hétköznapi politikai elemzők szívesen használták az „egyszer használatos” jelzőt a jelenlegi államelnököt, R. Schustert hatalomba segítő Polgári Szövetség Pártjára (SOP). Másik divatos jelző a „kft.” kifejezés lett, mellyel a Pavol Rusko által vezetett Új Polgári Szövetség pártját (ANO) jellemezték. A parlamenti mentességét kihasználó, médiamánás pártelnök gyanús befektetési és privatizációs ügyeit szelvében-hosszában taglalták. A „Kft.” felszámolásának ideje eljött.

A pápa 2003. őszi szlovákiai harmadik látogatásának hírére a kormány nyíltan elhatározta, hogy szélesebb alapokra helyezi kapcsolatait a katolikus egyházzal. Kétoldali együttműködést remélt a Vatikánnal maga a főpapság is kulturális, oktatási és média kérdésben. A katolikus egyház számára a legfontosabb cél elérni, hogy az egyházi iskolák ugyanolyan támogatást élvezzenek, mint az államiak, valamint hogy minden oktatási intézményben legyen vallásóra. (A 2001-es összeírásakor a szlovákiai lakosság 83%-a vallotta magát kereszténynek, 70% katolikusnak.)

A 2002-es év során az ország igen nagy, 4,4%-os bruttó nemzeti össztermék-növekedéssel jó eredményt ért el; az infláció 3,4%-on állapodott meg az év végére. Az árakat részben liberalizálták, a fogyasztói árindex 7,5–8% között mozgott. A külső adósság növekedése ellenére ismét fölcillant a remény az Európai Közösségek, illetve a NATO-csatlakozást illetően.

A mutatók közül néhány: egy év alatt a kereskedelmi deficit kétharmadával csökkent; ugyanezen időszakban a külföldre irányuló szlovák termékek kivitele 10%-kal nőtt (26% Német-, 22% Csehországba).

A külföldi beruházások ugyancsak szerencsésen alakultak 2003 folyamán: a nemzeti gázelőállító és szolgáltató SPP eladása óriási bevételt jelentett. A jól képzett, nagy számú munkaerő jelentős adu a külföldi befektetők számára. A nyereségadó 19%-os 2004-ben, míg például a cseheknél éppen kísérlet történik a 24%-ra szorítással. A külföldi befektetők élén továbbra is a németek állnak 26%-kal. (A Volkswagen-csoport termékeinek 95%-át, a Siemens pedig 70%-át itt csináltatja meg. A többi német cég főleg az energetikai, illetve gyógyszeriparban lelhető fel.)

Általános szempont, hogy Szlovákia jó geográfiai helyzetben van a déli és a keleti kereskedelem irányában, valamint hogy az olyan hagyományos iparágak, mint fa-, papír-, bútor-, elektrotechnika, mind feljövőben vannak az egész ország területén.

Az ország északkeleti részén fekvő Eperjes térsége Hamupipókének számít a többi régióhoz viszonyítva. Noha az összlakosság 15%-a él ezen a területen, mechanikai, elektronikai, elektromechanikai, textil- és fafeldolgozó iparáról volt ismert valamikor. A közvetlen külföldi tőkeberuházás azonban itt alacsony: 2,3% volt 2002-ben. A munkanélküliség 20%-os. A helyiek a Tátra turisztikai szépségeinek hangsúlyozásával, nemzeti parkok létesítésével próbálják meg idevonzani a külföldieket.

1998 óta Szlovákia az európai térségben fokozatosan a legfontosabb autógyártás-előállító lett: 64 cég kocsijai készülnek részben vagy egészben itt. Dzurinda kormánya a fafeldolgozó ipart kívánja mellette felsorakoztatni a piacon.

A kormány szociális programját elsősorban az ANO (Új Polgári Szövetség)-párt dolgozta ki: a térítéses gyógyszerek költségeinek lefaragását tűzték ki például célul.

Elkerülhetetlen a vidéki lakosságot érintő gazdasági intézkedések meghozatala is. A munkaerőpiacon jelentős javulás történt: 2003-ban 80 ezerrel csökkent a munkanélküliek száma az előző évihez képest. Érdekes viszont, hogy mindössze 26 ezer személy helyezkedett el új munkahelyen. A további 54 ezer munkaerő sorsáról csak feltételezések léteznek: eszerint 120 ezer embert alkalmaz az informális gazdaság. A bruttó nemzeti össztermék „csak” 18,3%, ami a legalacsonyabb a kelet-közép-európai államokon belül (itt 29%). Az átmeneti segítséget jelentő feketemunka felszámolására azonban nemigen tesznek semmit.

2003 nyarán a szlovákiai lakosság 62%-a mondta magát elégedettnek, 29%-nak nem volt véleménye, 9% elégedetlennek vallotta magát. Ezzel lemaradtak a szlovének és máltaiak mögött, de megelőzték a bolgárokat és romániaiakat. Egy liberális reformokkal teli országban ez nem rossz arány, figyelembe véve, hogy Szlovákiában az emberek hajlamosak a pesszimizmusra. Néhány tény azonban figyelmességre int: az aktívan kereső lakosság 17%-a havi 265 eurónál kevesebből kénytelen élni, miközben a minimum 327 euro/hó. Egy kétgyermekes családnak, két szülővel 650 euro/hó a szükséglete (47%-uknak nincs ennyi) a létbiztonsághoz, de akkor még nem takarítottak meg és nem adtak kölcsön semmit. A megkérdezettek durván egyharmada úgy vélte, hogy egészsége folyamatosan romlik a stressznek és az elégtelen higiénés körülményeknek köszönhetően. 62%-uk (!) azonban kész „összeszorítani a nadrágszíjat, mint máskor”, és 22%-uk hivatalosan vagy feketén másodállást is vállal(na).

Kakasy Judit

A történelemhamisítás cinizmusa: a '90-es évek Antonescu-kultusza Romániában

Hausleitner, Mariana: Das Ende des Antonescu-Kultes? Zum Verhältnis von Geschichte und Politik in Rumänien nach 1990. = Südosteuropa, 2002. 7–9. H. 412–430. p.

Ion Antonescu marsallt, akiről már életében – a világháború éveiben – szélében-hosszában utcát neveztek el, szoborállítással hódoltak dicsőségének, 1946-ban mint háborús bűnöst kivégezték. A Ceaușescu-diktatúra bukása után a bukaresti parlament (az RMDSZ-küldöttek távolléte mellett) 1991-ben egyszercsak nagyszabású megemlékezést tartott a tiszteletére. A különböző politikai erők mozgatta szervezetek a későbbiekben, mind határozottabb formában, a bolsevizmus elleni nemzeti harc kiemelkedő hőseként tisztelt marsall rehabilitálása érdekében is felléptek, tagadták vagy vitatták a román holokausztot. Annak tudományos irodalmát bértollnokok serege sietett zsidó hamisításként beállítani, a marsallt elítélő eljárást kommunista kirakatpernek kikiáltani. Felelevenedtek az Antonescu-jelképek is. 1997-ben a főügyész kéri az egykori Antonescu-kormány nyolc, szintén elítélt tagjának rehabilitálását, ami jelzi: hasonló lépés a marsall esetében is küszöbön áll. Erőteljes nemzetközi tiltakozásra a főügyész akkor visszavonta az indítványt.

A rehabilitációs törekvések fő bázisát a Nagy-Románia Párt sorai adják. E párt változó sikereit követően a kormányra került „szociális demokraták” és más, legalább színezetükben demokratikus pártok összefogásával 2000–2001 körül Romániában dominánsá válik az európai–atlanti tájékozódás, első lépésben a NATO irányában. Az új doktrínának természetesen útjában áll az Antonescu-kultusz, így időszerű a leállítás. Nastase miniszterelnök az Antonescu-hívók széles körű tiltakozása közepette 2001-ben kilátásba helyezi, s kormánya a következő évben parlament elé is viszi a fajgyűlölő agitációt, illetve a holokauszt-tagadást tiltó rendeletet, amely érdemében legelsősorban a szóban forgó kultusz visszafogását célozta. A dolog nem ment egyik napról a másikra; a téma hosszan (talán mindmáig) tartja magát a nyilvánosság napirendjén. A tanulmány a tisztázás érdekében összefoglalja Antonescu regnálásának és tetteinek ma már dokumentumokban feltárt történetét, hogy egyúttal a közelmúlt politikai implikációinak is jobban a mélyére tekintsen.

A marsall szereplése a román politika élén 1940-ben kezdődik, amikor Románia egyfelől a szovjet ultimátum, másfelől a második bécsi döntés nyomán elveszíti 1918-ban megszerzett területeit: az ország területének mintegy a felét. II. Károly király a válsághelyzetben Antonescut nevezi ki miniszterelnökké, aki hamarosan magához ragadja a teljhatalmat. A parlament kiiktatásával, a vasgárdisták több emberével, katonákkal a minisztériumok vagy a prefektúrák élén megindul a politika militarizálása („nemzeti legionárius állam”), ennek jegyében egyebek mellett a zsidó vagyon kisajátítása. A „királyi” diktatúra a még nagyobb szerepre törekvő Vasgárda puccskísérletének leverésével tulajdonképp annak politikai örökségét is átveszi (1941). Hitler is egyértelműen Antonescut választja szövetségeseének, létrejön az egyezség a Szovjet megtámadására az orosz kommunizmus felszámolása, illetőleg román nemzeti oldalról mindenekelött Besszarábia és Észak-Bukovina visszaszerzése érdekében. A kezdetben sikeres besszarábiai hadjárat presztízs értékű záróeseménye: Odessza bevétel, ami román részről hatalmas áldozatokkal jár. A németekkel szövetségben, de főképp román alakulatokkal folyó hadjáratához kötődik a román háborús bűnelkövetés legtöbb cselekménye is, közöttük elsőként a jași-i pogrom, amely becslések szerint mintegy tízezer zsidó életébe kerül. Itt, még óromániai területen a „kommunista” szabotázs gyanújával dúlják végig a várost, és ölik a zsidókat

– vállalva német és román különleges egységek („D” bevetési csoport stb.). A továbbvonuló román alakulatok háta mögött ugyancsak nagyszámú áldozat esik, a túlélőket pedig hajtják előre a Dnyeszterig, az itt felállított gyűjtőtáborokba. A közösen elfoglalt területek megszállása legtöbb esetben a román alakulatok kiváltsága. Az akció során, illetőleg a táborokban mintegy százezer fogoly pusztul éhen vagy a kimerültségtől – tettelesség közbeiktatása nélkül is. Soraikba politikai foglyok vagy a fegyvert megtagadó vallási szekták csoportjai szintúgy beszámítanak. Ha ezek az „eredmények” esetleg még német–román közös közreműködésből eredeztethetők, úgy a következő felvonás története, mely a Dnyeszter és a Déli-Bug közötti területre átköltöztetett (a Vörös Hadsereg által csak 1944 tavaszán felszabadított), sebtében felállított, kezdetleges táborokban játszódik (Bug menti táborok - Transznisztria), önálló román hadparancsokon és végrehajtási utasításokon nyugszik. A deportáltak és az áldozatok száma itt kibővül a két folyó között honos zsidósággal; becslések szerint több százezren pusztultak éhínség, téli fagyok és betegség, járványok következtében, ami a deportált létszám mintegy 60%-át adja. Ugyanitt sinylődött és veszett oda több tízezer roma.

Ennyi még nem elég. Egyebek mellett a román katonai közigazgatás alá került Odeszszában tömeges kivégzések is sor kerül. Az 1941 októberében a megszállók ellen végrehajtott, tisztázatlan hátterű, súlyos merényletért gettóba zárt zsidók „fizettek” – áldozatonként száz (második parancs szerint tiszt-áldozatonként kétszáz, összességében megközelítőleg tízezer!) túszer életével. A hátramaradó gettólakók (ca. 65 ezer) tekintélyes hányada később, kolhoztelepekre átirányítva végzi különböző módon – esetleg ukrán segédlet mellett. Moldva, Bukovina, valamint a visszafoglalt területek megtisztítása a zsidó lakosságtól úgyszólván a keleti hadjárat „járulékos” eleme. Belső-Románia „idegen” népelemei esetében (de dél-erdélyi zsidóságra nézve is) utóbb a belügynél kidolgozott demográfiai terv (1942) szerint jártak volna el még mintegy 3,5 milliónyi „nem román” lakosság kivonására – kitoloncolás (milliónyi észak-moldvai ukrán, illetve a besszarábiai orosz lakosság) és a határon túli románság hazatelepítését célzó lakosságcsere útján (magyarok, szerbek, bolgárok és más, kisebb nációk). A keleti front megmerevedésével meginduló hadi kilátások nyomán aránylag hamar felfüggesztett végrehajtást épp csak megkezdtek a romákkal, a további fázisok még csak előkészület alatt álltak, amikor a terv felfüggesztésre került. Antonescu visszavonja a teljes zsidóság kiszolgáltatására Eichmannnak tett ígéretét is, az egyéni kitelepülés pénzmegváltására hangolva át a zsidótlanítás tervét, amit már szintén nem hajthatott végre. Ezt az epizódot később mint „zsidómentő” akciót jól el lehetett adni az események felől tájékozatlan román nyilvánosságnak.

A marsall pályája a szovjet áttöréssel, a hadvezetés hirtelen átállásával ér véget 1944 augusztusa után. A szovjet katonai bíróság Moszkvában hallgatja ki Antonescut és társait a szovjet felségterületen elkövetett bűnök vonatkozásában. A szovjet állam jóval a világháború befejezése után, 1946 áprilisában adja ki Romániának, kivárva a megfelelő bukaresti törvencikkelyek elfogadását. A polgári és katonai felelősök elleni népbírósági perek lefolyása és eredménye ismert. A listák összeállításánál nem lehet tagadni a közreműködést a Szövetséges Ellenőrzőbizottság szovjet csoportja részéről, politikai felelősség szerint azonban az eljárás a független, új demokratikus koalíció égisze ellenőrzése alatt állt. Egyszerű csúsztatás Antonescut 50 év múltán a román kommunista fordulat áldozatának kikiáltani. A marsallt és társait illető vádpontok tételesen a német–román szövetséget, a Szovjetunió ellen folytatott háborút, az odesszai tömeges kivégzéseket, a Prut és a Dnyeszter közötti térség tömeggyilkosságait és a Dnyeszteren túlra hurcolt deportáltakal való bánásmódot róják fel a vádlottaknak. Mindegyikük szabadon vallhatott és tagadhatott, fizikai kényszerrel nem alkalmaztak elvárt vallomások kicsikarására. Antonescu

1941/42-ben Hitler háborús céljaival azonosult: a judeo-kommunizmus letörése, Európa zsidótlantítása, a szlávság visszaszorítása. A transznisztriai lágerekben évekig sínylődők sorsát közvetlenül talán nem ismerte, de nem is érdekelte. A tevékenységét kísérő vagy a felelősségére tartozó áldozatok hatalmas száma az európai fronthezlet megváltozásáig nem zavarta, azt követően tesz számító lépéseket a továbbiak elkerülésére.

Kik is valójában az ötven év utáni demagóg kultusz kísérletének letéteményesei? Antonescu rehabilitálásának terve eredetileg a gyenge kárpótlással kifizetett veterán-, illetve hadifogoly-szervezetek köréből indul, csak valamivel később teszi magáévá a nacionalista rendszerváltó értelmiségi és pártpolitikai elit, kezdve a *Memoria* című folyóirat körétől a román ügyöntörvény meghíúsításán fáradozóig. Utóbbi érdekelt körnek köszönhető 1993-ban a „Nemzeti totalitarizmus-kutatás intézetének” létrehívása, melynek vezetése, eltérve az alapító célkitűzésektől, a Antonescu-kultuszhoz is a nevét adja. 1994-ben „Antonescu marsall alapítvány” létesül, az alapító, *G. Buzatu* irodalmi munkássága minden megnyilvánulásában a román keleti hadjárat és a marsall ténykedésének apológiáját adja, felújítva az egykorú legionárius ideológiát. Aktívan mellé áll a bukaresti egyetem nagy múltú Iorga-Intézetének vezetése is. *I. Scurtu* még tovább is megy a „Kreml” ügynökei által egykor behálózott, okkult kisugárzásától megrottott „nemzetvesztő” kisebbségek tételével. Ezzel román nemzeti oldalra fordítja át a holokauszt képzetét („a románság drámája a Prut és Dnyeszter közén” stb.). Ugyanúgy Buzatu is, aki azóta már a Nagy-Románia Párt belső embere, a szenátusi alelnöki posztig vitte: „Így kezdődött a román nép holokausztja”. Az Antonescu-apológia további centruma: a bukaresti Katonai Akadémia (lásd: *C. Hlihor* és mások munkássága). Mindmáig tartja magát a román nemzet és a nemzeti hadsereg egykorú, a zsidók számlájára írt „megbántásáról” és gyalázásáról szóló, száz százalékgig légből kapott állítás.

A sovén-nacionalista összkar elnyomja a dokumentatív-feltáró igyekezet szerény szövegeit. Ezt elsősorban a bukaresti Zsidó Történelmi Intézet kiadványai képviselik, nem kímélve az egykori katonai vezetés és személy szerint Antonescu annyira dédelgetett renegetét. Az ellentábor az áldozatok számának kicsinyítésével, a bűnöknek a szövetséges németekre, esetleg még a Vaszgárda maradékára tolasásával válaszol (mint Antonescu maga is a védekezése során), elhallgatva vagy körömszakadtáig tagadva például a roma vonatkozásokat. Az egyik szerző ki meri jelenteni: a náci által uralt vagy presszionált országok között sehol akkora arányú az „állítólagos” faji üldöztetés túlélőinek a száma, mint éppen Romániában (!).

Az Antonescu-kultusz tele van jelenbeli áthallásokkal. Határrevíziós elem jelenik meg például az 1945-ben Ukrajnához csatolt Bukovinával kapcsolatban. De a múlt és jelen közötti ferde „párhuzam” idegengyűlölő, bűnbak-kereső szövegei aktuális áttételeikkel igazán veszélyesek, így, ha lappangva is, felhangzanak például magyar kisebbségi irányban is. A jelenség döbbenetes mementója: az ellenségesség és gyűlölet szikravezése Marosvásárhelyen – ugyan még 1990-ben, az apologéta kultusz kibontakozása előtt. De később is, ma is eleven – akár az Antonescu képlet nélkül is – a román sovén nacionalizmus megannyi gyalázkodása, mint *V. Hoge* a román sovén nacionalizmus igen kényelmetlen nemzetközi visszhangot vert könyve („Nacionalisták”, 2001) vagy a Nagy-Románia Párt vonzókörében publikált antiszemita iratok („világ-összeesküvés” elmélet és egyebek) sora.

Végül: a történelmi igazság keresése legújabbban megnyilvánul nemzeti oldalon is. Így a 2001-ben létesült Román Történelmi Intézet programjában, az érdemes intézet-igazgató (*A. Pippidi*), korábbi pályájára is visszanyúló törekvéseiben. Más példa: az elsősorban fiatal történészek szerveződéseként ismert „Civic Education Project” kissé „nyugatos” társaságának munkássága, egyebek között 2002-ben lebonyolított, magvas nemzetközi

holokauszt-konferenciájával. E pozitív fejlemények persze már az új európai integráció-politika kereteibe illeszkednek. Az integráció előrehaladása minden bizonnyal, belátható időn belül, Romániában is tartósan méregfogát veszi az önállót, sovén ideológiának, amikor a nemzetnek nem lesz már szüksége a kérértlen prókátorokra, a hamis prófétákra.

Komáromi Sándor

Német „kelet-kutatás” és lengyel „nyugat-kutatás” – egymás párhuzamában

Krzoska, Markus: *Forschungsbericht Deutsche Ostforschung – polnische Westforschung. Prolegomena zu einem Vergleich.* = *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 2003. 2. H. 398–419. p.

Előző számunk témáját folytatva további hozzászólást is ismertetünk röviden az irredenta indíttatású, az elvesztett keleti (sziléziai, pomerán, kelet-porosz stb.) vidékeket érintő német „kelet-kutatás” törekvéseivel kapcsolatban. Mint ismeretes, az I. világháború utáni területrendezéshez kapcsolódó s (további német veszteségek jegyében) a második világhégest messze túlélő tudománytörténeti epizód sokáig átvilágítatlan maradt ideológiai háttérét illetően. Egyebek mellett a történész céh személyi, generációs összefonódásai gátolták a kérdés kibontását (az NDK-ban marxizáló szakemberek előéletének titkosítása érdekében is). Az 1980-as évek német történészvitái is csak utaltak az elvégzetlen feladatra, mígnem az 1998-as majna-frankfurti történésztanácskozáson (már jóval a keleti rendszerváltás után) élesebb hangsúlyt is kapott a téma. A szóban forgó „kelet-kutatás” lényege: az 1918-ig német birodalmi (korábbi időben porosz) területeknek számító, németek és szlávok lakta vidékek tudati „visszahonosítása” a népnemzeti szempontú „néptörténet” (Volksgeschichte) eszközeivel – kimondva-ki nem mondva a birodalmi újrabekbelezés előkészítése és igazolása céljából. Ezt követően se szeri, se száma az izgatott vagy higgadtan mérlegelő értékeléseknek és véleményeknek. Az itt ismertetett tanulmány szerzője lengyel megfelelőjével, a nagyjában azonos időszakra jellemző, de hangsúlyosabb szakaszában 1945 utáni keletű „nyugat-kutatással” szembesíti a témát. Ez a kutatás szintén a maga etnohistóriai igazát keresi a németével szemben, hasonlóan a tények önigazoló célzatú elferdítésével és szelektálásával. Lengyel oldalon a kritikai revízió még nehezebben és lassabban tör utat (amint a szintén 1998-as wrocławi történésztanácskozás eldöntetlen vitája is megmutatta). Fő oka ennek a lengyel önértzet jogos sértettsége a nemzettest egészén 1939–1944 között immár a történeti jogvitáktól függetlenül ejtett sebek, teljes egzisztenciális fenyegetettsége nyomán. Másik kérdés, hogy Lengyelország a megszállást követően természetesen nemcsak megtarthatta az 1918 után elnyert német területeket, hanem újjakkal is gyarapíthatta (cserében azokért a területekért, melyekről a Szovjetunió javára kellett lemondania). A probléma tehát kölcsönös és roppant bonyolult. A német és lengyel kutatásrevízió feladata sok tekintetben közös, talán a kérdések megnyugtató tisztázásához is a kettő párhuzamában legbiztosabb az út. A párhuzamos elemzést illetően egyelőre persze a főbb pontok kijelöléséről lehet csak szó. Ezek a főbb pontok:

- a területi jogok párhuzamos, lényegében egymást kölcsönösen kioltó alátámasztása a kortörténet legapróbb elemeinek kigyűjtésével;
- a kortörténet kiaknázása a középkorig visszamenően (német részről: a népi behatolás, telepítés jótétemény értékű kultúrmissziója, lengyel részről: elszenvedett idegen behatolás);

- a fogalomtár: „nép” (német; az entitás legtagabb, állam feletti jelöléseként), „nemzet” (lengyel; a bizonytalan állami szuverenitást behelyettesítve);
- a szellemtörténeti módszerek azonossága, amiben a lengyel kutatás lényegében a német függvénye (személyi kapcsolatok által is, csak a „német” kategóriát mindennütt „lengyelre” fordítja);
- mentális párhuzam: német oldalon a geopolitikai erőfölény, lengyel részről a sértett önérzeti elemek kidomborítása.

A részletek hallatlanul gazdag, izgalmas anyaggal szolgálnak. A párhuzamos megközelítés alapvető tanulsága már első látásra: a vonatkozó régiótörténet hiteles feltárása, a nemzeti szubjektivitás kiiktatása érdekében a legtöbb haszonnal járna, és nagy szükség volna rá, ha a két iskola örökösei összefognának a német „kelet”, alias a lengyel „nyugat” további kutatására.

Komáromi Sándor

A politikai pártok és demokrácia: Milyen típusú jövő?

*Mair, Peter: Political Parties and Democracy: What sort of future?
= Central European Political Science Review, 4. vol. 2003. 13. no. 6–20. p.*

Az, hogy a politikai pártok krízisben vannak és potenciálisan súlyos hanyatlás szélén állnak, az többé-kevésbé elfogadott bölcsesség a jól megalapozott demokráciák kommentátorainak körében. A politikai pártok, amelyeket valaha a reprezentatív kormány fenntartásához szükséges elemének és a modern tömegdemokráciák folytatatólagos működési és stabilizációs alapelemének tartottak, mára divatja múltak és archaikusak. A politikai pártokra manapság, mint olyan szervezetekre utalnak, amelyek a demokrácia megújulásának sokkal inkább az útjában állnak, mint hogy annak egyik alappillére lennének.

Kevesebb, mint harminc évvel ezelőtt teljesen helyénvaló kérdés lett volna, hogy létezik-e értelmes politikai élet a pártok világán kívül is. Manapság sokkal helyénvalóbb kérdés az, hogy létezik-e még politikai élet ugyanazon a világon belül.

Bár sok igazság és valójában sok kemény bizonyíték szól a jelenkori párhanyatlás mellett, az érvelés azonban egy rendkívül fontos szempontból félrevezető. Míg a párt-szervezetek lehet, hogy hanyatlanak, a pártok mint olyanok, egyáltalán nem. Ez az egyik kulcskérdés, melyet a szerző kifejtt ebben a munkájában, és amelyben különbséget tesz párt-szervezetek és pártok, mint olyanok között. Ez az, ami árnyékba szorul a kortársviták során. Ugyanakkor a szerző úgy gondolja, hogy a krízisnek, amellyel a pártok manapság szembesülnek, az igazi természete nem látható számunkra, így lehet, hogy nem tudjuk helyesen megítélni, hogy milyen jövő állhat nyitva előttük. Valójában ez a megkülönböztetés hasznos kulcsnak bizonyulhat a pártok krízisének megértésében, melyben megmaradásuk és gyakran a pártok szerepének erősödése a szervezeti alapjaik erőzójával járhat, amely megkérdőjelezheti politikai legitimitásukat.

Először is, a pártokat érintő változásokat tekintti át szervezeti szinten, a funkciókat, és hogy mely pártok azok, amelyek tradicionálisan eredményesek és a folyamatokat, melyek, úgy tűnik, eltörlik a hagyományos pártidentitást. Másrészt két olyan fontos következményt ír le, amelyek ezekből a változásokból adódnak. Harmadrészt, minthogy ezek a változások és következményeik létrejönnek, néhány ötletet vázol fel, hogy milyen jövő állhat nyitva a pártok előtt, általánosságban és konkrétan a baloldali pártok számára. Megvizsgálja, hogy a már létező pártok hogyan tudnák jövőbeni erőfeszítéseiket úgy irányítani, hogy bizottságok legitimitásukat és hatékonyságukat.

A szerző felsorol néhány dolgot, melyekkel a pártok szembesülnek, és valószínűleg el kell fogadniuk mint adott tény, is az előrelátható jövőben. Először is kevés vagy egyáltalán nem mutatkozik esély erős gyökerek kiépítésére a társadalomban. A tömegpártok kora lejárt. A választók és a társadalom egésze eltávolodott és individualizálódott. A tradicionális politikától történő eltávolodás realitás, és egy jól megkülönböztethető, erős, szervezeti identitás fenntarthatósága már a múlté. Az új pártpolitika már másmilyen. Másrészt a pártok számára alig vagy egyáltalán nem mutatkozik lehetőség kialakítani egy olyan támogatói identitást, amely elég erős ahhoz, hogy önmagában garantálja a legitimizációt.

Az erős ideológiai projektek kora szintén elmúlt. Harmadrészt ezek és más okok miatt nehéz érzékelni, hogy a pártok miként tudják mostanra megcsappant reprezentatív szerepüket jelentősen hangsúlyozni. Ha más nem is, de ez a szerep, nagyon valószínű, hogy még erősebb hanyatlásnak indul az előrelátható jövőben. Ebből következően a legfonto-

sabb szerep, amely a pártok számára fönmaradt az előrelátható jövőben, és amely valószínűleg a legdominánsabb szerep az az ügyrendi lesz. A pártok számára így a reprezentatív demokráciából sokkal inkább a demokrácia oldal erősödik fel, mint a reprezentatív. Sőt, mi több, ez pontosan az a szerep, amelyet most senki nem kérdőjelez meg. Amikor pártokat kritizálnak, akkor mindig reprezentatív kudarcukat veszik elő, amikor új társadalmi mozgalmak, alternatív politikák élharcosai, akkor azzal mint szervezet szembeállnak. Ezzel ellentétben senki, vagy legalábbis egyetlen demokrata sem kívánja vitatni vagy felváltani az ő ügyrendi vagy kormányzási szerepüket. Ez az a funkció, amely miatt a pártokat még mindig szükségesnek tartják, még akkor is, ha egyes esetekben ez a funkció elértéktelenedett. A pártok valószínűleg a polgári társadalom nem pártjellegű, független szervezeteinek meghallgatására és támogatásuk biztosítására támaszkodnak. Más szóval a jövőben a gazdagodó világ érdekszervezetei és társadalmi mozgalmi veszik át a pártok saját, egyre elsorvadó támogató szervezeteinek szerepét. Ha szigorúan csak kommunikációs szempontból nézzük, ezzel a pártok még jól is járnak. Az ilyen független, nem-pártszervezetek valószínűleg sokkal hatékonyabb visszacsatolási és ötletforrások, mint amelyet bármely hagyományos pártszervezet egyáltalán remélhetett. Továbbá a párt szempontjából ez rendkívül hatékony rendszernek bizonyulhat, hiszen azoknak nem kell fenntartaniuk saját tagsági testületeiket, így forrásaikat kampány-szervezésre fordíthatják egyrészt, valamint a párt szakértelmének fejlesztésére, amely a hivatalban maradáshoz szükséges. Itt egy új munkamegosztást láthatunk bizonyos értelemben, ahol az érdekszervezetek a reprezentáció csatornáit, míg a karcsúsításon átesett pártok a kormányzással vannak elfoglalva. A szocialista pártok természetesen nem találtak nehézséget abban, hogy politikájukat működtessék, amely jól körvonalazott társadalmi választóköreket feltételezett, amelyeket a kollektív érdekek fűztek össze, és amelyeket egy többé-kevésbé szoros hierarchikus szervezeti hálózat reprezentált.

Bár más pártok hasonló elvek mentén építkeztek, világos volt, hogy a legtöbb más közép- vagy jobboldali párt gyakran azért szenvedett, hogy baloldali vetélytársai szervezeti és program-eszméi által hagyott maradékon volt kénytelen megélni. Ilyen értelemben a jobboldalon valószínűleg könnyebbnek bizonyul az adaptáció, mint a balon – egészen egyszerűen kevesebbet veszítenek.

Bosznay Csaba

Kisebbségi politika a Nyugat-Balkánon – nemzetközi keretekben

Bieber, Florian: Internationale Minderheitenpolitik im westlichen Balkan. = Südosteuropa Mitteilungen, 2003. 6. H. 33–43. p.

„Nyugat-Balkán”: Albániát leszámítva, lényegében a jugoszláv utódállamokkal képviselt multietnikus régiót foglalja magába, melynek polgárai a '90-es évek konfliktusai során mérhetetlen kollektív és egyéni katasztrófán mentek keresztül, vagy életükkel fizettek különféle másságukért. Szlovéniának sikerült kívül maradni a fegyveres erőszak hullámon; időközben Horvátország is le tudta zárni a háborús korszakot, és (ha némi erkölcsi ballasszal is) fokról-fokra kiteljesíthette demokratikus átalakulását. A nemzetközi erők elérték Bosznia-Hercegovinában, illetve Koszovóban is a rendezést, aminek törekénységére egy-egy elszigetelt helyi provokáció figyelmeztet, s Belgrádban végre megdőlt az agresszív-nacionalista kurzus. Szlovénia számára gyorsan megnyílt az európai csatlakozás kö-

zeli lehetősége is. Nagyjában az évtized végére formális értelemben tehát beköszöntött a Balkánon a béke, zömmel folytatódhatott a demokratikus rendszerváltás. 2001-ben csak a rövid lejáratú macedóniai utójáték idézte vissza egy pillanatra a katasztrófa-korszakot.

Tekintve, hogy az összecsapások, a véres erőszakcselekmények etnikai ellentétek mentén zajlottak, ma joggal irányul a figyelem a kisebbségvédelem helyzetére. Mit sikerült elérni ezen a téren mára a régióban? A téma nagyjában a 2001–2002. év fejleményeinek áttekintését kínálja:

- Macedóniában a 2001-es ohridi egyezmény nyomán második hivatalos nyelvként elismerést nyert az albán; az albánság képviselőinek száma jelentős mértékben megnőtt a hivatalos intézményekben.
- Szerbia-Montenegróban 2002 folyamán bevezették a kulturális autonómia alapján álló kisebbségi törvényt.
- Ezt követte a horvát kisebbségi törvény, úgyszintén (2003 tavaszán) Bosznia-Hercegovinában is, ahol az csak kibővítette a bosnyák–horvát föderációbeli szerbek, illetve a boszniai szerb köztársaságbeli horvátok részére biztosított politikai jogok körét az egy évvel korábbi alkotmánymódosításhoz képest.

A felsorolt fejlemények egyfelől önmagukért beszélnek, másfelől önmagukban azonban korántsem elegendők ahhoz, hogy a jugoszláv utódállamok többségi–kisebbségi viszonyaiban még fennálló és újrjelentkező feszültségeket távlatra szólóan is orvosolják. Erre vonatkozólag a nemzetközi szereplők által a jugoszláv válság kezelésében betöltött szerep ismeretében felmerül mindenekelőtt a nemzetközi jog intézményeinek felelőssége. A luxemburgi illetőségű, a budapesti Közép-európai Egyetemen is megfordult balkán-szakértő a kérdéskör néhány aspektusát elemzi.

A kisebbségvédelem nemzetközi eszköztára – elvi jelentőségű egyezmények, deklarációk szintjén – jelentősen bővült ugyan a '90-es években, azonban ezek az eszközök kezdetlegeseek, kevésbé hatékonyak: elviségük szétfolyóan általános, fogalomhasználatuk pontatlanul tág. Mintha az 1993-as „Koppenhágai kritériumok” felhívása pusztába kiáltó szó maradna. Ez – minden „diplomáciai” óvatosságon túl – főként annak a jele, hogy konkrét elképzelések sem igazán állnak mögötte. Az Európa Tanács 1994-es Keretegyezménye például mellőzi a „nemzeti kisebbség” fogalmának definícióját, ami lehetőséget kínál az aláíróknak arra, hogy válogassanak kisebbség és kisebbség között. Így a legtöbb nyugati állam kirekeszti például az „új” (jelenkori migrációs) kisebbségeket, Macedónia a „fontosabb” kisebbségek körére (albánok, törökök, arumének, romák, szerbek), Szlovénia is az olaszokra és magyarokra korlátozza annak érvényét. Az egyezmény előírásait is eleve különféle megszorítások kísérik, úgyhogy az alkalmazás szinte teljességgel helyi belátás függvénye, amire igen könnyű rásütni, hogy „megfelel a legmagasabb szintű nemzetközi követelményeknek”. Nem csoda, ha ez a Keretegyezmény az exjugoszláv régió szempontjából is keveset ér, talán éppen a legkevesebbet ott, ahol a nemzetközi ellenőrzés provizórikus intézményei viselik az igencsak óvatos felelősséget. Ez a helyzet Koszovóban, ahol csak töredékeiben jeleníti meg az ideiglenes alkotmány, de még ezek végrehajtásáról is elmaradnak az előírt jelentések. (Miközben Belgrád 2001-ben már aláírta az egyezményt.) És Bosznia-Hercegovinában, amelynek parlamentje 2000-ben fogadta el a keretegyezményt, beszámolót azonban azóta sem adott. Az EU közös kisebbségvédelmi politikájáról általánosságban is többször megállapították az elemzők, hogy hatékonyságuk igencsak csekély.

A fogyatékos nemzetközi normák érvényesítését is tovább nehezíti természetesen a tárgyalt régió helyi többségeinek betokosodott etnocentrizmusa a megkülönböztetett jogot

illető feltétlen gyanakvásával – főként azokkal a „kisebbségekkel” kapcsolatban, amelyek valamely környezet, idegen többség kültagjai. A jugoszláv utódállamok övezete a volt szövetségi határok lezárása után is változatlanul valóságos tárháza az etnikumok többségi-kisebbségi viszonyainak. Iskolapélda Bosznia-Hercegovina etnikai kantonizálásának kísérlete, vagy Koszovóban az átmeneti státus null-szuverenitáshoz igazodó, egyenlő népszuverenitás tétele: Szerbiára tekintettel az albánok státusa nem „többségi”, a szerbeké sem „kisebbségi” (még kevésbé fordítva), a minősítés egyszerűen: „közösségek” (communities). Hasonló módon kezeli az albán igényeket Macedónia is. Ez a kompromisszum azonban a kollektív jogok differenciált kialakítására nem, legfeljebb a diszkrimináció tiltására általában nyújt lehetőséget.

De éppen ezeknek a jogoknak a rendszere az, ami nemzetközi szintéren is hézagos: kritériumaik abszolút jogi értelemben gyakran vitathatók, az állampolgári vagy általános emberi jogokhoz közvetlenül nem illeszthetők. Ezért a továbblépés ma nem is igazán a formális jogalkotás területén, hanem a politikai részvétel szélesítésén át vezet. Jobban megfogható a kettős kiindulás a „representáció”, illetve a „kooperáció” fogalma szerint. Az önmagában adminisztratív, formális képviselési „representáció” is annyit ér, amennyi együttműködő mechanizmust visznek bele; különben (kevésbé jelentős létszámú kisebbségek szempontjából) alig tölt be több szerepet az „alibi”-funkciónál, adott nacionalista hevületű többségi körben (nagyobb tömegű, önálló dinamikára képes nemzeti kisebbségek kapcsán) pedig legfeljebb csak „szemet szűr”. Ismert stratégia a tömegsúly minimalizálására a közigazgatási, illetve választókerületek olyan átrajzolása, széthúzása, eljelentéktelenítve a kisebbségi létszamarányokat. A civil szerveződés és önkormányzatiság szintjén megvalósuló „kooperáció”-elv fontosságát a szakértők egy ideje már hangoztatják, sőt érintőlegesen említi már a Keretegyezmény is, a „Lundi ajánlások” (1999) pedig egyenesen ezt célozzák, de még kevés az igazán gyakorlatias felvetés vagy kipróbált tapasztalat ezzel kapcsolatban. És azt is hozzá kell tennünk: önmagában a „kooperáció” elve sem vezet messzire a „representáció” átfogó teljessége nélkül. Főként konfliktushelyzetben, a pillanatnyi erőviszonyokból kiinduló alkuk (séreلمي kiindulású) „kooperatív” cselekvése ráadásul az osztársadalmi érdekartikuláció blokkolására is alkalmas lehet. Ezért bizonytalan, felemás a népcsoport-képviselő intézménye Bosznia-Hercegovinában és Koszovóban (kormány- és parlamenti szinten) – teljes körű alkotmányos biztosítékok nélkül, miközben a nyilvánosság alsóbb fórumain vagy a szociális gondoskodás területén fennmaradt a diszkrimináció; hasonló a helyzet Macedóniában is, ahol a lappangó elégedetlenség újra szikrát vetett 2001-ben. Az egyoldalú „kooperációs” gyakorlat vezet oda, hogy az erőviszonyok szempontjából súlytalan, marginális kisebbségek ügye végül is teljesen számon kívül maradjon.

Az ex-jugoszláviai „kisebbségvédelmi” gyakorlat lényegében kényszerhelyzetből fakadt, konfliktus-orientált kisebbségvédelem gyanánt működik, ami „tűzoltás” jelleggel munkál. További, lappangó konfliktusok megelőző kezelése nem szerepel a programjában. A létszámra, szervezetszámra súlytalanabb kisebbségek mellett vonatkozik ez főként a romákra mint minden nemzeti vagy etnikai csoport által diszkriminált, multiregionális kisebbségre.

A konfliktus-orientált, külső kényszer formáját öltő kisebbségvédelem további ellentmondása: mint a nyugat-balkáni helyzet további alakulása mutatja, önmagában nem kevésbé szolgál a biztos és tartós konfliktusfeloldás javára formáját öltő. Az elfojtott feszültség ugyanis esetenként tovább él, sőt, élesebbé lesz az átpolitizáltság révén, s a legcsekélyebb provokáció elegendő lehet az újabb kitérésre. A legkézzelfoghatóbban jelzik ezt a menekült, illetve az etnikai tisztogatások során elűzött lakosságra leső veszélyek a

visszatelepítés kísérletei során. Jellegzetes visszahatása lehet a külső beavatkozásnak a kisebbségi konfrontáció tudatos eszközlése annak további kikényszerítésére. Mindez nem feltétlenül az adott esetben mással nem helyettesíthető külső eszközök bevetése ellen szól, csupán felhívja a figyelmet a konfliktus-megelőzés, illetőleg a távlatra szóló, komplex kisebbségvédelem szempontjára. Ezt célzó eszközöket a beavatkozó cselekményhez is lehetne talán társítani kísérő elem formájában. Egyszóval a védőhatalmaknak nem szabad megelégedniük az egyszerű beavatkozás eredményeinek ellenőrzésével, hanem a bizonytalan és felemás konszolidáció megfelelő helyzetelemzésével és kiegészítő mechanizmusok beléptetésével kell folytatniuk vállalt feladatuk végrehajtását. A mechanizmusok sorában automatikusan is teret nyerhetnek a térség szuverenitási számára megnyíló, közelebbi vagy távolabbi időpontra szóló európai csatlakozás előzetes elvárásai. Mindeközben azonban az európai kisebbségvédelmi standard maga is továbbfejlesztésre, tökéletesítésre szorul – a „reprerzentációs” és „kooperációs” eszközök kölcsönös teljessége szerint.

Komáromi Sándor

Csador alatt az ellenség! – A sztálini terror és az azeri moszlimok

Baberowski, Jörg: Verschleierte Feinde – Stalinismus im sowjetischen Orient. = Geschichte und Gesellschaft, 2004. I. H. 10–36. p.

A folyóirat „sztálinizmus”-különszáma, melyet az Aachenben 2000. évben megrendezett történetiszak konferencia egyik szekciójának referátumai alapján állított össze, a sztálini diktatúra némely mentális megnyilatkozására tér ki – mint a monumentális építészet, az intézményesített szórakoztatókultúra vagy a műszaki értelmiség kiemelt kultusza. Ezek között tárgyalja a hagyományörző életformák bolsevista szekularizálását célzó erőszakos fellépést is („népnevelés”, „kultúrforradalom”) a sztálini terror korai időszakában, esetünkben a szovjet moszlim régióban. Ezek mind új kutatások, amelyek az ideológiai–politikai vagy politikai–szociológiai sztálinizmus-elemzések körét hivatottak tovább szélesíteni. Jelen tanulmány az azeri helyi társadalom erőszakos bolsevizálásának, az ősi magatartásformák szétverésének 1920-as évek végi történetébe enged bepillantást. A szerző eredetileg a nacionalizmus-kérdés kulturológiai újraalapozásának elméleti összefüggéseire kíván kapcsolódni, kihangsúlyozandó a szovjet ideológia valamiféle „transznacionális” elemét. A bemutatott tényanyag lényegileg azonban most sem választható el az osztályharc-kérdéstől, ahol a „kultúrforradalmi” címke a „proletár nemzetköziség” jelentését veszi fel, tehát a központ és periféria viszonylatára ráérthető „civilizatórikus” álca. Az álca alatt rejtezhet természetesen nagyorosz nacionalizmus is, amely más szovjet népek nemzeti identitásával nem fér össze, de ez az „osztály”-szempontnak már csak a következménye. Tulajdonképp a moszlim régióban is egy paraszti teokratikus közösség „viszszahúzó”, a szovjet célkitűzésektől „idegen” gyökereinek elmentszése a cél, ugyanazokkal a brutális és cinikus kényszerítő eszközökkel, mint az orosz, ukrán stb. falu esetében. Önmagában újnak számíthat azonban az egykorú Kaukázuson túli eseménykör bemutatása.

Azerbajdzsán mint politikai entitás története 1918-ban indul a Szovjet által megörökölt Orosz Birodalomból történő kiszakadás rövid életű kísérletével, amit helyi nacionalista csoportok hajtanak végre, de csak a klánok harcát és az etnikai összetűzések hevét lobbantják magasabb lánggra. A Baku olajáért délről megjelent britek is hamar odahagyják a

társéget, amelyet a fiatal szovjet állam 1920-ban sikeresen visszavesz. Az átfogó rendcsinálás és a helyi káderek kinevelése után napirendre kerül a társadalmi átalakítás is, kezdve a „kultúrforradalom” jegyében végzett felvilágosító munkával, a nyilvánosság új formáinak bevezetésével (állami ünnepek, tömeggyűlések, választói szavazások stb.), az írástudatlanság (cirill ábécé!), a kirívóbb vallási megrögzöttségek (nyilvános önostorozás stb.), a többnejűség, a kiskorú házasság, a csadorviselés stb. elleni küzdelem megindításával. Az akciókban bakui komszomolista, nőszövetségi, ateista szövetségi és hasonló aktivisták vesznek részt. A tökéletesen zárt moszlim életforma és szokásjog azonban hozzáférhetetlennek bizonyul a bolsevizálás számára, annak ellenére, hogy a közösségek értelmiségi körébe már 1917 előtt beszivárgott a Törökországban vagy Iránban elkezdődő modern elvilágiasodás és nyugati igazodás hatása. (Az írásreform területén a szűk reformer-értelmiség mindenesetre latin ábécére, a hitélet és az ősi vallási megszokások ésszerű keretek közötti megőrzésére gondolt.) Azeri földön azonban még a helyi származású káderek sem véhetnek közösségi tekintélyük vagy akár azonosságtudatuk sérelme nélkül a hagyományos életközösség tabui ellen. A moszlim közösség jószerivel nem is érti, miért zaklatják, mit akarnak tőle, az agitátorok soraiba tévedt örmény nemzetiségű résztvevők megjelenésével legfeljebb vallási-etnikai támadás célpontjának gondolja magát.

Moszkvában 1928-ra elérkezettnek látják az időt a radikális áttérésre (amit akkor például Kazahsztánban már elindítottak): állandósul a közösségek zaklatása a vallási ünnepek megakadályozására, a mosék bezárására és az építmények kisajátítására, a váratlanul erőteljes passzív ellenállás letörésére, „összeesküvő” gócok felkutatására, a csador leparancsolására. A faluközösségeken keresztül a biztonságiak eljutnak a klánfőnökökig, akik addigra felhagynak az egymás elleni hajszával (egyelőre ez minden, amit Moszkva élér). A falu tekintélyesebb családfőit kinevezik „kuláknak”, családostul hurcolják meg őket. Az akcióknak két év alatt sok tízezer kivégzett, deportált, száműzött vagy földönfutóvá lett áldozata van, közöttük a vallási vezetők. Legszomorúbb áldozatai: a nők, akik méltóságukat, tisztességüket veszítik a csadossal, a közösség és a család veti ki vagy éppen halállal bünteti őket. A kampányok kifulladásával a legtöbb nő, ha a környezete megkegyelmez neki, egyszerűen újra felölti a csadort. A különféle tiltott cselekmények visszaszorítása éveken át semmilyen sikerrel nem jár. Tehetetlenségükben a szovjet szervek egyre csak emelik a büntetési tételeket, például a megszegyenített nők ellen elkövetett gyilkos bosszút végül már „államellenes” bűncselekményként kezelve. Viszont alig fordul elő, hogy meg is fognák a tettest. Az azeriek zaklatása és üldözése maga nem szűnik: 1930-tól következik az össz-szovjet szövetkezetesítés, a nyílt falusi „osztályharc” korszaka, amely az eddigiekhez hasonlóan bőven teremt új „ellenséget” a bolsevisták számára, s nem kell sokáig várni más leszámolások eljövételéig, még a '30-as években s majd még a háború után is.

Komáromi Sándor

A magyar–román–szász viszony kiéleződése 1848/49-ben Erdélyben

*Kroner, Michael: Die sozialen und nationalen Gegensätze in der Revolution von 1848/49 in Siebenbürgen.
= Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, 2004. 1. H. 41–58. p.*

1848/49 erdélyi eseményeinek nemzetiségi – román, illetve szász – szemszögből történő megközelítése ma már nem újszerű a hazai, még kevésbé a nemzetközi szakirodalomban, jóllehet előbbi a nemzetiségi vonatkozásokat általában eléggé elnagyoltan vázolja. Ritkaságszámba megy viszont a téma komplex, össznemzetiségi keretekben vállalt, kiegyensúlyozottságra törekvő tárgyalása. Jelen szerző sem először nyúl a témához, de mostani célkitűzése új, s szinte monográfiaivázlatként ható összefoglalása a maga tömörségében is tanulságos a hazai olvasó számára. Nemzeti tudatunk számára ugyanis ma sem teljesen világos, hogy mi is történt pontosan a pesti forradalom napját követő egy–másfél év során Erdélyben, s egyáltalán nem evidens az 1691 óta közvetlen Habsburg tartományi irányítás alatt álló országrész Magyarországtól elválasztott fejlődésének ténye, aminek az „unió” 1848-as programba vétele vehetett volna véget, de csak a kiegyezéssel vált valóra, s hogy szükségképpen mennyire hiú volt a ’48-as magyar nemzeti vívmányok egyszerű erdélyi kiterjesztését illető elképzelés – tekintettel a roppant öntudatos szászság s főképp a mintegy kétszeres létszámfölénybe került románság régóta érlelődő nemzeti ébredésére. A magyar nemzeti programmal ütköző saját nemzeti igény a feltartóztathatatlan események sodrásában kibékíthetetlenül szembefordítja a két erőteljes súlyú etnikumot a meghirdetett, majd törvénybe iktatott unióval, hogy a magyar forradalommal szemben végül is Bécsre apelláljanak – a választásnak aktív cselekvéssel is nyomatékot adva.

A magyar áprilisi törvények kihirdetése után az osztrák kormányzás alatt álló Erdélyben sem várhattak magukra tovább a reformok: mindenekelőtt a közteljesítés, a jobbagyfelszabadítás, valamint Magyarország és Erdély újraegyesítésének napirendre tűzése. Az átalakulásban egyúttal azonban – különösen az április 25-én kihirdetett császári alkotmány nemzetiségi cikkelyének ismeretében, amihez hasonló a magyar liberális törvényekben nem szerepelt – sem a románság nem tekinthetett el nemzeti egyenjogúsításának kérdésétől, sem pedig a szászság a történelmi szász autonómia megfelelő szintű átmentésétől. A május 29-én megnyíló kolozsvári országgyűlés ezzel szemben az uniót veszi előre, s azt – nem minden politikai nyomás nélkül (Teleki J. helytartó nagyszabasi tárgyalásai stb.) és a helyszíni atmoszféra kényszere alatt és mindenestre a románság távollétében – a kevés számú szász küldöttel is megszavaztatja. Az általános eufória elnyomja egyébként az uniót ellenző magyar konzervatívok hangját is. (Kroner a szász szavazás előzményeit illetően „szkeptikus” *Miskolczy Ambrus* fenntartásaival az elterjedt legendákkal kapcsolatban, lásd pl.: *Aetas*, 1992. 1–2.) Az uniót a szavazástól függetlenül azonban a Szász Egyetem éppúgy, mint a román nemzeti mozgalom minden addiginál élesebben elutasítja. A szász ellenkövetelések sajtó-állásfoglalásokban és közösségi petíciókban körvonalazódnak – a Szász Egyetem korszerűsítésével (képviselői rendszer bővítése, bürokratikus kinövésének lenyeseése stb.) vagy az unió esetleges elfogadásának feltételeivel kapcsolatban. A szász álláspont, amint az általánosságban ismeretes, még sem teljesen egységes: a polgárosodottabb Brassó és Segesvár közvéleménye sokkal engedékenyebb, a merev elzárkózás főként Nagyszabasi mint hivatali centrum sajátja, a két centrum egyé-

témákban is rendszeresen polemizál egymással. Nagyszebenben egyébként már a '30-as évektől kezdve aggodalommal figyelik – erdélyi áttételeitől tartva – a magyarországi reformtörekvések sikerét, legalább a nyelvhasználat vonatkozásában. Sajnos a magyar fél akkor és később is kevésbé él a válaszadás, a felvilágosító meggyőzés lehetőségeivel. Szintén Brassó jár az élen egyébként a románok – képviselőik részéről nyomatékosan sürgetett – egyenjogúsításában is az enyhe román többséget felmutató Szász Egyetem közigazgatási határain belül; erre nézve az Egyetem már április elején átfogó határozatot fogad el. (Nem annyira a demokratikus altruizmus, mint inkább a reálisan értékelt kényszerűség okán.)

Az eleinte részben (főként a görög katolikus klérus vagy a román származású nemeség köreiben) még szintén pártfogó vagy bizonyos feltételekkel támogató román állásfoglalást az unió ügyében S. Bärnuțiu izzó nemzeti propagandája hamar átfordítja szinte egyöntetű elutasításba. Bärnuțiu pontosabban először (jelentős utóéletet élt) kantonizálási tervét ajánlja tárgyalásra, eredmény nélkül. Ugyanő május elején a balázsfalvi román népgyűlés vezérszónoka. A román nemzeti elképzeléseket és követeléseket az udvarhoz és az erdélyi országgyűléshez egyaránt beterjesztett folyamodvány foglalja össze. A népgyűlés egyik legfontosabb követelése az országgyűlés címére: az eddig kirekesztett románság beemelése a bevett erdélyi nemzetek sorába, ennek jeléül: bevonása az országgyűlés munkájába. A kolozsvári országgyűlés természetesen ennek nem kívánt eleget tenni. Csak a júliusi önfelosztató aktussal a pesti országgyűlésbe megválasztott erdélyi követek sorában kap helyet, az igen magasra szabott cenzus korlátozó erejével, 73 fő teljes követi létszámból, 18 szász mellett 6 román képviselő. A nemzetiségi kérdésben folytatott minden próbálkozásuk azonban, megítélésük szerint, süket fülekre talal a magyar képviselőknél. (Kroner itt utal *Szász Zoltán* némileg eltérő véleményére, lásd: *A magyar országgyűlés 1848* című, Szabad György gondozásában 1998-ban megjelent kötetben.)

Az erdélyi országgyűlés június 6-án kelt határozatával intézkedik a jobbágyfelszabadításról. Több helyütt a zömmel román nemzetiségű érintettek azonban már az előszelében, illetve a magyarországi hírek alapján jóval előbb megtagadják a robotot. A tartományi vezetés által elrendelt katonai végrehajtás mérgesíti el még jobban a helyzetet – magyar nemzetőrök, székely egységek kiküldésével, ami etnikai színezetet ad a számonkérésnek. Ősi antifeudális indulatok szabadulnak fel, melyek a zömmel magyar földbirtokosság ellen fordulnak. Egyébként, mint már *Kövári László* 1861-es beszámolójából (Erdély története 1848–1849-ben) ismert, kezdetben a Székelyföldet sem kerüli el az antifeudális lázadás szele, ez azonban a határőrezredek magyar hazafias mozgósításával még idejében lecsendesíthető. De semmi nem szab határt a paraszti románság fegyverkezésének. Az úrbéri terhek hivatalos eltörlése után a rendezetlen státusú majorsági földek körüli viták szolgáltatják a gyúanyagot. A viták fő kárvallottja, az ezeken foglalkoztatott cigányság ekkor csapódik a lázongásokhoz. Erre a mozzanatra mint máig teljesen feldolgozatlan témára utal a tanulmány.

Erdélyben a nemzetiségi–magyar szembenállás 1848 őszén, Bécs magyarországi elmentamadása idején, az ezzel összefüggő újoncozás kapcsán szélesedik tovább. Román és szász részről közös gyűléseken hívnak fel Bécs támogatására a magyar törvények és a katonai fellépés ellenében. Szervezett formában tagadják meg az újoncozásra vonatkozó hadparancsot. A két román határőrezred önhatalmúlag ismét a császárra esküszik fel. A második balázsfalvi gyűlés román részről semmisnek nyilvánítja az uniót, császárhú légiók szervezésére hív fel, Béctől kéri az Erdéllyel egyesített román fejedelemségek befogadását a Monarchiába. A szász követek kivonulnak a magyar országgyűlésből, a Szász Egyetem kijelenti elszakadását a magyar kormánytól, Béctől a tágabb, Erdélytől független

szász koronatartomány létrehívását kéri. Puchner generális, volt császári főhadparancsnok proklamálja a császári kormányzás visszaállítását a maga vezénylete alatt és katonai biztosításával (október 18.)... A román felkelők, a határőrezredekkel karöltve Nagyszombatól Beszterceig végigdúlják közigazgatási központokat, a nemesi udvarokat. Magyar részről az Agyagfalván összegyűlt (október 16.) székely zászlóalj adják meg a hatásos választ. Novembertől, Avram Iancu szabadcsapatának folytatódó aktivitását nem számítva, reguláris erők veszik birtokukba a terepet: császáriak, Puchner fővezényletével, a román ezredek s egy inkább csak jelképes formában felállított szász nemzetőr-zászlóalj részvételével; magyarok: Bem zászlaja alatt, majd végül a császáriakkal szövetséges orosz haderő, melynek fellépése pontot tesz az erdélyi és magyarországi harcokra.

A szerző rövid értékelésében a magyar nemzeti és a nemzetiségi törekvések Erdélyben is tragikusan kiéleződő összeütközéséről *R. A. Kann*-nal (Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie) vallja: a magyar liberalizmussal politikai nacionalizmus és etnocentrikus szellem párosult, a nemzeti szabadságjogokat nem volt hajlandó megosztani a nemzetiségekkel, és nem ismerte fel a nemzetiségi ellenállás eredetét, tévesen tulajdonítva azt egyedül Bécs aknamunkájának; Kossuth 1849. júliusi, szegedi kiegyezési koncepciójára a kezdet kezdetén lett volna szükség. Kann szerint az önös magyar szabadságfelfogás egykorú politikai következménye jóval súlyosabb, mint kihatása a katonai helyzet alakulására, s ez a politikai következmény hosszú távon is kihat 1849 után. Mindez részint igaz, de nem a teljes igazságot jelenti. A magyar „nacionalizmus” áttételesebb, összetettebb kérdés, az „etnocentrizmus”: 20. századi jelenségek mesterséges visszavetítése erre az időszakra. Persze, az eredmények beszélnek. A döntő „eredmény”: a forradalom és szabadságharc egész koncepciójának nemzetiségi elutasítása, a magyar törekvések kárlehetetlen visszaverése; ez hosszú távra is helyrehozhatatlan vereségét jelenti, amit a számukra újra csak kétértelmű üzenetet hordozó kiegyezés látszatszerűen, ideiglenesen old fel. A rendiség és az úrbér eltörlése, amit a magyar nemzeti vereség nem érintett, a románságnak valóban oly mértékben kedvez, hogy az egy fölülnyes győzelemmel ér fel. Magyarország Erdélyt voltaképp már 1849-ben elvesztette, a vereséget a kiegyezési alku keretében mégis elért unió évtizedei alatt már nem fordíthatta vissza.

Komáromi Sándor

Balkáni nacionalizmusok az Ottomán Parlamentben, 1909-ben

Seencer, Emre: Balkan nationalisms in the Ottoman Parliament, 1909. = East European Quarterly, XXXVIII. 1. no. March, 2004. 41–61. p.

Az Ottomán Kormány belügyminiszterének 1909. január 30-án elhangzott képviselőházi beszéde és az azt követő képviselői vita bemutatásával a szerző már a bevezetőben illusztrálja a korabeli állapotokat egy olyan parlamentben, amely mind nyelvtileg, mind vallásilag, mind etnikailag megosztott Macedóniát volt hivatott kormányozni. A viták időszakában a három tartomány keresztény lakossága görögökből, bolgárokból, vlachokból, valamint katolikus és ortodox albánokból állt, míg a muszlim lakosságot bosnyákok, muszlim albánok és törökök alkották. A muszlimok egy része akkor vándorolt a térségbe, amikor Oroszországból és más balkáni államokból száműzték őket a XIX. század végén, külön-

sen az 1878-as San Stefano-i béke megkötését követően. Jelentős számú zsidó és roma kisebbség is volt a régióban.

A lakosság mellett nagyszámú kormányhivatalnok és katonaság, valamint a törvényes rendért felelős csendőrség volt még jelen Macedóniában. Miután Szerbia, Görögország, Románia és Bulgária is kicsúszott az ottomán fennhatóság alól egy 1804-ben kezdődő nacionalista felkeléssorozat következtében, a macedón régió a birodalom legfontosabb balkáni területe volt.

A XX. század fordulóján a macedón probléma volt a birodalom legfontosabb balkáni gondja. A görögök és bolgárok közötti egyháztagsági konfliktus erőszakos alakot öltött. A Macedón Belső Forradalmi Szervezet (IMRO) műveleteit egész Macedóniára kiterjesztette, míg a szerb kormány ezzel egy időben a tartományban jelen lévő szerb bandák támogatását növelte.

A legvadabb harcok a görögök és a bolgárok között dúltak, mivel a görög kormány Macedónia görög fennhatóság alá vonásában látta a balkáni görög dominancia helyreállításának útját. Az ottomán csapatok ezeknek a folyamatoknak a közepében találták magukat. A helyi adminisztráció nem volt felszerelve az ilyen paramilitáns szervezetek elnyomására, és az ottomán csapatok gyakran gyenge teljesítményt nyújtottak. Míg ezek az események zajlottak, a harmadik hadsereg tisztjei között lázadás tört ki 1908 júliusában, melynek helyszíne Macedónia volt, amely az alkotmányos monarchia és a parlament 1908. decemberi megalakításához vezetett.

Ahhoz, hogy megértsük, hogy ezek a nacionalista mozgalmak hogyan működtek egy ilyen multinacionális birodalomban, először a megalapítás retorikáját kell megvizsgálnunk, amely ellen küzdöttek: az úgynevezett hivatalos nacionalizmus. Ez a típusú nacionalizmus az uralkodó dinasztia érdekeinek megfelelően olyan ideológiát képviselt, amely megpróbálta magában foglalni a birodalom minden nemzeti és etnikai csoportját. Ennek a hivatalos vonalnak példái a török és más muszlim képviselők, a nem muszlim képviselők nacionalista retorikájára adott válaszaiban láthatók.

A balkáni keresztény képviselők egy igencsak szűkös vonalon mozogtak a parlamentben, de bármikor anti-ottománként volt értelmezhető az érvelésük más képviselők számára, arra a nekik adott válaszokban mindig figyelmeztették őket. Más szóval igaz-e az, hogy a hivatalos ottomán nacionalizmus török nacionalizmus volt? Erre a kérdésre nagyon nehéz válaszolni, különösen úgy, hogy az ottomán, a muszlim és a török közti határvonal oly elmosódott.

A képviselők közötti interakció nagyon jó forrás a balkáni nacionalizmus sokféle formájának felderítésére, valamint az ottomán reakcióra is. A nacionalizmus jelenléte a parlamentben természetesen nem meglepetés. A különböző nacionalizmusok formái és irányai teszik ezen időszak Ottomán Parlamentjét különleges esetté. A nacionalizmus sokoldalú természete Macedóniában és az ottomán nacionalizmus identitási válsága tovább komplikálta a helyzetet. A képviselők vitáinak alapján a keresztény képviselők retorikájának két különböző célja volt. Minden képviselő megpróbálta saját identitásának hordozóit a legfontosabb kisebbségként beállítani és a lehető legtöbb jogot és privilégiumot megszerezni az Ottomán Kormánytól.

A másik fontosabb cél volt önmaguk megkülönböztetése a többi kisebbségtől a régióban, kulturális, etnikai és történelmi jelentőség szempontjából. Csak akkor válhatott lehetővé számukra saját identitásuk megalkotása, amely az első lépés a nacionalista ideológiában. Más szóval a görögök és a bolgárok számára fontosabb volt annak bizonyítása, hogy egymástól különböznek, mint az, hogy nem törökök.

A társetnikumok nemzetállamai ekkorra már megalakultak, mikor a parlament az első ülésre összegyűlt, de a különbségek ezeknek a vitáknak során körvonalazódtak és váltak

nacionalista mozgalmak társadalmi muníciójává, melyekhez később konkrét nemzetállamok csatlakoztak.

Ezen felül a viták nyelve volt a nacionalista ideológiák különböző érvelésének bizonyítási területe. A parlament szenvedélyes légkörében elhangzó képviselői vitákban a képviselők egymással vitatkoztak, és az érvelésükből lehet nyomon követni az egyes nacionalista eszmék eredetét. Ezekre a beszédekre úgy is lehet tekinteni, mint sok, a képviselők által később kifejlesztett eszme eredetének helyeként. Az ő mérges vitáikban megfigyelhető minden egyes külön nemzeti identitás egyértelmű megalakulása, ahogy a képviselők megpróbálták leírni azokat.

Az Ottomán Parlament egy helyszínnel szolgált a nacionalista mozgalmak számára. A parlament képviselőházában megvitatott eszmék később a balkáni nemzetállamok nacionalista ideológiájának részévé váltak. Az Ottomán Alkotmányos Monarchia reménytelen első évében a konfliktusok, amelyek katasztrofálisnak bizonyultak később a birodalom számára, alternatív ideológiákhoz vezettek, amelyek létfontosságúak voltak a Balkán számára.

Bosznay Csaba

A KISEBBSÉGGKUTATÁS KÖNYVEK
2003-ban megjelent kötetei:

**Kisebbségi lét és érvényesülés. A magyar lakosság
munkaerő-piaci kihívásai a Kárpát-medencében**
(szerk.: Fábri István)

Kniezsa István: **Helynév- és családnév-vizsgálatok**

**Merre visz az út? A romák politikai és emberi jogai
a változó világban** (szerk.: Majtényi Balázs)

Niederhauser Emil: **Magyarország és Európa**

Makkai Béla: **Végvár vagy hídfő?**
**Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása
Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában**

Moravesik Gyula: **Bizánc és a magyarság**

Kristó Gyula: **Early Transylvania (895–1324)** (angol nyelvű)

Kristó Gyula: **Nem magyar népek a középkori
Magyarországon**

Kovács József László: **Soproni Parnasszus.**
**Sopron-Ödenburg kétnyelvű irodalma a kezdetektől
napjainkig**

Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása
(ford. és szerk.: Moravesik Gyula)

A KISEBBSÉGGKUTATÁS KÖNYVEK
2004-ben megjelent kötetei:

Zsoldos Attila: **The legacy of Saint Stephen**

Köpeczi Béla: **Rákóczi útjain**

Szarka László: **Kisebbségi léthelyzetek –
közösségi alternatívák**

Miskolczi Ambrus: **Határjárás a román–magyar
közös múltban**

Péntek János (szerk.) **Magyarul megszólaló tudomány**

Rajki Zoltán: **Egy amerikai lelkész magyarországi
missziója**

Előkészületben:

Tóth Judit: Státuszjogok

Gereben Ferenc: A művelődési szokások hatása
az identitástudatra Magyarországon és a határon túli
magyarok körében

Papp Klára (szerk.): A Bocskai-felkelés a magyar
és az egyetemes történelemben

Miskolczy Ambrus: Románok a történelmi
Magyarországon